

**ASIA MINOR STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL
of
SOCIAL SCIENCES**

**Cilt 9, Sayı 2, Temmuz 2021
Vol. 9, Issue 2, July 2021**

ASIA MINOR STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Hedefler ve Kapsam-Aims and Scope

Asia Minor Studies Dergisi 2013 yılından beri yılda iki sayı olarak düzenli bir şekilde yayın yapmaktadır. Dergi özel veya resmi herhangi bir kuruma bağlı olmadan tamamen ülkesini ve milletini seven devlet ülküsünü kendine rehber edinen bir avuç akademisyenin çabalarıyla çıkarılmaktadır. En büyük gayemiz dine, milli kültür ve geleneklerine bağlı ancak ileri medeniyeti hedefleyen, milletimizi ve devletimizi geleceğin çağdaş dünyasına taşıyabilecek akademisyen ve bilim insanlarımızın çalışmalarını Kilis gibi küçük bir ilimizden tüm dünyaya duyurabilmektir.

Asia Minor Studies Dergisi herhangi bir kuruma bağlı olmayan bağımsız, uluslararası hakemli bilimsel bir yayın organıdır. Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda en az iki kez yayınlanan bir dergidir. Tarih, Edebiyat, Dil vb. Alanlarındaki araştırmalara yer verilmektedir. Yayın dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte, diğer Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça yazılara da yer verilmektedir.

Telif Hakkı-Copyright

Derginin bütün telif hakları dergi sahiplerine aittir.

Yazışma ve Abonelik Soruları İçin-For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Asia Minor Studies
International Journal of Social Sciences
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
79100 Kilis / TÜRKİYE (TURKEY)
Tel: 0533 493 88 11-0505 664 24 12
Fax: +90 (0348) 822 23 51

Dizin - Indexed

Index Copernicus International (ICI)
<http://journals.indexcopernicus.com>
Central and Eastern European Online
Library (CEEOL)
<http://www.ceeol.com/>
Akademik Türk Dergileri İndeksi
<http://www.akademikdizin.com/>
Directory of Research Journals Indexing
<http://www.drji.org>
Academia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)
<http://asosindex.com/journal>
Bilimsel Yayın İndeksi
<http://www.arastirmax.com/>

Asia Minor Studies

International Journal of Social Sciences

Sahibi -Owner

Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Şef Editörler -Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Editor Yardımcısı -Editorial Assistants

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Bölüm Editörleri- Section Editors

Doç. Dr. Mehmet ALPTEKİN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Bilal GÖRENTAŞ
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman TAŞKIN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Yayın Kurulu -Editorial Board

Prof. Dr. Taner AKÇACI Gaziantep Üniversitesi	Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Metin AKİS Kilis 7 Aralık Üniversitesi	Doç. Dr. Uğur DEMİR Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet EROL Gaziantep Üniversitesi	Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ Uppsala Üniversitesi-İsveç	Doç. Dr. Serhat KUZUCU Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE Bakü Avrasya Üniversitesi-Azerbaycan	Doç. Dr. Katerina POSHOVA V.I.Vernadsky Crimean Federal Universitesi- Ukrayna
Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM Kilis 7 Aralık Üniversitesi	Doç. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan YILMAZ Sakarya Üniveristesi	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof. Dr. Vygantas VAREİKİES Klaipeda Üniversitesi-Litvanya	Dr. Öğr. Üyesi Üyesi Murat FİDAN Kastamonu Üniversitesi

Sekreter -Secretary

Arş. Gör. Mustafa Koyuncu
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Cilt 9 Sayı 2, Temmuz 2021
Vol. 9, Issue 2, July 2021

Web: www.asiaminorstudies.com
E-mail: asiaminorstudies@hotmail.com

Asia Minor Studies

International Journal of Social Sciences

Danışma Kurulu - Advisory Board

Prof. Dr. Hülya ARSLAN-EROL
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Orhan DOĞAN
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU
Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Sadettin PAKSOY
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
İzmir Demokrasi Üniversitesi

Doç. Dr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ
Gaziantep Üniversitesi

Doç. Dr. Bülent YILDIRIM
Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Üyesi Sinan Tankut GÜLHAN
Gaziantep Üniversitesi

Doç. Dr. Hasan ŞENER
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

IA MINOR STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Cilt 9 Sayı 2 - Vol. IX Issue No. II
Temmuz 2021-july 2021

İÇİNDEKİLER- CONTENTS

EDEBİYAT & LITERATURE

INTERESTING BELIEFS AND EVENTS IN KİLİS ACCORDING TO FOLK NARRATIVES / Halk Anlatılarına Göre Kilis'te İlginç İnanışlar ve Olaylar 750-756
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU

ÖZBEK MASALLARINDA HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARI / Folk Medicine PractiesIn Uzbek Tales 757-767
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Zeynep Dilek ALPTEKİN

WESTERN WOMEN AS SUBJECT IN ORIENTALIST TEXTS: AN EXAMPLE OF LADY MONTAGU'S TURKISH EMBASSY LETTERS / Oryantalist Metinlerde Özne Olarak Batılı Kadın: Lady Montagu'nun Türkiye Mektupları Örneği 768-774
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Remzi SOYTÜRK

TARİH & HISTORY

1869 MAARİF NİZAMNAMESİ'NE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN AZINLIK VE YABANCI OKULLARI DENETİM ALTINA ALMA GİRİŞİMLERİ / The Ottoman Empire's Attempts to Control Minority and Foreign Schools according to the 1869 Maarif Nizamnamesi 775-785
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Habibe POLAT

ASKER ANILARI IŞIĞINDA İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRKİYESİ / Turkey of the Second World War in Light of Memoires of Soldier 786-803

..... 786-803

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Ali Can TEKİNAY & Hasip SAYGILI

TÜRK YAZI DEVRİMİ / Turkish Alphabet Revoluton 804-813
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Ali GÜRSEL

20. YÜZYILDA OSMANLI TOPRAKLARI ÜZERİNDE KURULAN NİŞANTAŞI İNGİLİZ ERKEK MEKTEBİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME / An Evaluation of Nişantaşı English Boys School, Founded on Ottoman Lands in the 20th Century 814-827
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Abdullah KARA & Mustafa ÇAVDAROĞLU

FELSEFE & PHILOSOPHY

THE PURSUIT OF THE IDEAL AND THE REALITY OF THE ART-OBJECT:
INTERTEXTUALITY, ANTILOGIKE, AND SELF-AWARENESS IN THE WORKS OF D.
G. ROSSETTI / İdeal Arayışı ve Sanat-Nesnesinin Gerçekliği; D. G. Rossetti'nin Eserlerinde
Metinlerarasılık, Antilogike, ve Öz Farkındalık 828-840
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Anna ASIATIDOU

MİMARLIK & KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR ARCHITECTURE & CULTURAL STUDIES

CEPHE TASARIMINDA SEMBOLİZM VE İSMAİLİYE SARAYI CEPHESİNDEKİ
DEĞİŞİM SÜRECİ / Symbolism in Facade Design and The Process of Change in The Facade
of Ismailliyya Palace 841-851
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Didem ERTEN BİLGİÇ & Zeyneb TAHİRLİ

COĞRAFYA & GEOGRAPHICS

EMİRDAĞ İLÇESİNDE YAŞAYANLARI GÖÇE ZORLAYAN TEMEL SEBEPLER /
Reasons of Migration from Emirdağ District..... 852-870
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Hüseyin ŞAHBAZ

EDEBİYAT & LITERATURE

Interesting Beliefs and Events in Kilis According to Folk Narratives

Halk Anlatılarına Göre Kilis'te İlginç İnanışlar ve Olaylar

Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU*

Abstract

Kilis is a city located on Turkey's Syrian border and 10 km away from the border. Here are some events that have been believed by the people and have survived to the present day. These events are both interesting and extraordinary. Some people claim that these events are completely real. These events also appear in verbal narrative types transmitted from the old generation to the new generation. The deceased doctor who treats the patient, the shrine whose walls are leaning, people who travel in the place and change places at once, mysterious structures and magical events are part of Kilis culture. Cultural values that have been going on for centuries in Kilis combine with legends and emerge as a new system of values. These beliefs are interconnected and consistent. It is understood from people who say they are not imaginary. It is seen that the people living these things do not engage in any gain. For this reason, the credibility of the narratives seems to be quite high. A serious research on these events and places may perhaps solve the mystery of these places.

Keywords: Interesting Beliefs, Kilis Culture, Diseases and Traditional Therapy.

Öz

Kilis, Türkiye'nin Suriye sınırında yer alan ve sınıra 10 km uzaklıkta olan bir şehirdir. Burada günümüze kadar gelen ve halk tarafından hâlâ bilinen bazı inanışlar vardır. Bu inanışlar çerçevesinde anlatılan olaylar hem ilginç hem de olağanüstüdür. Günümüzde bazı insanlar bu olayların tamamen gerçek olduğunu iddia etmektedirler. Bunlar, eski kuşaktan yeni kuşağa aktarılan sözlü anlatım türlerinde karşımıza çıkmaktadır. Hastayı tedavi eden türbedeki doktor, duvarları saygıyla eğilen türbe, bir anda yer değiştiren insanlar, gizemli yapılar ve büyümlü olaylar Kilis kültürünün bir parçasıdır. Kilis'te yüzyıllardır süregelen kültürel değerler efsanelerle birleşerek yeni bir değerler sistemi olarak ortaya çıkmıştır. Bu inanışların birbiriyle bağlantılı ve tutarlı olduğu bu olayları ve inanışları nakleden insanlardan anlaşılmaktadır. Bunları nakledenlerin ve bu olayları yaşayanların bu anlatılardan ve inanışlardan herhangi bir kazanç sağlamadıkları görülmektedir. Bu nedenle anlatıların güvenilirliği oldukça yüksek görünmektedir. Bu olaylar ve yerler üzerine yapılacak ciddi bir araştırma belki bu yerlerin gizemini çözebilecektir.

Anahtar Kelimeler: İlginç İnançlar, Kilis Kültürü, Hastalıklar ve Geleneksel Tedavi.

Introduction

Kilis is a border province known for its historical structure and cultural background. People from different beliefs and cultures have lived together for centuries. Therefore, we can come across beliefs and traditions from almost every culture here. In this geography, wars and migrations have always occurred and people have been affected by these events. These events also affected the cultural structure of the city and an interesting cultural mosaic emerged. Culture and beliefs shaped the life of the people. This lifestyle has produced interesting images.

Beliefs determine the lifestyle in Kilis. Beliefs come into play when people are sick or need to decide on a topic. In fact, these interesting beliefs in almost every subject are embedded in daily life. Some of the public view these interesting beliefs as definitive information.

Oral culture has been going on for centuries in Kilis. *“Some ancient Turkish belief systems still exist vividly in the region where a substantial Turkmen culture treasure lies”* (Alptekin 2017, p. 237). But I would say that this culture from Syria to Turkey in recent years, which begin to disappear along with the increasingly intense waves of immigration. More refugees than its own population have settled in Kilis in recent years. Traditions and oral culture started to change. However, about 20 years ago, I did a folkloric field survey in Kilis for my master thesis. During this time I talked to older people and took notes of what they

* Prof. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hdogramacioglu@gmail.com

talked and told. I've included the names of these people and what they do at the end of the article. Many of these people are not alive today. The events they told helped us to understand the ancient Kilis culture. I mostly compiled interesting events and beliefs in Kilis during the folkloric field research. However, the new generation is now unaware of most of these beliefs. Kilis is a cultural city with a long history. There are many places that are visited and known as sacred in Kilis:

It is seen that some of these places called zeyrat in the region are a tomb, a grave or a wooded area. The transitional periods connected with season such as Nevruz, Hıdırellez are widely celebrated in wide geographical areas in Turkish culture. At first sight, the days of Zeyrat seem to be one of these ceremonial practices depending on the season. But this practice is a synthesis practice involving ancestors cult, tree cult, and sacrifice ritual. (Erol 2018, p. 113).

These places are places with historical roots and enriched with rituals from Turkish culture. However it has a historical appearance with its streets and old buildings. The fact that this city is very close to the Syrian border and therefore suffered from the refugee flow caused cultural change. However, the events and beliefs written in this article are still alive.

Doctor in Tomb

In cases where modern medicine cannot cure, people turn to folk beliefs. In this case, folk medicine gains importance. "Especially, during times of the non-existence of modern medicine, folk medicine was one of the common practice for people" (Alptekin 2018, p. 879). Folk medicine is seen as a concept that the public attaches importance to and firmly believes. In Kilis, there is a visit tomb in the place called Kartal Park. It was built by covering it in the form of a dome. According to popular belief, a famous Ottoman doctor was buried here. In his period, he easily treated many diseases. Today, there is a known event related to this mausoleum. The sick person takes the key of this shrine from the night watchman. In the evening, he lies near the grave and sleeps there. Before he sleeps, he locks the door on himself and sleeps when it becomes impossible to open it. At night, the doctor woke up from the grave and examined this patient. The person sleeping there says that one hand massaged him at night. This hand touches her with a gentle massage style. The patient is medically recovered when he gets up in the morning. However, those who do this practice are not willing to share this with anyone. These events told by people appear as simultaneous fictions.¹ They claim that this is a mystery and if they describe it, the mystery will be broken.

It is an event that the old generation knows but young people are not aware of. In Kilis, this shrine still stands in the middle of a park with all its mystery.

Mausoleum of Şeyh Efendi and Interesting Events

Mythological events are frequently encountered in folk culture. Such events are full of rich materials for folklore. "Mythology is an area that for centuries an important place in the literature of many nations" (Karabulut 2015, p. 618). There is one such event in Kilis.

There is a large facility in Kilis known as Şeyh Efendi Tomb. There are graves of people who have been here here for centuries. The sheikh system that passed from father to son is still here today. In this tomb, someone called Şeyh Efendi and his ancestors were buried. It is reported that when the sheikh of this tomb died, they washed it and prepared it to be buried. As they were lowered into the grave, the surrounding walls bent to respect him. Hundreds of people saw this. Also, a tradition that has been going on since ancient times lives here. If someone cannot find a suitable wife and get married, he comes here. Before the morning sunrise, before the Morning Prayer, the key of the shrine is taken from the son of

¹ For detailed information on this issue, see: Prof. Dr. Abide DOĞAN, Tarih ve Mekan Odağında Türk Romanı İncelemeleri (Turkish Novel Studies in the Focus of History and Space), Hece Yayınları, Ankara 2018

Sheikh. And this person gets the big key. It opens the door of the tomb for the first time. Thus, his fortune and luck open, it is believed. This key is not one of the keys today. It is an average of 15 cm in size and made of iron. It is a key made in ancient times. In this tomb, bread is distributed on Fridays and it is believed that this bread multiplies as it eats. Hundreds of people flock here on Fridays to eat this bread. Also here is another tradition: In this shrine, stray cats are hosted. Free bread and water are distributed to them. That's why hundreds of cats walk around and eat. One of my relatives, engaged in farming, said: he bought fruit saplings, but took them to the sheikh here before planting. The Sheikh read some prayers to this sapling. Then he said he sowed apple seedlings. Last year, those apple seedlings grew rapidly. Then he said that there were such apples on the tiny tree that it could not bear the branches. The branches were broken due to the weight of the apples on some of them.

Meatballs Father (Köfteci Baba) Tomb

The person buried here was a cook. In a large mansion, he was staying with a rich family. Here he cooks to the family and takes care of household chores. One day, the host man decided to go on a pilgrimage. They used to go on pilgrimage with horses. The road to Madinah in Saudi Arabia lasted for months. One day the chef, known as the Kofteci Baba, baked stuffed meatballs. Hot and warm meatballs were brought to the landlady woman on the plate. The woman said to her: my husband loved these meatballs; I wish he would eat them if he was here.

The woman said to her: my husband loved these meatballs; I wish he would eat them if he was here. The meatball father said when he heard this, give it to me and I'll take it. The landlady is surprised. I suppose he'll eat it, he thought. However, the chef head went to Madinah suddenly. He gave the meatballs warmly to the host man. He ate these meatballs there. Then, after several months of traveling, he told him that he lived and returned to his home. People who used to do such extraordinary things used to leave there when these features were heard. Köfteci Baba left there so that people could not come and show interest in him. There are many cloths and candles on this person's grave. People who wish come here and tie shoddy pieces and light candles. Then they make a wish. It is believed that these wishes will come true.

Dusty Grandfather (Küt Küt Dede) Tomb

In the area of Kilis, where there are ancient baths, there is the Küt Küt Dede tomb. The peculiarity of this place is that: healing dust accumulates in the window of the wall built for the grave. If someone with a pimple-type disease at the edge of the eye passes through this powder, the disease passes. Today, there are still people who go here and apply this powder to the eye rim. The public has a common belief that this powder is medicinal. The number of people who apply this powder to the edge of the eye and get better is quite high. It is interesting that this powder has not been scientifically studied to this day. It is widely accepted by the public that the dust accumulated on the windowsills of the tomb is magic. We do not have enough information about the life story of the person buried here. Now there is still this shrine and people still believe it. However, it is not as widely known as before.

Underground Tunnels

According to the old Kilis rumors, there are said to be large connection tunnels under the Kilis from the historical years. It is stated that hidden underground waters pass through these tunnels. However, we do not have any information or evidence about where these tunnels have not been identified until today, when and why they were built. Perhaps if these tunnels are found in later ages, it will be revealed whether this is true or not. However, I heard that Kilis had an underwater map left from the Ottoman period and that only one copy of this

map was in a person from Kilis. If this map is found, tunnels will appear. The places from Sabah Pazarı (Morning Market) to Odun Pazarı (Wood Market) region in Kilis are historical places. Large water tunnels passed under these places. One of our relatives who lived there said that the sound of water was heard early in the morning when no one was outside. There was even a well in the house, when a handkerchief fell there, this handkerchief was found in the water well of the house on the other street. These tunnels are not known today. But the older local people know them.

Wide Street Walls

An old belief widely spoken by the people in Kilis is also related to street walls. The old street walls of Kilis are very wide. The wall of our house, where my childhood passed, was about 1 meter wide. We walked over this wall. It was built like a fortress wall. In the past, Jews lived intensely in Kilis. They usually buried their precious stones, gold and jewels between these thick walls. When the Jews left Kilis in bulk, our grandparents used to say that they had valuable belongings, gold and jewels between these walls. Today, amateur gold hunters who know this want to investigate these walls from place to place. It is unclear whether these walls have gold or jewels, but these structures mysteriously exist.

Old Bathing Genies

Another mysterious event known in Kilis takes place in old baths. There are Turkish baths built in Kilis for the public. These baths are public and large places made with old chipped stones. These baths in many old neighborhoods of Kilis still retain their old mystery. According to folk beliefs, night jinn appear in these baths and play and play until the morning. *The narrators of these events do so with the awareness that they are the product of a fictional world.* (Ergeç 2020: 1818). For this reason, the ancients would advise that they should not be alone in the bath at night. In Kilis, baths serve women and men at different times. According to the local culture, women and men cannot be washed in the same bath. Today, this rule is still applied. These events that women tell today actually emerge from the comparison of powerful beings with powerless people. This situation can also be understood as the struggle of the weak and the strong, especially for women. (Doğan 2019: 353). Therefore, daytime ladies; In the evening, the men go to the bath. I heard in a fairy tale told in Kilis: A man was locked in the bath at night. He did not notice the closing time of the bath. When the guard locked the door and left, he stayed in this bath until the morning. Midnight demons appeared. The jinn playing naked in the hammam in the form of a young girl surrounded this man. They made all kinds of offers to the man. Some offered to marry, some wanted to play together, some wanted to fulfill all their wishes. One of the jinn told him the location of the treasures. But in the morning the man's mental balance was disturbed. An important part of the public believes in these beliefs.

The First Human Encounter in the Morning

One of the beliefs in folk culture is The First Human Encounter in the Morning. This subject has been studied in folk culture. A number of beliefs in folk culture have been researched throughout history:

Folklore, which has been well-nourished by traditions throughout history, has incorporated oral tradition elements for centuries. Folk culture, an endless treasure, has excited the attention of quite a few researchers and writers in all periods. (Alptekin & Alptekin 2017, p. 193).

According to old people in Kilis, if the person who leaves the house sees someone he likes in the morning, all his work will come across. If you see someone you don't speak or love, then all your work goes wrong. Old people who believe in this way would be very happy if the first person they met on the road was a person they loved. When they meet someone

they don't like, they turn left and spit. Thus, they believed that that person's bad luck would not affect them.

People with this belief predict whether the day will be a good day or not based on the people they meet when leaving the house in the morning. This belief is also seen in old Kilis tales.² This belief, which is a continuation of a very old tradition, is not as common today as it used to be. The new generation, who has met the universal culture, started to forget these old beliefs in recent years. This situation occurs not only in Kilis but also in the whole world as a dual culture. On the one hand, local cultures and beliefs, on the other hand, universal culture has brought people into a bi-cultural identity:

Then also most people in the world now develop a bicultural identity, in which part of their identity is rooted in their local culture while another part stems from an awareness of their relation to the global culture. (Paul Narh Doku and Kwaku Oppong Asante 2011, p.1)

Local cultures and beliefs are increasingly forgotten. These beliefs are cultural values that define local identity and help us better understand the past.

Deciding with Dreams

Before deciding on a job, ancient people decided based on what they saw in a dream. When they were buying a house, starting a new business, they were deciding what they had dreamed at night when they were in the decision phase before getting married. In holy nights, especially before going to sleep on Friday night, cleaning with water, hand and face are washed. Prayer before going to sleep the feet is washed. He/she turns to the right and goes to bed. Then he/she prays: If this is good for me, let me see green or white in my dream. If that work is sinister, the color of the dream is red or black. Black color means a little bad. Red means disaster at the end of the work. If you see the red color in a dream, it will do more harm than work. The person who sees red or black color in the night dream does not believe in this dream and if he starts to work, the disaster he will face will be more severe. They would also apply this technique to commercial businesses that were estimated to be profits at the end of the job. In my meeting with people who applied this technique, I saw that they all confirmed that they made the right decision in this way.

Result

Interesting events and folk beliefs that existed in Kilis for centuries are still alive today. The people of Kilis have some beliefs about diseases and other conditions. The most interesting of these beliefs are listed here. Especially going to the doctor's grave for treatment is an interesting practice that is still applied today. It is more interesting for the doctor to get up and examine. The strange thing is that no one has a monetary gain from this business. People believe that this is true. This mystery can be solved if what is happening in this tomb and tomb is investigated. There are some other beliefs that I have not mentioned in the above article. Another interesting belief is that some people can travel to very distant cities at the same time. Old people used to say that they saw people who could go to very far cities all of a sudden. Others believe that there are those who travel and return to the past. According to all these, we can say that interesting beliefs and events are still alive in Kilis. However, I did not find any concrete information about them. Kilis is a city that has existed since ancient times. People from different beliefs and nationalities have lived here throughout history.

When cultural values are not recorded, they are deleted from the history scene. Oral culture in Kilis is based on a very old history. This situation also makes us feel that there were

---

² For detailed information on this issue, see: Hüseyin Doğramacıoğlu, Kilis Tales Compilation and Analysis, Master Thesis, Thesis advisor: Doç. Dr. Fuzuli Bayat, Gaziantep University, 2002.

ancient civilizations here before. As it is understood from the historical excavations, Kilis has been home to many civilizations since ancient times.

Kilis has an interesting and mysterious cultural structure in the period of ancient civilizations and until today. In this culture, there are recommendations and beliefs that have passed through the ages. Research and discovery of these will be possible with a comparative study between the past and the present.

References

- Alptekin, M, Alptekin, D., (2017). İskender Pala'nın Şah ve Sultan adlı romanında halk bilimi unsurları, *Injosos Al-Farabi International Journal On Social Sciences/ Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Volume 1, Issue: 2, pp. 193 - 224
- Alptekin, M., (2018). Meddah Behçet Mahir'in halk anlatılarında halk hekimliği ve bayatlığı, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 17, s. 3.
- Alptekin, M., (2017). Kilis'te ateş ve ocak kültürüyle ilgili inanışlar, beliefs on fire and fireplace culture in kilis, *Uluslararası Mericidabık'tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu Bildiri Kitabı Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları*
- Doğramacıoğlu, H., (2002). *Kilis folk tales compilation and analysis*, Master Thesis, Thesis advisor: Doç. Dr. Fuzuli Bayat Gaziantep University, 2002.
- Doğan, A. (2018). Tarih ve mekân odağında Türk romanı incelemeleri, Hece Yayınları, Ankara 2018
- Doğan, Mine Nihan (2019), *Metalaşan bir özne: Asılacak kadın*, XIV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı- Bakü/Azerbaycan.
- Doku, P. N., Oppong Asante, K., (2011). Identity: Globalization, culture and psychological functioning. *International Journal of Human Sciences [Online]*. 8:2. Available: <http://www.insanbilimleri.com/en>
- Ergeç, Z. (2020), *Orhan Pamuk'un "Benim Adım Kırmızı" romanına yeni tarihselci bir yaklaşım*. *Turkish Studies - Language*, 15(4), 1809-1821. <https://dx.doi.org/10.47845/TurkishStudies.41709>
- Erol, M., (2018). Kilis ve çevresinde zeyrat günleri geleneği, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17 (1), 113-122
- Karabulut, M., (2015). "Edip Cansever'in şiirlerinde mitoloji / Edip Cansever's poems mythology", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Şefik Yaşar Armağanı), Volume 10/12 Summer 2015, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8505>, p. 617-630.

Old people I get information:

I have given the information about the source persons we have received information in the following order:

1. Name and surname
  2. Place of birth
  3. Age
  4. Collectible status
  5. Job
  6. From whom he learned the event he told
1. Duran Kale
  2. Kilis
  3. 74
  4. High School

5. Retired from Municipality Science Affairs

6. From his father

1. Sevim Çimen

2. Kilis

3. 55

4. None

5. Housewife

6. From Mom

1. Mehmet Doğramacıoğlu

2. Kilis

3. 74

4. University

5. Retired teacher

6. From Dad

Özbek Masallarında Halk Hekimliği Uygulamaları

Folk Medicine PractiesIn Uzbek Tales

Zeynep Dilek ALPTEKİN*

Öz

Halk anlatıları, içerisinde olduğu toplumlara ait kültürel unsurları barındıran ve halk kültürünün devamlılığını sağlayan halka mal olmuş ürünlerdir. Halk kültürünün gelecek nesillere aktarıcısı niteliğine sahip olan halk anlatıları, bir nevi kültürün repertuarı görevindedir. Öyle ki halk anlatısı adını verdiğimiz mit, destan, masal, efsane, fıkra ve halk hikâyeleri metinlerinde doğumdan başlanarak ölüme kadar geçen süreçteki halk kültürüne ait birçok unsurdan kesitler görebiliriz. Diğer halk anlatıları ve masalların esasını oluşturan bu unsurlara motif adı verilir. Masal motifleri evrensel bir yapıya sahip olmakla birlikte masalın yayıldığı coğrafyaya ait unsurları da bünyesinde barındırabilir. Bu unsurlardan birisi de halk hekimliği uygulamalarıdır. Bu çalışmada, Hüseyin Baydemir (2004) tarafından Özbekistan sahasından seçilmiş 70 masal metninde geçen halk hekimliği uygulamaları tespit edilmiştir. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği bu çalışmada doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Çalışmada halk hekimliği konusunun Özbek Masalları'ndaki yeri metinlerden tespit edilen örneklerle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Masalları, Halk Hekimliği, Tedavi, Kültür.

Abstract

Public narratives are products that contain cultural elements belong into the people and have cost the public the continuity of public culture. Folk narratives, which are the transfer of folk culture to future generations, are a repertoire of culture. So much so that in the texts of myths, epics, fairytales, legends, stories and folk tales that we call the folk narrative, we can see sections from many elements of folk culture from birth to death. These elements, which form the basis of other folk narratives and fairytales, are called motifs, and fairytale motifs have a universal structure and can include elements of the geography in which they exist. One of these elements is folk medicine practices. In this study, folk medicine practice passed in 70 fairytale texts selected from the Field of Uzbekistan by Huseyin Baydemir (2004) were identified. Document analysis technique was used in this study where qualitative research method was adopted. In the study, the place of folk medicine in Uzbek Fairytales was evaluated with samples detected from texts.

Keywords: Uzbek Tales, Folk Medicine, Treatment, Culture.

Giriş

Geçmişten günümüze kadar insanların beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının yanında ruhen ya da fiziken hasta olmaları halinde iyileşmeleri için bazı uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında insanların günlük hayatlarında bazı maddi-manevi etkilerden korunması için hastalıklar ve rahatsızlıkları gidermek amacıyla çeşitli ritüel ve uygulamalar kullanılmıştır (Sever, 2004, s. 96).

Modern tıbbın henüz gelişmediği dönemlerde insanların hastalıklara çare bulmak için yapmış olduğu tatbikleri içine alan çalışma sahası halk hekimliği olarak adlandırılmaktadır. Geleneksel ya da alternatif tıp kavramlarıyla da ilişkilendirilen halk hekimliği uygulamaları, günümüzde de modern tıbbın çare bulamadığı hastalıkların tedavisi için başvurulan yöntemlerdendir. Bu uygulamalar, yaşanmış ve deneyimlenmiş uygulamalar olup içlerinde kültürel öğelere yer verilmektedir (Alptekin, 2018, s. 880). Yaşayan folklor malzemeleri içinde yer alan halk hekimliği uygulamaları toplumun tecrübelerini içerisinde barındırdığı için her daim geçerliliğini korumaktadır. Öyle ki kökeni insanlık tarihi kadar eski olan bu uygulamalarda toplumun ilkel yaşamından modern hayatına birçok kültürel unsur yer almaktadır.

Tarihin ilk çağlarından beri insanların hastalıklar karşısında yapmış olduğu uygulamalar, zaman içerisinde toplumsal değişme ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak modern tıpla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Günümüzde neredeyse çoğu hastalığın modern tıpla tedavi edilmesi, modern tıbbın halk hekimliğinin önüne geçmiş olduğu intibai

* MEB, Öğretmen, z.d.alptekin@gmail.com

uyandırmaktadır. Ancak kocakarı ilacı denilen halk hekimliği uygulamalarının varlığı bu alanla ilgili köklü ve kuvvetli inancın olmasıyla açıklanabilir. (Sol, 2007, s. 177).

Toplumların kadim dönemlerinden izler taşıyan halk hekimliği uygulamaları toplum hayatında önemli bir hüviyete sahip olduğu için tarihî ve edebî eserlerde kendine yer edinmiştir. İlk sözlüğümüz Dîvânu Lugâti't- Türk'te hastalık için "ig"; ilaç için "em", tabip yerine "otacı" ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2014, s. 15).

Halk hekimliği ile ilgili uygulamalar halkın ortak düşünce dünyasının birikimi olan halk anlatılarına da yansımıştır. Bakırcı (2006) tarafından hazırlanan Niğde Masalları (Araştırma-İnceleme-Metin) adlı eserin dördüncü bölümü olan "Niğde Masallarında Halk Kültürü Unsurları" içinde masal metinlerinde geçen halk hekimliği uygulamaları ile günümüz kültür hayatındaki benzer uygulamalar mukayese edilmiştir. Alptekin (2009) yapmış olduğu çalışmada Türk masal ve halk hikâyelerinde görmeyen gözün tedavisi ile ilgili uygulamaları tespit etmiştir. Yine 2010 yılında Alptekin tarafından yapılmış olan çalışmada Türk halk hikâyelerinde geçen halk hekimliği uygulamaları tespit edilmiştir. Dağı (2013) yaptığı çalışmada Türk Dünyasından tespit edilmiş destanlar, halk hikâyeleri, masallar, efsaneler ve fıkralarda halk hekimliği uygulamalarını sunmuştur. Alptekin (2018) yapmış olduğu çalışmada Meddah Behçet Mahir'in halk anlatılarında halk hekimliği uygulamalarının varlığından bahsetmiştir. Demirtaş (2019) tarafından yapılan çalışmada ise efsanelerdeki koruyucu/önleyici halk hekimliği uygulamalarına ait unsurlar görülmektedir.

Halk hekimliği uygulamalarının aktarıldığı anonim bir tür olan masallar; içerisinde evrensel motifler taşıdığı gibi yayıldığı coğrafyanın birçok kültürel değerine de yer vermektedir (Kaplan, 2020, s. 191). Bu anlamda masalların kültürü gelecek nesillere taşıma özelliğinden bahsedilebilir. Nasıl ki masal, sözlü gelenekte nesilden nesile aktarılıyorsa masal motifleri içerisinde yer alan halk hekimliği uygulamaları da aktarıma dâhil olacaktır. Bu motiflerin bazıları masalların esasında olmayıp anlatıcının kendi tecrübelerine dayanmaktadır. Böylece masal bir kültür hazinesi ve kültür köprüsü rolü üstlenmektedir.

Masal, Meydan Larousse'de "Genellikle olağanüstü kahramanlara ve maceralara yer verilen, konusu hayali, kulaktan kulağa anlatılarak geçen halk hikâyesi (Meydan Larousse 1990, s. 425) şeklinde tanımlanmaktadır. Yapılan tanımdan da anlaşılacağı gibi masallar, nesilden nesile aktarılırken toplumun temel taşlarından olan kültürel değerleri de ulaştırmaktadır. Masallar her ne kadar hayal mahsulü olsa da yaşanan hayat ile hayal edilen hayatı sistemli bir şekilde ifade eder (Şimşek, 2001, s. 3). Masallarda meydana gelen olaylarda da günlük hayattan izler bulunmakta ve masal kahramanları da doğum, büyüme, evlenme ve ölüm gibi olayları yaşamaktadır. Aynı zamanda masallarda da kahramanlar hastalanmakta ve çareyi halk hekimliği uygulamalarında aramaktadır.

Özbekistan coğrafi konumu bakımından batıdan ve kuzeyden Kazakistan, doğudan Kırgızistan, güneydoğudan Tacikistan ve güneybatısından Türkmenistan ile sınırları bulunan bir Türk devletidir. Farklı ülkelerle komşu olmasının yanında Özbekistan fiziksel olarak da düz bir yapıya sahiptir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekistan>). 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber Türkistan coğrafyasındaki Türk devletleri, bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu devletlerden birisi olan Özbekistan, tarihsel süreç içerisinde kültür ve medeniyet alanında kendisini oldukça geliştirmiş, kültürel ve sanat değeri yüksek pek çok alana ev sahipliği yapmıştır. Bu eserlerin önemli bir bölümü edebi eserlerdir. Farklı türlerde yazılmış olan edebi eserler Özbeklerin de diğer Türk boyları gibi zengin folklor hazinesine sahip olduğunun göstergesidir. Bu hazinenin içinde masallar önemli bir yere sahiptir.

Özbek masalları Özbek halkının milli, tarihi, etnik, coğrafi, dinî ve diğer folklor ürünlerini bünyesinde barındırmaktadır (Safarova, 2010, s. 27-28). Hem toplumun bir

yansıması hem de topluma yol gösterici niteliği bulunan Özbek masallarında halkın dünyaya bakışı, Özbek halkının gelenek ve görenekleri, hayat tarzları gibi durumların izleri görülür. Bu izlerden birisi de halkın hastalıkların tedavisinde uygulamış olduğu halk hekimliği uygulamalarıdır.

Bu çalışmada Hüseyin Baydemir (2004) tarafından Özbekistan sahasından seçilmiş 70 masal ele alınmıştır. Masallarda geçen hastalıklar ve bu hastalıklar çevresindeki halk hekimliği uygulamaları tespit edilmiştir. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği bu çalışmada doküman incelenme tekniğine başvurulmuştur. Doküman incelemesinin yapıldığı bu çalışmalarda içerik analizinden faydalanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerinin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 217). Doküman incelemesinde yazılı kaynaklar ele alınıp incelenmektedir. İçerik analizi, birbirine benzeyen verileri belli kavramlar ve temalar çerçevesinde toplamak ve okuyucunun anlayabileceği şekilde yorumlama (Yıldırım ve Şimşek, 2013) şeklinde ifade edilebilir. İçerik analizinde araştırmacı öncelikle kategorileri belirler ve ardından bu kategoriler önceden elde edilen bilgi, kuram ve tecrübelerle göre şekillenir (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2018).

Özbek Masalları'nda halk hekimliğiyle ilgili hastalıkların tedavisinde kullanılan uygulamalar altı başlıkta (*görmeyen gözün tedavisi, çocuksuzluğun tedavisi, cilt hastalıklarının tedavisi, iç hastalıklarının tedavisi, aşk hastalığının tedavisi, ruhsal hastalıkların tedavisi*) değerlendirilmiştir. Masal metinlerinden alınan örnekler aşağıda verilmiştir.

Özbek Masallarında Halk Hekimliği Uygulamalarıyla İlgili Tespitler

Görmeyen Gözün Tedavisi

Masallarda yaygın bir motif olarak kahramanın gözü çeşitli nedenlerle kör olmaktadır. Kör olan gözün tedavisi normal şartlarda zor iken; masallarda olağanüstü şekilde gerçekleşmektedir. Ali Berat Alptekin görmeyen gözün tedavisinin halk hikâyesi ve masallarda on farklı şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir.

1. Toprakla 2. Su (Abıhayat) ile 3. Ağaç Dalı (Yaprağıyla) 4. Ot (Çayır, Çimenle) 5. Kuş Tüyünün Görmeyen Göze Sürülmesiyle 6. Kanla 7. Dua Edilmesi Sonucu 8. Hayvan Ürünlerinin Yenilmesi, İçilmesi veya Bir Hayvan Tarafından Yalanmasıyla 9. Denizden Çıkarılan İki Özel Balığın Göze Sarılmasıyla 10. Peri Kızlarının Yaptığı İlacın Göze Sürülmesiyle (Alptekin, 2009, s. 19).

Özbek Masallarında, görmeyen gözün tedavisiyle ilgili beş masalda halk hekimliği uygulamaları görülmektedir. İlgili masallarda görmeyen gözler; *Rum memleketindeki ilaçla, gözün geri takılmasıyla, büyücü kadının kızın gözlerini ovmasıyla, gözlerin yalanıp yerine konulmasıyla ve bülbülgöya isimli kuşun sesiyle* tedavi edilmektedir. Masal metinlerinde tedaviler şu şekilde gerçekleşmektedir:

Kör Gözü Açan Kız masalında, memleketin ağasının küçük oğlu gittiği seferden geri dönmeyince babası onun derdine düşer ve ağlamaktan gözleri kör olur. Bir gün uzak seferden dönen bir arkadaşı Rum memleketinde bunun tedavisinin olduğunu söyler. Yaşlı adam, çocuklarını yanına çağırarak Rum memleketinden gözünü tedavisi için gerekli ilacı alıp getirmelerini ister. Memleket ağasının kızı, Rum memleketinden babasının gözünü açacak ilacı bularak getirir ve ağanın gözleri iyileşir (Baydemir, 2004, s. 649).

Cariye Kız masalında, üvey annesi Cariye Kız'ın evleneceği gün kızın gözlerini kör edip ormana atar. Ormanda onu yaşlı bir amca bulup evine götürür. Cariye kızın üzgün olduğunu gören yaşlı adamın karısı “Sen güzelsin, güzellik ise bahttır.” dediğinde kız gülmeye başlar ve kızın ağzından gül desteleri dökülmeye başlar. Kız, yaşlı adamdan

kendisini sarayın önüne götürmesini ve soran olursa gülleri göz karşılığında sattığını söylemesini ister. Yaşlı adam, sarayın önüne giderek üvey anneyle göz karşılığında gülleri takas eder. Eve geldiğinde kıza gözlerini verir. Kız gözlerini yuvalarına koyup yattığında gece büyücü kadın gelir ve kızın gözlerini ovalar. Böylece kızın gözleri tekrardan görmeye başlar, kızın gözleri iyileşir (Baydemir, 2004, s. 683-684).

Sümbül Kuşu masalında; ülkenin padişahı üç oğlunu da yanına çağırarak sümbül kuşu avlayıp getirmelerini ister. Küçük kardeş, sümbül kuşunu bularak ülkesine dönerken yolda ağabeyleri ile karşılaşır. Ağabeyleri sümbül kuşu avlayamamıştır. Kardeşlerini kıskanan ağabeyler, şehzadenin iki gözünü oyup şehzadeyi kuyuya; gözlerini de sümbül kuşunun önüne atarlar. İki ağabey, kardeşlerini öldürdüklerini zannederek, babalarının huzuruna gidip sümbül kuşunu verirler. İlerleyen süreçte padişah, sümbül kuşu yardımıyla küçük şehzadeyi kurtarır ve büyük şehzadeleri cezalandırır. Sümbül kuşu da kanatlarının altındaki gözleri yalayıp yerlerine koyar. Bu sayede küçük şehzadenin gözleri iyileşir (Baydemir, 2004, s. 872). Kuyuya atılma motifi ve şehzadenin gözlerinin kör olması Yusuf kıssasını hatırlatmaktadır.

Ala Taylı Çocuk masalında; zamanın birinde ihtiyar balıkçının bir oğlu olur. Ölmeden önce oğluna “Oğlum, ben öldükten sonra iş bulamazsan, odunculuk yap.” der. Oğlan çeşitli yaşam mücadelelerinden sonra gözleri kör ve yaşlı bir çoban ile tanışır. Uzun süre arkadaşlık yaparlar. Çoban, çocuğa nehrin karşı tarafına asla geçmemesini tembihlemesine rağmen çocuk dinlemez ve oraya gider. Çünkü nehrin karşı tarafındaki devler onun gözünü çıkarmışlar ve bir sandıkta saklamaktadırlar. Nehrin diğer tarafına geçen oğlan, devlerin evinde gözleri kör çobanın kızı ile tanışır ve orada devleri alt ederek çobanın gözlerinin bir sandıkta saklı olduğunu öğrenir. Yaşlı çobanın kızı ve genç, devlerin evindeki sandıktan gözleri de alarak kaçarlar. Kız, babasının gözlerini diliyle yalayıp yerlerine koyunca adamın gözleri açılır (Baydemir, 2004, s. 888).

Almas Batır masalında; padişahın görmeyen gözlerinin tedavisi Kafdağı'nın arkasında Yalmağız isimli yaşlı kadının bağındaki bülbüligöya kuşunun sesindedir. Bülbüligöya denilen bu kuşun ötüşünü padişah duyarsa gözü iyileşecektir. Almas Batır, tüm zorluklara rağmen Yalmağız'ın bağına gidip bülbüligöyayı getirir ve onun ötüşü ile birlikte padişahın gözü açılır (Baydemir, 2004, s. 792-793).

Çocuksuzluğun Tedavisi

Aile, bir toplumun en küçük yapı taşı olup aile kurumunun sağlamlığı toplumun güçlülüğü ile doğru orantılıdır. Ailede soyun devamı anlamına gelen çocuk, ayrıca toplumun devamı olarak kabul edilmektedir. Bu sebepten kültür hayatımızda ailede çocuğun olmaması çeşitli çare arayışlarını beraberinde getirmiştir.

Kısırlığın geleneksel tıpla tedavisinde destan ve birçok halk hikâyesinde elma karşımıza çıkmaktadır (Duymaz, 2001, s. 147; Şimşek, 2008, s.194). Anadolu sahasındaki halk hikâyesi ve masallarda çocuk hasreti çeken aileler, dervişin verdiği elmayı yiyerek çocuk sahibi olmaktadır. Değişen yaşam şartlarına bağlı olarak din ve kültüre etkisiyle zamanla bu motifin içerisine dua ve yatır mezarlarını ziyaret ederek hamile kalma da girmiştir.

İlimhan masalında, Rüstemhan'ın çocuğu olmayınca yanına vezirini de alarak yollara düşer. Çocuksuzluk sıkıntısını anlayan eşi onunla konuşarak umutsuz olmamasını ve bu konuda neler yapmaları gerektiği hakkında fikrini paylaşır. Eşi “Yüce padişah, can yoldaşım, elbette çocuğumuz olacak. Çok kaygılanmayınız. Allah verirse yaşlılığımızda da mutlu oluruz.” der. Rüstemhan da “Öyleyse ben yarın halka ziyafet vereyim. Bütün dostlar sevinsin, düşmanlar kavrulup ölsün.” diyerek halka üç gün üç gece ziyafet verir. Ziyafet için toplanan insanlar, padişah için çocuk dileyip dua ederler. Halkın duasını alan Rüstemhan “Çok insan dua etti, birinin dileği kabul olur elbet” diyerek, hükümdarlığına yine adaletle devam eder.

(Baydemir, 2004, s. 973-974). Dede Korkut Kitabı'nın ilk boyu *Dirse Han OğluBoğaç Han Boyu*'nda da benzer motif söz konudur. Dirse hanının eşi onu ümitsizliğe düşmemesi konusunda uyarmakta, yoksul insanlara yardım edip bir toy düzenlenmesini istemektedir. Toya katılanların duası ile de Dirse Han ve eşinin çocukları dünyaya gelmektedir (Ergin, 1994, s. 77-95).

Çocuksuzluk motifinin olduğu masalarda dertlerine deva aramak için yola çıkan padişah ve vezirin yolda karşılarına bir derviş çıkar ve dervişin vermiş olduğu elmayı yeme sonucu çocuksuzluk durumu ortadan kalkar (Alptekin, 2003, s. 233).

Hurşit ile Leyla masasında ise elma ile tedaviden bahsedilmektedir. Abdulaziz Şah ve veziri Abdulkadir'in çocukları olmamaktadır. Günlerden bir gün saraya gelen kalendere, (derviş) padişah çocuksuzluğu bir çaresi olup olmadığını sorar. Bunun üstüne kalender koynundan çıkardığı iki elmadan birisini şaha, birisini de vezire verir. Elmayı yedikten sonra şahın Hurşit isminde bir oğlu; vezirin de Leyla isminde bir kızı olur (Baydemir, 2004, s. 1043).

Altın Saçlı Kılıç masasında, bahçıvanın çocuğu olmaz. Bir gün bahçıvanın yaşadığı köye Yalmağız gelir ve bahçıvana ne dilerse hemen gerçekleştireceğini söyler. Bahçıvan da malı mülkü olduğunu ancak erkek çocuğunun olmadığını söyleyerek bir erkek çocuğunun olmasını dile getirir. Bunun üzerine Yalmağız, torbasından bir elma çıkarır. “Bu elmayı hanımına yedir. Sana oğlan doğuracak.” der (Baydemir, 2004, s. 757). Yalmağız'ın dediklerini yapan bahçıvanın bir oğlu olur.

Hamilelik sürecine giren anne adayının sağlıklı bir doğum gerçekleştirmesi için aile bireyleri el ele verir ve ona yardımcı olur. Özellikle gebe kadının canının istediği besinler temin edilmeye çalışılır. Aksi takdirde anne ve bebeğin bu süreçte zarar göreceğine inanılmaktadır. Gebelik sırasında gebe kadının vücudunda meydana gelen hormonal değişiklikler ve kanındaki vitamin eksikliklerine bağlı olarak ortaya çıkan bu isteklerle ilgili bazı batıl inançlar ortaya çıkmıştır.

Aşerme, gebeliğin belli bir döneminde hamile kadının canının vakitli ya da vakitsiz çeşitli yiyecekleri çekmesi durumu olarak tanımlanır (Abalı, 2011, s. 15). Nitekim aşağıdaki *İlimhan* masasında bu durum şöyle özetlenmiştir:

Rüstem Han'ın eşi Gülçınarayım, hamile kalınca aşermeye başlar. Neye aşerdiğini ilk başlarda kimseye söylememesine rağmen bu haber padişaha ulaşır. Eşinin ejderha etine aşerdiğini öğrenen Adil Han hemen teşebbüslere girer. Gülçınarayım, kocasının mertliği karşısında mutlu olur ve psikolojik olarak biraz iyileşir. Padişah da bu arada karısına ejderha eti bulup getirmek için yola düşer (Baydemir, 2004, s. 973-974). Adil Han ejderha etini getirir ancak eti yiyen eşi altı başlı bir yaratık doğurur. “Aradan dokuz ay, dokuz gün, dokuz saat geçmiş. Gülçınarayım doğum yapmış. Lakin öyle bir şey doğurmuş ki, o ne insana, ne de hayvana benziyormuş. Doğurduğu şeyden Gülçınarayım'in kendi de korkmuş ve ürpermiş.” (Baydemir, 2004, s. 974-975).

Aş erilen yiyecek ile dünyaya gelen çocuğun vücudundaki bazı belirtiler arasında ilişkiden söz edilmektedir. Hamilenin bazı canlı veya cansız varlıklara takındığı tavırlarda aş ermenin amaçları ile aynı doğrultudadır. Bu uygulamalarda ise genelde çocuğun fizyolojik özelliklerinin tayini esastır (Sümbüllü, 2004, s. 138).

Ağrıların Tedavisi

Özbek masaları incelendiğinde iki masalda ağrıların tedavisinde halk hekimliği uygulamasına yer verildiği görülmektedir. Bülbülgoya masasında, bel ve ayak ağrısından

kurtulmak için sıcak kuma gömülme tedavisi uygulanırken; İlimhan masalında göğüs ağrısından kurtulmak için ise rutubetli yere dayanma ile tedaviden bahsedilmektedir.

Bülbülgöya masalında, şehzade ile iki ağabeyi arasında anlaşmazlık çıkar. Ağabeyler, kardeşleri şehzadeyi kandırmak için kendilerini bellerinden aşağısını kuma gömüp yatarlar. Küçük kardeş gidip: “Bu kumda ne yapıyorsunuz?” diye sorduğunda büyük ağabeyleri “Bel ve ayak ağrısından kurtarır. Sen de gel, seni de gömelim. Ayakların iyi olur.” derler. Küçük kardeş attan inip dizlerine kadar kuma gömülür. Kumun sıcaklığını hisseder (Baydemir, 2004, s. 835).

Kızgın kum içerisine vücudun ağrıyan kısımlarını gömerek tedavi olma yöntemi bir tür alternatif tıp uygulamasıdır. Modern tıptan aradığı dermanı bulamayan, vücudunun çeşitli yerlerinde eklem ağrıları olan hastalar yaz mevsiminin gelmesiyle birlikte plajlardaki kızgın kumların içerine yatarak dertlerine şifa aramaktadırlar. Eskisi kadar rağbet gören bir yöntem olmasa da hâlâ sahil bölgelerinde az da olsa yaşlılar tarafından uygulanmaya devam etmektedir (KK.1).

İlimhan masalında Rüstem Han'ın eşi hamile kalınca aşermeye başlar ve hastalanır. Gülçınarayım hamile kaldığından beri sürekli hastadır. O derdini kimseye söyleyemez, göğsünün sürekli ağrması üzerine göğsünü rutubetli yere dayayarak yatar (Baydemir, 2004, s. 973-974). Göğüs kafesi çevresinde oluşan hastalıkların çeşitli nedenleri vardır. Ancak Anadolu'da halk hekimliğiyle yapılan uygulamalarda genellikle göğüs kafesi ve çevresine tatbik edilen çeşitli karışımların olduğu kremler ve sargılar söz konusudur. Kocakarı sargısı adı verilen pekmez ile kırmızıbiber karışımından elde edilen karışım göğüs üzerine bir tülbent bağlanarak akşamdan sabaha kadar bekletilir. İlgili yerdeki ağrıların geçeceğine inanılır. Bunun yanında nane ve kekik çaylarının da göğüs bölgesindeki ağrılara iyi geldiği bilinmektedir (KK.2).

Cilt Hastalıklarının Tedavisi

Cilt (deri), dış ortam ile sürekli etkileşim halinde olmasından ötürü fiziksel nedenler, iklim koşulları, alerjik durumlar ve çevresel sebeplere bağlı olarak hastalıklara maruz kalmaktadır. Ciltte oluşan hastalıklar günümüzde dermatologlar tarafından laboratuvar ortamında hazırlanan ilaçlarla tedavi edilirken; ilk dönemlerde tabiattaki bitki özlerinden elde edilen su ve merhemler sayesinde sağaltılmıştır.

Lokman Hekim masalında; Divane (dilenci) yolda dut ağacına rastlar. Dut ağacı dile gelir ve : “Bütün ağaçlar içinde benim devamın pek bir kıymeti yok lakin kabuğumu soyup, kazanda kaynatarak onun suyuyla yıkanan kişinin vücudunda yara çıkarttırmam.” der (Baydemir, 2004, s. 912).

Ülkemizde deri hastalıklarıyla ilgili uygulamalardan dut ağacından faydalanılmaktadır. Cilt hastalıklarının tedavisinde dut ağacının yaprağının vücuttaki egzama ve sivilce gibi hastalıklara iyi geldiği ve bu hastalıkların tedavisinde dut yaprağının kaynatılıp hastalığın olduğu yere sürülmesiyle şifa bulunduğu ifade edilmektedir. Sivilce gibi cilt sorunu yaşayan bireyler dut yaprağının çayını hazırlayıp bir saat beklettikten sonra yaranın olduğu bölgeye hazırlanan çayı uygular (<https://www.cnnturk.com/saglik/dut-yapragi-faydalari-nelerdir>). Böylece ilgili yerdeki yaraların söndüğü görülmektedir.

İç Hastalıklarının Tedavisi

Dâhiliye/iç hastalıkları bölümünü; solunum yolu hastalıkları, mide-bağırsak sistemi hastalıkları, böbrek hastalıkları, romatizmal hastalıklar vb. gibi çok geniş bir alanla ilgilenir. İç hastalıklarının tedavisinde ilk dönemlerde doğadaki bitkilerin kullanıldığı bilinmektedir.

Lokman Hekim masalında; Divane (dilenci), nehrin kenarında yürürken ayırık otuna rastlar. Dile gelen ayırık otu da “Beni yolup, güneşte kurutarak, ufalayıp yiyen kişinin içindeki bütün illetleri yok etmeye kudretim var.” der (Baydemir, 2004, s. 912). Masallarda iç hastalıkları bölümünün ilgi alanına giren diğer hastalıklar ve tedavi yöntemleri şu şekildedir:

Verem

Bir tür akciğer hastalığı olan veremin tedavisi hakkında *Lokman Hekim* masalında şu bilgiler verilmiştir:

Dönemin padişahı *İskenderi Zülkarneyn* vezirlerini yanına çağırarak yeraltında insanların olduğunu ve onlara ulaşılmasını ister. Vezirlerin yaptığı bir cam icat ile Şor Derya nehrinden yeraltına inerler. Oradaki insanlara yeryüzü padişahından bir istekleri olup olmadığını sorunca padişaha bir kâse un gönderirler. Padişahın eşi, gelen undan yaptığı ekmeği gelen bir dilenciye verir. Dilenci ekmeği yemek için bir dere kenarına geldiği zaman ağaçlar ve diğer bitkiler dile gelerek üzerlerindeki şifaları seslenmeye başlarlar.

Divane (dilenci), heybesindeki ekmeği bir ağacın dibinde yemek için durur. Bu ağacın dalından: “Benim şöyle bir özelliğim var, kim verem hastalığına yakalanırsa benim gölgemde otursun. Onun hastalığını iyileştirmeye gücüm yeter.” sesi gelir (Baydemir, 2004, s. 912).

Masalda ağacın türü belirtilmemesine rağmen gölgesinin büyük ve çevresine bol miktarda oksijen yaymasından ötürü çam ağacı olması muhtemeldir. Öyle ki Anadolu’da çam ağaçlarının oksijen deposu olduğu bilinmekle birlikte çam veya ardıç ağacından elde edilen karışımların göğüs hastalıklarına şifalı geldiği ve nefesi açtığı ifade edilmektedir (Alptekin 2018, s. 329; Gökşen, 2019, s. 308).

Amansız Hastalık/Kanser

Anadolu halkı arasında tedavisi olmadığı için kanser yerine “amansız hastalık” tabiri de kullanılmaktadır. *Köle çocuk* masalında; ejderhayı öldüren Köle çocuk, yaşlıların söylemiş olduğu ejderha beyninin eski hastalıklara iyi geldiği nasihatini hatırlar ve ejderhanın beynini alıp bir şişeye koyar (Baydemir, 2004, s. 776). Ejderhanın zulmünden kurtulan padişah, Köle çocuğu tebrik etmeye gider ve bu sırada oğlunun altı yıldan beri amansız bir hastalığı olduğunu söyleyince Köle çocuk, padişahın oğlunu iyileştirebileceğini söyler. Köle çocuk, padişahın oğlunu hamama götürüp tedavi etmeye başlar ve amansız hastalığın olduğu yere ejderha beyninin sürülmesiyle padişahın oğlu amansız hastalıktan kurtulur (Baydemir, 2004, s. 777). Benzer bir olay örgüsü Şahmaran efsanesinde karşımıza çıkmaktadır. Efsaneye göre Gerezban şahının hastalığının tedavisinin Şahmaranın etinde olduğu anlaşılır. Hükümdarın Şeymur adındaki vezirinin arzusuyla yapılan hamama herkes davet edilir. Gerezban şahına Şahmaranın baş, gövde ve kuyruk kısımlarının yedirilmesiyle amansız hastalıktan kurtulması sağlanır (Alptekin, 2020, s.329).

Böbrek Taşı

İdrarımız, içindeki mineral veya asit tuzlarının böbreklerde kristalize olmasıyla oluşur. Böbrekteki taşlar idrar yoluyla düştüğü gibi tedavi edilerek de düşmektedir. Bazı böbrek taşı hastalığı olan kişiler doktora gitmeden evde alternatif bitki suları sayesinde de taşı düşürebilmektedir.

Lokman Hekim masalında; Lokman Hekim günün birinde bitap düşüp hasta olur. Dostları, ahabları, akrabaları ve kendinin iyileştirdiği insanlar, Lokman Hekim'in hasta olduğunu duyunca görmeye gelirler. Onlar Lokman Hekim'den: “Bize şaşırtıcı, faydalanacağımız şeyler söyleyiniz.” diye istekte bulduklarında Lokman Hekim “Herhangi bir kimse, nanenin kökünü kazıyarak çıkarsın, suya koyup yıkasın, güneşte kurutsun, sütle birlikte kaynatıp içsin; o, insanın içinde taş bile olsa eritir.” der (Baydemir, 2004, s. 916).

Halsizlik

Lokman Hekim masalında ayırık otu ve nane kökü gibi şifalı bitkilerle birçok hastalığın tedavisinden faydalandığı belirtilmektedir. Şifaları sıralamakla bitmeyen bu bitkilerden faydalandığı görülmektedir. Bu durum aşağıda şu şekilde verilmektedir:

Hatem masalında; Hatem, baygın halde yatan delikanlıyı iyileştirmek için çınar yapraklarını bir çaydanlığa koyarak kaynatır. Sonra baygın yatan çocuğun ağzına damlatır. Biraz sonra baygın yatan çocuk kendine gelir ve gözünü açıp ayağa kalkar (Baydemir, 2004, s. 662).

Öksürük

Lokman Hekim masalında; kendisi hastayken yanına gelen ziyaretçilere Lokman Hekim'in nasihatleri arasında halsizlik ve öksürüğe karşı faydalı gelen şifalı bitkiler de sıralanmıştır: “Bahar aylarında kara bir ot yetişir. Onu alıp, havanda dövüp ezdikten sonra azar azar yutulursa insana güç, kuvvet verir. Öksürüğe yakalanan biri ayvanın içindeki çekirdeği çıkarıp yerine kuyruk yağı koysun, sonra pişirip yesin. Öksürüğü geçer. Yine her hafta hamama giden insan sağlıklı ve kuvvetli olur.” (Baydemir, 2004, s. 916).

Zehirlenme

Zehirlenme, vücuda alınan bozulmuş bir besin, zehirli veya yan etkiye sahip bir madde nedeniyle oluşur. Bulantı, kusma, ishal, ateşlenme ve halsizlik gibi belirtilerle fark edilen zehirlenmeye karşı halk arasında bölgeden bölgeye farklılık gösteren çeşitli halk hekimliği uygulamaları görülür.

Yarıltaş masalında; avdan hemen dönen padişah, Bekayim'in hastalandığını duyar ve hastanın yanına gider. Gülnare tarafından zehirlenen Bekayim, uzun süre halsiz bir şekilde yatar. Günden güne Bekayim'in durumu kötüye gitmeye başlar. Hekimin birisi, Bekayim'in geyik eti yerse iyileşebileceğini söyler. Hekim, talimatıyla bir geyik yavrusunu kesilir ve Bekayim'in tedavisinde kullanılır (Baydemir, 2004, s. 676).

Vezirveççe masalında; Vezirveççe, padişahın istediği altın havuzu bulmak için yola çıkar. Yolda karşılaştığı Hızır'ın fikrine uyarak peri kızlarının diyarına gider. Orada karnı acıkınca üzeri nakışlı meyvelerden yer ve ölür. Onu o şekilde gören bir peri kızı, bir otu getirerek Vezirveççe'nin ağzının önüne koyar. İlerleyen süreçte Vezirveççe dirilerek sağlığına kavuşur (Baydemir, 2004, s. 991). Masalda kesin olarak belirtilmese de kahramanın ölümüne neden olan üzeri nakışlı meyveler onun zehirlenmesine neden olmuştur. Kahramanın ağzı önüne konula şifalı ot ise panzehir görevi üstlenerek kahramanın sağlığına geri kavuşmasına vesile olmuştur.

Aşk Hastalığının Tedavisi

Aşk hastalığı, halk hikâyelerinde ve masalarda kendisine yer bulan bir motiftir. Masalarda ya da halk hikâyelerinde kahramanın rüyasında ya da başka şekillerde gördükleri sevgililerine âşık olarak aşk hastalığına tutulurlar. Aşk hastalığına yakalanan âşığın tek tedavisi sevgilisine kavuşmaktır (Dağı, 2013, s. 127). Kahraman, âşık olduktan sonra gün geçtikçe zayıflayıp halsizleşmekte, yemeden içmeden kesilmekte ve hatta kimseyle konuşmamaktadır. Benzer motiflere Kameray, Mukbil Taşatar ve Altın Saçlı Çocuk masallarında yer verilmektedir.

Kameray masalında; ülkenin padişahının oğlu okuma yazma öğrendikten sonra saraya geri döner ancak geri döndükten sonra odasından çıkmayıp kimseyle konuşmaz. Padişah oğlunun bu durumuna çok üzülür ve tüm ülkeye bir duyuruda bulunur. Oğlunu iyileştirene altın vereceğini ilan eder. Şehirde dudakları buruşmuş, yüzü kırışmış, ağzında bir tane bile

dişi olmayan yaşlı kadın saraya gidip şehzadenin kulağına eğilip derdini sorar. Şehzade de bunun üzerine kendisine okuma yazma öğreten Bilge Hanım'ı görmeden yapamadığı söyler. Eğer onunla evlenirse iyileşeceğini; kavuşamazsa göğsünü toprağa vererek ömrünü geçireceğini ifade eder (Baydemir, 2004, s. 710).

Mukbil Taşatar masalında; Mukbil (çoban) zor durumda olan melikeye (padişahın kızı) yardım edip onu kurtarır. Bunun üstüne melike, çobana yüzüğünü verip oradan ayrılır. Bir süre sonra çoban hastalanır. Çevresindekiler çobanın aşk hastalığına yakalandığı anlar. Çobanın ailesi çocuklarının durumuna üzülpagağlarlar. Mukbil'i ziyarete gelenler içinde bilge adam onun aşk hastalığına yakalandığını anlayınca kime âşık olduğunu sorar. Çoban padişahın kızı Mehrinigar'a âşık olduğunu söyler (Baydemir, 2004, s. 736).

Altın Saçlı Kılıç masalında; çocuk yıllarca iyi kalpli perinin evinde kaldıktan sonra büyüüp delikanlı olur. Bir gün peri onu pazara un ve pirinç almaya gönderir. Padişahın üç tane kızı sarayın damında oturlarken altın saçlı yiğit onların hoşuna gider. Padişahın en küçük kızı ona âşık olur. Kız, bitap olup günden güne rengi solmaya başlar. Padişah bütün tabipleri çağırıp kızının iyileştirilmesini buyurur. Fakat onlar kızın derdine hiçbir çare bulamazlar. Padişah bir gün kızına: "Sana ne oldu kızım?" diye sorar. Kız da altın saçlı yiğidi gördüğünü ve daha sonra hastalandığı anlatır (Baydemir, 2004, s. 759).

Ruhsal Hastalıkların Tedavisi

Bedendeki ruha, kötü bir ruhun musallat olmasıyla verdiği zarar anlamına gelen ruhsal hastalıkların tedavisi için kültür hayatımızda çeşitli uygulamalar vardır. Ruhsal hastalıkların tedavisinde İslamiyet öncesi kültür hayatımızda kam/şaman/baksı adını verdiğimiz ruhani güçlere sahip olduğuna inandığımız sanatçı kimliği de olan din adamlarından yardım alınmıştır. İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte bu kişilerin yerini daha çok yatır ve türbeler çevresindeki uygulamalar üstlenmiştir. Ancak bunun yanında halk arasında bu işleri üstlenen genel anlamada üfürükçü adı verilen falcı, bakımcıların da varlığı görülmektedir.

Suhrab ile Mızrab masalında; Semerkant şehrinde bir balıkçının Mızrab isminde oğlu vardır. Mızrab günün birinde Suhrab isimli yiğitle ile karşılaşır ve kardeş olurlar. Sonra ikisi bir şehre uğrarlar. Ülkenin padişahı Hürremşah'ın kızını-Kozihan Hanım'ı- devlerin kaçırdığını öğrenirler. İki kahraman Arslanbek isimli bir asker yardımıyla devlerin olduğu yere giderek kızı oradan kurtarırlar. Ancak kız, devlerin yanında iken çok korkmuş ve baygın düşmüştür. Babasının sarayına getirilmesine rağmen hiç uyanmayınca ailesi endişelenerek yöredeki hekim ve büyücülerden yardım isterler.

Kızın halen baygın şekilde yattığını gören falcılar ve üfürükçüler devlerin kızı korkutarak kalbini yerinden fırlattığını kendilerinin kızın kalbini dualar okuyarak ve üfleyerek yerine sokabileceklerini iddia ederler.

Çingene cadılar ise kıza perilerin tesir ettiğini söylerler. Paslı bir demir parçası ve iğneyle kızın saçından kopardıkları parçayı beyaz bir kumaşa sararak kumaşı da kara ip ile bağlayarak kıza büyü yaparlar. Daha sonra bu büyüü götürerek bağın bir köşesine gömerler.

Diğer yandan ülkedeki falcılar da kızı cin çarptığını söylerler. Falcılar bir keçi keserek çorbasını kıza içirirler. Bir odanın köşesine perde asıp, def çalıp, birkaç kadını bağırtarak ağızlarından köpük saçarlar ve bir şeyler okuyup sembolik olarak perileri çağırırlar. Böylece kızın ruhunu kaçıran cin ve ecinnileri geri getirmeye çalışırlar (Baydemir, 2004, s. 925). Temel amacı kötü ruhu bedenden uzaklaştırmak olan bu yöntemlerden biri korkutmadır (Demir, 2016, s. 22). Korkutma sırasında kötü ruhun bedeni terk edeceğine inanılmaktadır.

Korkutarak tedavi yöntemiyle *Altın Balık* masalında da karşılaşmaktayız. Masalda padişahın kızının konuşmaması üzerine ülkedeki yiğitlerden birisi Melikeyi korkutarak dilini

açmaya çalışır ve kızın ağzından bir yılan çıkar. Yılanın çıkmasıyla kız eski haline döner (Baydemir, 2001, s. 696).

Hüner Öğrenen Çocuk masalında; anne ve babasının hüner öğrenmesi için gurbete yolladıkları çocukları değişik işlerde çalışır. Günün birinde bir yılkcının yanında çalışmaya başlar. Yılkcı koyunları sulamak için çocuğu kuyuya indirir. Kuyunun dibinin altın olduğunu gören çocuk altınları çıkararak yılkcıya verir. Yılkcı altınlara ortak olacağı korkusuyla çocuğu kuyuda bırakıp kaçar. Kuyunun dibinde çaresiz bekleyen çocuk yeraltına doğru biraz yürüdükten sonra bir ev görür. Bu evde yaşayan dev hastadır ve çocuk müzik aletini çaldıkça dev iyileşir (Baydemir, 2004, s. 734).

Müzik terapi, müziğin fiziksel, duygusal, mental, sosyal, estetik ve spiritüel olmak üzere tüm yüzlerini kişinin sağlığını düzeltmek veya geliştirmek için kullanan yardımcı bir sağlık uzmanlığıdır (Birkan, 2014, s. 44). *Hüner Öğrenen Çocuk* masalında tam olarak belirtilmese de müzikle terapi, doğrudan tedaviye katkı sağlamayıp yardımcı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Türk Dünyasının çeşitli coğrafyalarından tespit edilmiş halk anlatıları (masal, efsane, fıkra, destan ve halk hikâyesi) ile Özbekistan'dan derlenmiş masallar arasında halk hekimliği ile ilgili benzer motiflerin varlığı bu motiflerin ortak kaynaktan beslendiğinin göstergesidir.

Özbek masallarında karşımıza çıkan halk hekimliği uygulamaları masal dünyasına ait uygulamalar olmayıp anlatıcının içinde yaşadığı kültür coğrafyasının halk hekimliği uygulamalarıdır. Bu yönüyle Özbek masallarından yola çıkarak Özbek kültür coğrafyasının panoramasını sezimleyebiliriz.

Modern tıbbın geliştiği dünyamızda halk hekimliği uygulamaları artık temel sağaltma yöntemlerinden olmasa da yardımcı bir unsur olarak toplum hayatında yerini almaktadır. Modern tıba rağmen Özbek masallarında halk hekimliği ile ilgili unsurların varlığı günlük hayatta da bu uygulamaların devam ettiğinin ispatıdır. Öyle ki halk anlatıları içerisinde oluştuğu toplumun aynası niteliğindedir.

Özbek masallarında görülen tedavi yöntemleriyle ilgili hazırlanan ilaçların doğada var olan bitki (dut, çınar yaprağı, gül ayırık otu ve nane...) ve hayvansal gıdalardan (et, süt) elde edildiği görülmektedir. Nitekim halkın günlük yaşamı ile halk hekimliğindeki faydalandıkları unsurların arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir.

Özbek Masallarında hastalıkların sağaltılması sırasında sadece doğadan elde edilen besin ve maddelere değil aynı zamanda eski şamanistik unsurlar ve İslami motiflerle bezenmiş sihirsel-büyüsel yöntemlere de başvurulmaktadır. Nitekim halk anlatıları bir toplumun geçmiş ile gelecek nesilleri arasında bir köprü vazifesi üstlenen ürünler olduğundan Özbek masalları da kadim Türk kültürünün aktarıcısı rolündedir.

Kaynaklar

- Abalı, İ., (2011). *Koçarlı halk kültürü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Alptekin, A. B., (2009). Türk masal ve hikâyelerinde görmeyen gözün tedavi edilmesi üzerine. *Milli Folklor*, 81, 18-26.
- Alptekin, A. B., (2010). Türk halk hikâyelerinde halk hekimliği. *Milli Folklor*, 86, 5-20.
- Alptekin, A.B., (2020). Şahmaran hikâyesinin destanlara yansımaları ve onunla ilgili inanışların kökeni üzerine. M. Alptekin (Ed.), *Destan Yazıları* içinde, 326-337, Kömen Yayınları: Konya.

- Alptekin, M., (2018). Meddah Behçet Mahir'in halk anlatılarında halk hekimliği ve B-baytarlığı. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 3, 879-893.
- Bakırcı, N., (2006). *Niğde Masalları (Araştırma-İnceleme-Metin)*. Kömen Kitabevi: Konya.
- Baydemir, H., (2004). *Özbek halk masalları inceleme-metin*. Yayımlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Birkan, I., (2014). Müzikle tedavi, tarihi gelişimi ve uygulamaları. *Ankara Akupunktur ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi*, 1, 37-49.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F., (2018). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Dağı, F., (2013). *Türk halk anlatılarında halk hekimliği üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Demir, M., (2016). Şamanizm'de hastalık kavramı ve tedavi yaklaşımları. *Lokman Hekim Dergisi*, 1, 19-24.
- Demirtaş, S., (2019). Asırlar ötesinden gelen bilgelik: koruyucu/önleyici halk hekimliğine dair bir uygulamanın efsanelerdeki yansımaları. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 63, 253-262.
- Duymaz, A., (2001). *Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ergin, M., (1994). *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökşen, C., (2019). Tarsus'un dağ köyleri halk kültüründe çam ağaçları. *Çukurova Araştırmaları*, 9, 303-314.
- Kaplan, T., (2020). Kilis masallarında yeraltı dünyası hakkında tespitler. *Çukurova Araştırmaları*, 1, 191-199.
- Kaşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk. giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. (A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Safarova, M., (2010). *Eğitsel bir bakış açısıyla Anadolu ve Özbek Türk masallarında ortak ve farklı motifler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sever, M., (2004). Türk halk inançlarında ve halk hekimliği uygulamalarında meyve. *TÜBAR*, 16, 95-109.
- Sol, S. (2007). Edirne'de halk hekimliği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 175-191.
- Sümbüllü, Y. Z., (2004). Tıbbı ve mistik folklor açısından aş erme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 133-143.
- Şemsettin Sami (1989). *Kamus i Türki*, İstanbul.
- Şimşek, E. (2008). Ölümsüzlük İlacı Elma. *Turkish Studies*, 3 (5), 193-204.
- Türkçe Sözlük (1998). *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H., (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara, Seçkin Yayıncılık.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.cnnturk.com/saglik/dut-yapragi-faydalari-nelerdir-neye-iyi-gelir-dut-yapragi-az-bilinen-faydalari> adresinden 21.01.2021 tarihinde alınmıştır.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekistan> adresinden 22.01.2021 tarihinde alınmıştır.

Kaynak Kişiler

KK.1. Filiz Uzun, 1974, Kilis-Musabeyli, Balıklı Köyü, İlkokul mezunu.

KK.2. Fadime Gürbüz, 1963, Mersin-Silifke, İmamuşağı Köyü, İlkokul mezunu.

Western Women as Subject in Orientalist Texts: An Example of Lady Montagu's Turkish Embassy Letters

Oryantalist Metinlerde Özne Olarak Batılı Kadın: Lady Montagu'nun Türkiye Mektupları Örneği

Remzi SOYTÜRK*

Abstract

Orientalism, which includes the West's images or discourses about the East, is an area where we can see examples in many fields such as travel books, literary works, or scientific studies. One of the most used images in orientalist texts is the woman and harem, bathhouse, slave market. In Orientalist texts, mostly produced by European men, women and their places are symbolized in a way that responds to Western men's desires, and a collection of Eastern narratives drawn through the eyes of the Western male-subject emerges. The Western women later travel to the East, creating works that differ from the Western-male perspective and reflect the female-gaze. In this study, the book *Turkish Embassy Letters* by Lady Worthley Montagu, who was in Istanbul between 1717-1718, will be scrutinized and the similarities and differences between Western female and male subjects given Eastern women will be shown.

Keywords: Orientalism, Edward Said, Lady Montagu, Woman narration, Letter, Travel texts.

Öz

Batı'nın Doğu hakkındaki imajları ya da söylemlerini içeren Oryantalizm seyahat metinleri, edebiyat eserleri, bilimsel çalışmalar gibi birçok alanda örneklerini görebileceğimiz bir alandır. Oryantalist metinlerde en çok kullanılan imajlardan biri kadın ve onun yer aldığı harem, hamam, köle pazarı gibi mekanlardır. Çoğunlukla Avrupalı erkekler tarafından üretilen Oryantalist metinlerde kadın ve onun içinde bulunduğu mekanlar Batılı erkeklerin arzularına cevap verecek şekilde sembolleştirilir ve ortaya Batılı erkek-öznenin gözünden çizilen bir Doğu anlatısı koleksiyonu çıkar. Batılı kadın seyyahlar da daha sonra Doğu'ya seyahat ederek Batılı-erkek bakışın metinlerinden ayrılan ve kadın-bakışını yansıtan eserler ortaya koyarlar. Bu çalışmada Bu çalışmada, 1717-1718 yılında İstanbul'da bulunan Lady Worthley Montagu'ya ait *Türkiye Mektupları* kitabı ele alınıp incelenecek ve Batılı kadın ve erkek öznelerin Doğulu kadına bakışındaki benzerlikler ve farklılıklar gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Edward Said, Lady Montagu, Kadın anlatısı, Mektup, Seyahat metinleri.

Introduction

This study aims to compare a Western female traveler's books with of males and reveal their similarities and differences based on Lady Montagu's *The Turkish Embassy Letters*. Before starting the discussion, definitions of the concept of Orientalism by different scholars have been given. Firstly, Orientalism is used by Western scientists and academics to recognize and identify the East. Over time, this definition has changed and, in a negative sense, has acquired a meaning that alienates and objectifies the East.

Edward Said, one of the greatest supporters of the negative meaning, gave Orientalism its meaning used in contemporary academic discussions. In many fields, from social sciences to art, from politics to anthropology, the imperialist West produced many works to dominate the East. The Eastern woman was also used functionally and became the object of Western men-subjects' desire. For this purpose, in the second part of the study, the works of Western male travelers, painters, and novelists about Eastern women and the major structure of these works are discussed.

Reina Lewis, in her book *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*, opposes Said's definition of Orientalism as a homogeneous discourse put forward by the colonialist-male sovereign subject and thus ignoring the role and position of Western women (Lewis, 2004, p.17). In time, the East has become an area where women

* Arş. Gör., İstanbul Gelişim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, remzi.soyturk@gmail.com

travelers can also visit. European women, who conveyed their observations in these travels to the Western reader, resembled male-subjects in some ways but often differed. Considering that women travelers enter and observe the places where men cannot enter, the texts of women travelers have also undermined the male authority's discourse. Lady Montagu's *The Turkish Embassy Letters*, given as an example of it, is also a text that heterogenizes and complicates the Orientalist discourse.

Orientalism Theory of Edward Said

In contemporary studies, we found very different definitions of Orientalism, which have been discussed in different historical ways. Researchers classify these definitions as two main categories; negative and positive meanings (Bulut, 2016, s. 4). In the first category, which looks positively at the term Orientalism, academicians and scientists aim to investigate the two different cultural worlds (East and West) by comparing them objectively, observing the East, and introducing their knowledge about the East to the Western world. According to Bernard Lewis, the first Orientalists were "philologists concerned with the recovery, study, publication, and interpretation of texts. This was the first and most essential task that had to be undertaken before the serious study of such other matters as philosophy, theology, literature, and history became possible (Lewis, 1993, s. 101)." On the other hand, in the second category, which attributes a negative meaning, Orientalism is problematic in terms of its function and result in relations between societies and cultures. The most important representative of the second category in the contemporary world is Edward Said and his seminal work *Orientalism*.

Inspired by Foucault, Said emphasizes that the political discursive nature of knowledge is not objective and reveals the relationship between the West's imperialist interests to the East. According to Said, "The Orient is not only adjacent to Europe; it is also the place of Europe's greatest and richest and oldest colonies, the source of its civilizations and languages, its cultural contestant, and one of its deepest and most recurring images of the Other. Besides, the Orient has helped to define Europe (or the West) (Said, 1979, s. 1)." Said observes the West's view of the East as an imperialist purpose in the academic and imaginary fields. Western orientalists who introduced the East as anthropologists, sociologists, historians, and linguists in the academic field and who wrote about it, make "ontological and epistemological distinction made between 'the Orient' and (most of the time) 'the Occident' (Said, 1979, s. 2)" through their studies. If we contemplated this framework, there is an unequal relationship between the West and the East in the Orientalist perspective. Taking the late 18th century as a starting point, Said briefly defines Orientalism "as a discourse one cannot possibly understand the enormously systematic discipline by which European culture was able to manage -and even produce- the Orient politically, sociologically, militarily, ideologically, scientifically, and imaginatively (Said, 1979, p. 3)."

In defining Orientalism, Said is concerned with the Orient's image produced on a discursive level rather than with thoughts about the actual East. It explores the relationships between East and West depending on the complex relations of power, domination, and hegemony at different stages. In this hegemonic relationship, the Eastern subject's practice, which is discursively related to the Western subject, is noteworthy. The East, which is the object of research, experience, and practice for a Western subject, was established with the human perspective that feeds on the West's political, cultural, and theoretical traditions and has been defined as entirely arbitrary. Western dominant discourse claims that the East is not able to represent itself. For this reason, the forms of representation created by Western Orientalists use the following ways to create the essence of Orientalist texts as transformed forms of Eastern knowledge: "to divide, deploy, schematize, tabulate, index, and record everything in sight (and out of sight); to make out of every observable detail a generalization

and out of every generalization an immutable law about the Oriental nature, temperament, mentality, custom, or type; and, above all, to transmute living reality into the stuff of texts, to possess (or think one possesses) actuality mainly because nothing in the Orient seems to resist one's powers (Said, 1979, s. 86)."

The View of the Male Subject in Orientalist Texts

As discussed above, Edward Said and other researchers have viewed Orientalism as an economic, cultural, and political phenomenon based on colonialism. In this context, the West objectifies the East by establishing it as a cultural, geographical, racial, and political unity; thus, making itself a sovereign and autonomous subject. Additionally, Said emphasizes two distinct meanings of Orientalism:

Orientalism is the generic term that I have been employing to describe the Western approach to the Orient; Orientalism is the discipline by which the Orient was (and is) approached systematically, as a topic of learning, discovery, and practice. But in addition, I have been using the word to designate that collection of dreams, images, and vocabularies available to anyone who has tried to talk about what lies East of the dividing line. These two aspects of Orientalism are not incongruent, since by use of them both Europe could advance securely and unmetaphorically upon the Orient (Said, 1979, p. 73).

As this quote shows Said, shows the distinction between the "latent" and "manifest" meaning of Orientalism. "Manifest" meaning is considered as an academic research field (linguistics, history, sociology, etc.), while the "latent" meaning deals with its unconscious areas such as dreams and images. For this reason, we can think of orientalist texts as both a branch of science and studies that produce unconscious desires. This "signifies how the "Orient" is at once an object of knowledge and an object of desire (Yeğenoğlu, 2001, p. 23)."

The Western subject, who sees the East as an "object of desire," feminizes it. This approach, which serves a colonial purpose, brings to the fore the East's immorality and lustfulness with instruments such as harem, hamam, slave market, concubines (cariye), and homosexuality. Western male subjects, who see the East as a "object of knowledge" and travel, frequently use these instruments in their texts. The inclusion of these instruments in the works of those who traveled to the East with titles such as photographers, painters, travelers, anthropologists, and linguists shows that Orientalism's unconscious aspects, which are its "latent" meaning, are predominant rather than the academic aspect "manifest."

According to Foucault, "toward the beginning of the eighteenth century, there emerged a political, economic, and technical incitement to talk about sex (Foucault, 1978, p. 23). Sexuality has also been used as a discursive instrument in reflecting academic orientalist tendencies to the aesthetic field. Traveling is an activity that men in the past centuries have mostly done. For this reason, in the travel-based Eastern narratives, male-subjects use this sphere to the advantage of their desires. A patriarchal discourse succeeds in these narratives, and sexuality is also used functionally.

Orientalist travelers frequently use the themes of love, women, and eroticism in their Eastern travels. Since no one but themselves can experience these travels, they open up an unlimited fantasy field for narrators. For example, the harem, bathhouse and slave market paintings in Western art are mostly not based on observation. Especially during their travels to the Middle East, former French artists realized that Muslim women were not modeling, so they painted French models in their Paris studios. Orientalist painters, or any of the later studio photographers, portrayed Oriental subjects in sexual fantasies. Ottoman women in this century were designed "in ways that were sexual (the lascivious odalisque), temporal (the Orient as a zone out of time locked in a pre-modern past), social (unable to distinguish Ottoman class difference, Oriental women were pictured as either sultanas or slaves), and cultural (the ignorant, lazy harem woman) (Lewis, 2004, p. 7)." *La Grand Odalisque* (1814),

Odalisque et son esclave (1839), and *The Turkish Bath* (1862), by Dominique Ingres, can be given as illustrations of representations that deal with the theme of polygamy through female slavery.

Joanna De Groot points out that lust is produced differently in the presentation of gender and femininity in 19th-century texts and representations. In her opinion, it plays an active role in the power relations underlying the representations, in the formation and reconciliation of the male audience's own identity:

For these endlessly reproduced male fantasies of harems and dancing-girls, of gratification through domination, and of intimacy with subordinates, represented not only the indulgence of male desire and power but also one of the few means of dealing with the contradictions of masculinity and male needs as they developed at this period. The very existence of needs (personal, sexual, emotional) in men for which they sought satisfaction from women raised questions about the nature and limits of male domination. Male power, enshrined in law and custom, gave men sexual advantages over women, but it did not eliminate the reality of desire, attraction, and bonding between men and women (De Groot, 1989, p. 107).

The male gaze's view of the East as an object of desire is also seen in novels and travel books. The travelers of this period created a new genre with the texts they produced - which sometimes went to these travels, and sometimes they wrote without going - with numerous pulp fictions and erotic stories about Oriental women that heightened the desire of the Western reader and told about their secret adventures in tightly guarded harems (Schick, 2000, p.80). In the philosophical tale genre formed in post-Enlightenment literature, the European observer goes to the East and observes its culture and traditions. As can be seen in the stories exemplified in Giovanni Marana's *Espion Turque* and Montesquieu's *The Lettres Persanes*, the male observer also includes the voices of the people living there. These sounds are not separate from stereotyping. Especially in the stories, "The nature, physicality of the Eastern female and what makes her so dangerous is a natural lecherous. (Melman, 1992, p. 70)." The Eastern female subject, the other of the Enlightenment, is an object in terms of "enslaved by her sex and imprisoned by her femininity (Melman, 1992, p. 71)" even though she has her voice in the text.

The image of the East became the subject of the works of Romantic writers in the 19th century. A key text for Orientalist literature, *The Arabian Nights* or *The Thousand and One Nights*, was translated into English multiple times in the 19th century. After this translation, there is an increase in the publications that tell about the East in a fabulous way. As Valerie Kennedy states, that "of such Romantic works supplemented the influence of *The Arabian Nights* as George Gordon, Lord Byron's *Childe Harold's Pilgrimage* (1812, 1814, and 1816) and his six *Turkish Tales: The Giaour* (1813), *The Bride of Abydos* (1814), later the subject of an 1857 painting by Eugène Delacroix), *The Corsair* (1814), *Lara* (1814), *The Siege of Corinth* (1816), and *Parisina* (1816) (Kennedy, 2019, p. 222-223)." In *Lalla Rookh* (meaning rose and cheek), which consists of a series of love stories by Thomas Moore, the East is depicted as the place of tastes and desires. In this depiction, women are also the focal point of sexual attraction (Cavalerio, 2010, p.157). In Victor Hugo's work *Les Orientales*, written in 1825, the East is represented through images such as colors, barbaric savagery, harems, palaces, odaliskes, concubines, women are thrown into the sea in sacks (Hugo, 2012).

Lady Montagu as a Women Orientalist and The Turkish Embassy Letters

In the texts we have reviewed above, we have shown the Western male subject's wholesale view on the East in the power-force-subject relationship. Although these texts contain diversity in themselves, these texts come together under the title of an "orientalist discourse." According to Said, West's discourses about the East is "a set of references, a congeries of characteristics, that seems to have its origin in a quotation, or a fragment of a text, or a citation from someone's work on the Orient, or some bit of the previous imagining,

or an amalgam of all these (Said, 1979, p. 177). "Western male-subject creates fantasy elements about himself in texts where he describes the East, which he looks at with sexist blindness. The spaces used in these fantasy elements are functional. He tries to explain it through inaccessible spaces such as hammam and harem. Yeğenoğlu explains the disappointment of Western men because of not being able to enter the prohibited places as follows:

Despite his ability to freely enter the Orient and move in and out as much as he wishes, the Western subject is frustrated by the closure of the space of the Oriental woman; he had no option but to speculate on the details of harem life, its mysteries, and the lascivious sexuality the other-sex enjoys behind that closed curtain. Furthermore, most Western travelers denounce the veil and its mystery, which is dropped in this "inner space." When the "inner" space is closed in this way, the only available means for the Western man is to rely on the Western woman's accounts of the harem's forbidden space, her description of the unveiled women, the details of their everyday life, etc. It is thus only through the assistance of the Western woman (for she is the only "foreigner" allowed to enter into the "forbidden zone") that the mysteries of this inaccessible "inner space" and the "essence" of the Orient secluded in it could be unconcealed; it is she who can remedy the longlasting lack of the Western subject (Yeğenoğlu, 2001, p. 74).

In Lady Worthley Montagu's letters, examples of the observations of the Western woman's gaze can be seen in the forbidden places that men cannot enter. Montagu, who came to Istanbul in 1716 because his husband was an ambassador to the Ottoman Empire, stayed in this city for about two years and wrote many letters to her friends in England explaining her impressions in Istanbul in sufficient detail. Because Montagu was also a woman, and entering women's spaces prohibited for men in Ottoman society made her letters more reliable and curious in the eyes of the Western reader.

Montagu emphasizes that she often tells the truth in her letters. The fact that the spaces that men cannot enter are open to her shows that she is ahead of men to reach the truth. In his letters, she often emphasizes that her observations are different from Western male travelers and that her account is more accurate and reliable because she can enter prohibited places as a female subject. In her letter to Anne Thistlethwayt of 1 April 1717, she refers to this situation:

You will perhaps be surprised at an account so different from what you have been entertained with by the common voyage-writers, who are very fond of speaking of what they don't know. It must be under a very particular character, or on some extraordinary occasion, when a Christian is permitted into the house of a man of quality; and their haréms are always forbidden ground. Thus, they can only speak of the outside, which makes no great appearance; and the women's apartments are all built backwards, removed from sight, and have no other prospect than the gardens, which are enclosed with very high walls. (Montagu, 1992, p. 409)

When Lady Montagu describes Eastern women, she deals with similar objects as male travelers. One of the metaphors she frequently uses is the "veil". The "veil" object is instrumentalized to tell the Orient's mystery in fictional or realistic texts of male subjects. European travelers assume that there is something behind the veil of the East, making it an object of study. With the veil, Eastern women are taken away from their freedom and enslaved. This always attracts the attention of the Western male subject. The veil also makes the woman mysterious, making it the object of desire of the Western male subject. In a letter, Montagu says, this "perpetual masquerade" worn by women gives them freedom so that they are untouchable and untraceable. Moreover, Montagu adds that women are entirely free to satisfy all their passions without getting caught (Montagu, 1992, p. 551) thanks to the veil. In this respect, Montagu's letters deviate from the male discourse. In her viewpoint, the veil is an instrument that liberates, not enslaves.

We argued that the Western male-gaze while describing the East through the Eastern female-other, works with sexual images and unconscious fantasies. One of the most important

of these symbols is spaces. Space is a fundamental element of existence, and hence identity; the self-flourishes in space and hence bears the indelible traces of what it calls "here" (Schick, 21). In Lady Montagu's letters, places are described in a similar way to Western men's fantastic narrative. Montagu uses the Turkish bath, one of the East's most intriguing places, in her letters in detail. In these depictions, which also refer to religious texts, the female-subject entering a space prohibited to men turns the Eastern woman into an object of desire in a way that satisfies the male perspective:

(...) their slaves behind them, but without any distinction of rank by their dress, all being in the state of nature, that is, in plain English, stark naked, without any beauty or defect concealed. Yet there was not the least wanton smile or immodest gesture amongst them. They walked and moved with the same majestic grace which Milton describes of our general mother. There were many amongst them as exactly proportioned as ever any goddess was drawn by the pencil of Guido or Titian—and most of their skins shinningly white, only adorned by their beautiful hair divided into many tresses, hanging on their shoulders, braided either with pearl or ribbon, perfectly representing the figures of the Graces (Montagu, 1992, p. 350-351).

As seen in the hammam impression, the letters sometimes contain narratives that overlap with Western male subjects' Orientalist discourses. These contrasts in Montagu's letters are also seen in the different observations made to different interlocutors. On the one hand, he wrote in a letter to the Princess of Wales that although the climate of the East was better, it could never be as free as England (Montagu, 1992, p. 346); On the other hand, in another letter, he tells that the treatment of women is better than England and that women in the East are more disengaged than in the West (Montagu, 1992, p. 540).

Conclusion

This article discusses the nature of Orientalism that marginalizes the East and makes it a research object. The Western male-subject, who entered the East as a research field for a scientific purpose, has also implicitly made this area an object of his desire, besides his apparent purpose. To make the East an object of desire, women, and instruments such as the bath, harem, and veil, in which women are the main actors, were used in orientalist texts. Thus, in the travel books, novels, and other Western male-subject books, the Eastern woman became objectified and was imprisoned in the male gaze's dominant discourse. Since traveling is an activity accessible to men, the male gaze's extensive body of discourse has become unquestionable. This situation has changed over time with the travels of upper-class European women. The texts of women travelers were also added to the orientalist texts of men. According to Jacques Derrida, the notion of the supplement has two separate functions. In its first sense, a supplement is an addition that enriches the total. The second meaning is to substitute for something else (Derrida, 1977, p. 144-145). In this context, the texts produced by the woman-view are also supplements.

In one aspect, Montagu's letters repeat what is described in the texts of male travelers. He describes the sexuality of Eastern women in detail, making them an object of desire, especially in her gaze towards women. In this respect, the letters enrich the total Orientalist view. At some points, Montagu turns the narratives of Western male-discourse inside out. Having the advantage of being in places such as harem and baths where male observers cannot enter, Montagu explained her observations in these places, criticized the Orientalist discourse's texts in certain aspects, and questioned its reliability. Proving the Orientalist discourse's false stereotypes in her letters and gaining the reader's trust, Montagu strengthened her claim that he was telling the truth. In this regard, it fulfilled the substitution function of the supplement notion.

Bibliography

- Bulut, Y., (2016). *Oryantalizmin kısa tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Cavaliero, R., (2010). *Ottomania: The Romantics and the myth of the Islamic Orient*. NY: I.B.Tauris
- De Groot, J., (1989). Sex and race: The construction of language and image in the nineteenth century. In S. Mendus and J. Rendall (Eds.), *Sexuality and subordination*, 89-128: NY: Routledge.
- Derrida, J., (1977). *Of grammatology*. (G. C. Spivak, trans.) London: John Hopkins University Press
- Foucault, M., (1978). *The history of sexuality vol. 1: An introduction*. (R. Hurley, trans.) New York: Pantheon Books.
- Hugo, V., (2012). *Les Orientales*. US: Nabu Press.
- Kennedy, V., (2019). Edward Said and resistance in colonial and postcolonial literatures. In G. Nash (Eds.), *Orientalism and literature*, 219-234: Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Lewis, B., (1993). *Islam and the West*. NY: Oxford University Press.
- Lewis, R., (2004). *Rethinking Orientalism: women, travel and the Ottoman harem*. London: I.B. Tauris.
- Melman, B., (1992). *Women's Orients: English women and the Middle East, 1718-1918: sexuality, religion and work*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Montagu, M. W., (1992). *Letters*. NY: Everyman's Library.
- Said, E. D., (1979). *Orientalism*. London: Penguin Books.
- Schick, I. C., (2000). *Batı'nın cinsel kıyısı: Başkalıkçı söylemde cinsellik ve mekansallık*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yeğenoğlu, M., (1998). *Colonial fantasies: Towards a feminist reading of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press

TARİH & HISTORY

1869 Maarif Nizamnamesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri

The Ottoman Empire's Attempts to Control Minority and Foreign Schools according to the 1869 Maarif Nizamnamesi

Habibe POLAT*

Öz

Osmanlı Devleti'nin tüm alanlarda olduğu gibi eğitimde de merkezî modele geçme girişimleri II. Mahmut (1808-1839) döneminden itibaren başlamıştır. Eğitim kurumları, gerek ıslah edilerek gerekse yerine yeni kurumlar getirilerek kontrol edilmeye çalışılmıştır. Tanzimat Dönemi ile beraber bu girişimler daha da hız kazanmıştır. Özellikle 1857'de Maarif Nezaretinin teşkil edilmesiyle Osmanlı toprakları üzerindeki bütün eğitim kurumları tek bir çatı altında toplanmıştır. Batılı anlamda eğitim modellerinin benimsenmesi ile modern eğitim kurumlarının niteliğinin değiştiği görülmektedir. II. Abdülhamid (1876-1909) dönemi de Tanzimat kararlarının uygulandığı bir dönemdir. 1869'da Maârif Nizamnamesi ile eğitim sistemi modernleştirilmeye çalışılmıştır. Nizamname ile Maarif Nezareti bünyesinde her öğretim derecesi için vilayet merkezlerinde birer maarif müdürlüğü ve meclis oluşturulmuş, sancak ve kazalarda maarif meclisi şubeleri teşkil edilmiştir. Böylece taşrada eğitimin teftişi daha mümkün hale gelmiştir. Özellikle sayıları giderek artan ve özel okullar adı altında açılan gayrimüslim cemaat okulları ve yabancı okulların denetimi kolaylaşmıştır. Bu çalışma, bu okullarda işlenen derslerin ve ders kitaplarının teftişi meselesinin boyutlarına odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Maarif Nizamnamesi, Gayrimüslim ve Yabancı Okullar, Teftiş, Eğitim.

Abstract

The attempts of Ottoman Empire to adopt the central model in education, as in all fields, started from the period of Mahmut II (1808-1839). Educational institutions were tried to be controlled by either reforming or replacing them with new institutions. With the Tanzimat Period, these attempts gained speed. Especially with the establishment of the *Maarif Nezareti* in 1857, all educational institutions on the Ottoman lands were gathered under one roof. It is seen that the quality of modern educational institutions has changed with the adoption of educational models in the western sense. The period of Abdulhamid II (1876-1909) was also a period in which the Tanzimat decisions were implemented. In 1869, the education system was tried to be modernized with *Maarif Nizamnamesi*. With the *Nizamname*, an education directorate and a parliament were established in the provincial centers for each education degree within the *Maarif Nezareti*, education council branches were established in sanjak and accidents. Thus, the inspection of education in the provinces has become more possible. In particular, the control of non-Muslim community schools and foreign schools, which are increasing in number and opened under the name of private schools, has become easier. This study focuses on the aspects of the inspection of the lessons and textbooks taught in these schools.

Keywords: Ottoman State, Ministry of Education, Non-Muslim and Foreign Schools, Inspection, Education.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin merkezî eğitim müesseseleri kurma çabaları, II. Mahmud (1808-1839) döneminde başlamıştır. 1824'de yeniçeri ocağının kaldırılmasının hemen ardından İstanbul'da ilköğretimin mecburî hale getirilmesi yönünde karar alınmıştır. Fakat bu ilk girişim başarılı olamamış ve 1848'de yeniden merkezi yönetimin gündemine gelmişti. Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın layihası ile eğitim modelinin nasıl olması gerektiği hakkında bir prensip çerçevesi çizilmesine ve Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin kurulmuş olmasına rağmen istenilen seviye ne yazık ki yakalanamamıştı (Akyıldız, 2011, s. 167-171).

Sultan Abdülmecid (1839-1861) zamanında eğitim alanında yeni reformlar düzenlenmiştir. Atılan adımlar arasında 12 Nisan 1845'de Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'in kurulması öne çıkmaktadır¹. Bu kurum ile eğitim işlerinin merkezî bir organ tarafından planlanması ve uygulanması amaçlanmaktaydı. Öncelikle sıbyan okullarının ıslahıyla işe başlanmış ve kademe kademe diğer okulların işleri sıraya alınmıştı. 1846 yılında Daimî

* Dr., İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, rehnuma.44@hotmail.com

¹ Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'in faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Akyıldız, 2011).

Meclis-i Maârif'in kurulması ise girişimler içinde dikkat çeken bir eşiği oluşturmuş ve eğitim alanında ilk defa bir teşkilat tutarlı bir şekilde meydana getirilmekle kalmamış ve teşkilatı yönetecek sürekli bir maarif meclisinin kurulması sağlanmıştı (Eroğlu, 1995, s. 26-27, 29). Fakat bu meclis bir karar organıydı ve haftada sadece iki defa toplanabiliyordu. Dolayısıyla meclisin aldığı kararları uygulayacak bir yürütme organı yoktu. Bu sebeple meclis üyelerinden biri tarafından meclise bağlı olarak yönetim işini düzenlemek, Daimî Maârif Meclisi tarafından alınan kararlar neticesinde sıbyan ve rüşdiye okullarının işlerini yürütmek, Dârülfünûn'a nezaret etmek, uygulamalarda olası değişiklikleri onaylanmak üzere bir meclise havale etmek ve bir icra organı oluşturmak için 13 Kasım 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti teşkil edilmişti (Eroğlu, 1995, s. 34).

Daimî Maârif Meclisi'nin icra yetkisini, Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ne devretmesiyle, bu defa nezaret ayda bir defa toplanmaya başlamıştır. O yüzden alınan kararların Meclis-i Maârif-i Umûmiye'de görüşülmesine karar verildi. Hatta kurumun aldığı kararlar arasında bir Darülfunûn kurulması da vardı. Bunun gerçekleşmesi içinse Avrupa eğitim modeli ile irtibata geçmek ve gerekli kitapları telif ve tercüme etmek için 18 Temmuz 1851'de Encümen-i Dâniş'in kurulması beklenecekti. Bahsi geçen kurul ile maarif alanında şekli yeniliklerin yanında, gerçekte yenilik yapma düşüncesi devreye girmişti. Böylece 1838'de başlatılan Osmanlı eğitim sahasındaki ilerlemeler bu tarihten sonra epeyce yol almış gözüküyordu (Hayta, 1995, s. 42-43). Merkezî yönetimin maarif alanında yapmış olduğu en kapsamlı çalışma ise Maarif-i Umumiye Nezareti'nin teşkilidir. Tanzimat'tan sonra kurulan nezaretlerden biri olan bu teşkilat kuruluşun hazırlık çalışmaları uzun süre devam etmiştir (Selçuk, 2008, s. 727).

Tanzimat ile beraber her alanda merkeziyetçi bir yönetim anlayışını benimseyen Osmanlı Devleti, eğitim müesseselerini de tek bir çatı altında toplamak, merkezden yönetimini sağlamak amacıyla 17 Mart 1857'de Maârif-i Umûmiye Nezareti'ni teşkil etti. (Subaşı, 2011, s. 757). Böylece ilk defa hükümet içinde yer alan, aynı zamanda bu günkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın da temeli olan bir müessese oluşturuldu. Bu nezaretin kurulmasıyla, yönetimin medreselere karşı olan tavizkâr tutumları ortadan kalktı ve eğitimin batıya göre düzenlenmesi benimsendi (Kodaman, 1991, s. 16). 1869 Maârif-i Umûmi Nizamnamesi hazırlanıncaya kadar, Maarif Nezareti teşkilat yapısı olarak herhangi bir değişikliğe uğramadan varlığını devam ettirmiştir. Fakat eğitim alanında değişiklik ve yeniliklerin 1867'de yeniden başladığı görülmektedir. 22 Şubat 1867'de Fransız Hükümeti'nin eğitim alanında Osmanlı'ya sunduğu reform projesi kabul edilmiş ve Maârif Nezareti, Fransız eğitim modeline göre yeniden şekillenmişti. Bu usulün ilk mahsülü, 1868'de açılan Galatasaray Sultanîsi olmuştur. Ardından Maarif Nazırı Saffet Paşa, Şûrâ-yı Devlet'in Maârif Dairesi'yle beraber eğitim sistemini yeniden düzene koymak için bir nizamname hazırlamıştı. Komisyonca kaleme alınan nizamname, 1 Eylül 1869'da *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* adı ile yayımlanmıştı (Kodaman, 1991, s. 20-22). Eğitimin her yönüne esaslı yenilikler getiren nizamname ile eğitimin idare, teşkilat ve görevleri kanunî bir hükme bağlanmış; Osmanlı merkez ve taşra eğitim müesseselerinin teftişi, idaresi, kadrosu vs. gibi konular daha sağlam bir sistem etrafında teşekkül ettirilmiş ve Osmanlı ülkesinde sayıları her geçen gün artan gayrimüslim cemaat okulları ve yabancı okulların her türlü işlerinin kontrol edilebilmesi sağlanmıştı.

1869 Maârif Nizamnâmesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okulların Teftişi

Maarif nizamnamesinin eğitim alanında denetimi sağlamak maksadı ile yürürlüğe konan ilk uygulamadır. Tanzimat dönemi ile başlayan süreçte gayrimüslim tebaaya tanınan

haklar sonucunda² yabancı okullar, 1863 Gümrük Nizamnamesi ve 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile kontrol altına alınmaya başlanmıştı (Haydaroğlu, 1990, s. 24-25). Bu döneme girerken Osmanlı toprakları üzerinde oldukça fazla sayıda yabancı ve azınlık okulları vardı ve bunlar belli bir hukukî düzenlemeye tabi tutulmadığı takdirde pek çok alanda kargaşaya yol açabilirdi³. O yüzden hukuk alanında yapılan çalışmalara ek olarak eğitim alanında da hizmet verebilecek yeni teşkilatlar oluşturulması öncelikli tutulmuştu. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi de eğitim tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Söz konusu nizamname hem eğitim hem de yönetim açısından bir dönüm noktası niteliğindedir (Vahapoğlu, 1992, s. 81).

Nizamnamede Osmanlı Devleti'ndeki bütün okullar verdiği tahsile göre sınıflandırılmış ve her tahsil derecesinde uyulması gereken işler maddeler halinde ifade edilmişti. Buna göre eğitim kurumları Mekâtib-i Umûmiye (Genel Okullar) ve Mekâtib-i Husûsiye (Özel Okullar)⁴ olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Genel okullar, sıbyan (ilköğretim); rüşdiye, idâdî ve sultânî (ortaöğretim) ile Dârümuallimîn, Dârümuallimât ve Dârülfünûn'dan (yüksek öğretim) meydana gelmekteydi (Bilim, 1984, s. 33). Özel okullar ise kendi içinde Müslüman tebaanın açtığı okullar, Gayrimüslim tebaanın açtığı okullar ve yabancıların açtığı okullar⁵ olmak üzere üçe ayrılmıştır (Kodaman, 1991, s. 24-25). Bu nizamname sadece azınlık ve yabancı okullar için yeni bir uygulama olarak düşünülmemiş aynı zamanda Osmanlı Maarifi için tam anlamı ile bir kontrol mekanizması oluşturmuştu⁶. Böylece azınlık ve yabancı okulların tesis ve finansmanı, yönetimi, eğitim ve öğretim kadrosu, okulların teftiş ve denetimi gibi konularda yapılması gerekenler hakkında bir düzenlemeler bütününe kapsamaktaydı (Vahapoğlu, 1992, s. 25-28). Nizamnamenin özellikle 129. maddesinde özel okullar adı altında yabancı, gayrimüslim ve Türk okullarının işleyişine dair geniş bilgiler yer almaktadır. Nizamnamenin söz konusu maddesi aşağıdaki gibidir:

“...Kısm-ı sâni mekâtib-i husûsî

Madde 129- Mekâtib-i Husûsiye ba'zı mahallerde cemâ'atler tarafından veya gerek teba'a-i Devlet-i 'Aliyye ve gerek teba'aa-i ecnebiyyeden olan efrâd ve eşhâsdan biri cânibinden ücretli veya ücretsiz

² Gayrimüslim tebaanın eğitimi, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile yeni bir döneme girmiştir. Söz konusu fermanla gayrimüslim ahalinin eğitimi ve okulları ile ilgili net bir hüküm olmamasına rağmen genel olarak bu tebaaya tanınan yeni hukukî hakların tanınması ile Gayrimüslimlerin okul açmasının da önü açılmıştır. 1853-1856 Kırım Harbinden sonra imzalanan Paris Anlaşması ile Osmanlı toprakları Avrupalı devletlerin garantisine altına girmişti. İstanbul'da ise Paris Anlaşmasından hemen önce Islahat Fermanı ilan edilmişti. Böylece Gayrimüslim tebaanın hukukî hakları daha da genişlemişti. Bu hukukî genişleme kendisini eğitim alanında da göstermişti. Her iki fermanın neticesinde gayrimüslim ahalinin hakları önceki dönemlere nazaran daha da genişlemişti. Bilhassa Islahat Fermanı ile bu tebaanın eğitiminin yapıldığı okulların denetim hakkı yazılı olarak belirtilmiştir. Geniş bilgi için bkz. (Keskinkılıç, 2010, s. 73-74).

³ Tanzimat döneminde sadece İstanbul'da 40 dolaylarında Katolik okulu mevcuttu. Bunun yanında Protestan okulları da ülke genelinde yaygınlık gösteriyordu. Geniş bilgi için bkz. (Sakaoğlu, 2003, s. 87-88).

⁴ Özel okullar hakkında gerek 1845 geçici Maarif Meclisi kararlarında gerekse 1866 Maarif Nezaretinin görevlerini belirten ilmühaberde herhangi bir kayıt görülmemesine rağmen bu tarihlerden önce Türk, azınlık ve yabancı unsurlar okul açmıştır. Bunlardan azınlıkların açmış olduğu özel okullar Osmanlı Devleti'nin yayılma sürecinde egemenliği altında olan halkları geniş bir hoşgörü içinde tutmasının bir neticesi olarak eski şekli ile devam etmekteydi. Fener Rum Mektebi, Heybeli Ada Papaz Mektebi, Kumkapı Ermenin Mektebi bunlara örnek olarak gösterilebilir. Yabancılar ise Osmanlı Devleti'nin kendilerine verdiği kapitülasyonlardan istifadeyle bu topraklarda büyük nüfuz elde etmişlerdir. Söz konusu okullar Tanzimat ve Islahat Fermanıyla bu durumlarını daha da güçlendirmişlerdir. Buna rağmen 1864'e kadar özel okul açma konusunda Türklerin hiçbir girişimi olmamıştır. Geniş bilgi için bkz. (Koçer, 1970, s. 11-18).

⁵ Esasında Osmanlı toprakları üzerinde başlangıçta Gayrimüslim cemaatlerin okulları olarak ortaya çıkan fakat daha sonra yabancı devletlerin himayesi altında giren yada doğrudan yabancı devletlerin açmış olduğu tüm okulları “yabancı okul” kavramı ile açıklamak yanlış olmayacaktır. Gerçekten de başta Gayrimüslim okul kimliğinde olan bu kurumlar zamanla yabancı devletlerin himayesine girerek yabancı devlet okulu halini almıştır. Geniş bilgi için bkz. (Büyükarıcı, 2011, s. 511-528).

⁶ Nizamnamenin çıkarılış sebebi hakkında geniş bilgi için bkz. (Polat Haydaroğlu, 1990, s. 25-28).

olarak ihdâs ve te'sîs olunan mekteplerdir ki bunların masârifât ve muhassesâtı ya mü'essisleri tarafından ve yâhûd merbût oldukları vakfları cânibinden idâre ve rü'yet kılınır. Memâlik-i Şâhânede bu nev'i mekteplerin te'sîsine evvelâ mu'allimlerinin yedinde Ma'ârif Nezâreti cânibinden ve yâhûd mahallî ma'ârif idâresinden şehâdetnâme bulunmak ve sâniyen bu mekteplerden âdâba ve politikaya mugâyir ders okutdurulmamak için ta'lîm olunacak derslerin cetveli ve kitâbları Ma'ârif Nezâretinden ve yâhûd mahallî ma'ârif idâresinden tasdik idilmek üzere taşrada ise vilâyet ma'ârif idâresiyle vilâyet vâlisi tarafından ve Der-sa'âdetde Ma'ârif Nezâreti cânibinden ruhsat-ı resmiyye virilür. Bu üç şart kâmilen mevcûd olmadıkça mekâtib-i husûsiyye küşâdına ve devâmına ruhsat virilmez ve hilâfında hareket vukû'u takdîrinde men'-i vesedd olunur. Mekâtib-i husûsiyye küşâd idenlerin ta'yîn idecekleri hâcelerin yedlerinde şehâdetnâme bulunduğu halde ânı ma'ârif idâresine tasdik itdirmeleri lâzım gelecektir." (Mahmud Cevad, 1338, s. 493).

Nizamnamenin ilgili kısmında yabancı okulların tanımı yapılarak bunların masraflarının ne suretle karşılanacağı ve yabancı okul açmak için gerekli olan şartların sağlanmasından bahsedilmiştir. Buna göre yabancı okul açabilmek, öncelikle öğretmenlerin merkezde ise Maârif Nezâreti'nden, taşrada ise mahallî maarif idaresinden birer diploma almış olmalarına bağlıydı. Merkezdeki söz konusu okullarda okutulacak kitaplar ve ders programları, Maârif Nezâreti'nden ya da mahallî maarif idaresinden, taşrada ise vilâyet maarif idaresiyle vali tarafından onaylanmalıydı. Ayrıca okul açmak için Maârif Nezâreti'nden izin alınması da zorunluydu. (Haydaroğlu, 1990, s. 29)⁷.

Yabancı ve gayrimüslim okullarının teftişi hem kanunen gerekli hem de devletin eğitim prensipleri ile bağlantısını anlamak açısından önemlidir (Özeçoğlu, 2020, s. 27). İlgili madde içinde üzerinde önemle durulan konulardan biri, bu okullarda okutulan kitapların ve ders içeriklerinin denetim altında tutulmasıdır. Ders içerikleri hakkında özen gösterilen konular arasında Osmanlı Devleti ya da Türk milleti ile ilgili yanlış söylemler ile doğru olmayan bilgiler içeren unsurların tespit edilip böylesi ibarelerin ortadan kaldırılması, dinî eğitimin nasıl yapıldığı ya da hangi derslerin verilmesi gerektiği öne çıkan hususlar arasında yer almaktaydı. Böylece derslerde okutulacak kitapların ve ders içeriklerinin sıkı bir teftişe tabi tutulması kaçınılmazdı.

Okutulan Derslerin Teftişi

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim cemaat okulları ve yabancı okullar üzerindeki denetimi konusunda çok hassas olmadığı söylenebilir. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi, Osmanlı'nın bu okulların denetimini kendi sorumluluğu dâhilinde bir görev olarak görmemesi; ikincisi, yine bu okulların nicelik ve faaliyet konusunda fazla dikkat çekmemesiydi (Özcan, 2017, s. 47). Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim cemaat okullarının ve yabancı okulların üzerindeki etkisi "kontrollü müsamaha" şeklinde tanımlanabilir (Dağlar Macar, 2010, s. 773). Çok dinli ve çok uluslu bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı'da eğitim, bu gruplar arasında farklılıklar göstermekteydi. Her cemaat eğitim programını farklı bir şekilde uyguluyordu. 1838'den sonra eğitime dair düzenlenmiş olan raporlarda okulların teftişi meselesine yer verildiği görülmüştür. Islahat Fermanıyla da cemaatlerin okul açma sürecinden haberdar olması zorunluluğundan, bu okullar en azından sayısal olarak denetleme imkânına kavuşmuştur. Denetlemelerin özünde yatan asıl sebep ise öğretmenlerin mesleki yeterliliklerinin tespitiydi. 1862'de maarif idarelerin bir kısmına geçici süreyle de olsa tecrübeli memurlar muavin olarak atandı. 1863'de Osmanlı Devleti'nin modern anlamda ilk anayasal metni olarak kabul edilen Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân'ın 10. Maddesinde, Ermeni okullarının denetimi konusuna yer verildi. Taşra okullarının teftişinde Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti bünyesinde kurulan ve İstanbul'daki okulları denetlemekle görevlendirilen memurlardan istifade edildi (Özcan, 2017, s. 40-47).

⁷ Tanzimat Döneminde özel öğretim ile, Türk, Yabancı ve Gayrimüslim cemaatlerin açmış olduğu okullar hakkında geniş bilgi için bkz. (Akyüz, 2008, s. 173-176).

Osmanlı eğitim sistemi XIX. yüzyıl ile beraber yeni oluşumların içine girmişti. Bunlardan biri yabancı okullara ve gayrimüslim okullara yabancı unsurların müdahalesiydi. Yabancı devletlerin gayrimüslim tebaa üzerindeki en büyük tesiri, onların millî duygularını harekete geçirmek ve kültürel anlamda onlara bilgiler sunmak olmuştur. Okulların ve yabancı öğretmenlerin bu konudaki girişimleri oldukça önemliydi⁸. Bu bakımdan merkezî yönetimin müfettişler vasıtasıyla devamlı surette bu okulları teftiş ettiği görülmektedir. 1869 Maârif Nizamnamesi ile eğitimde teftiş hizmetlerinde de yeni bir takım hükümler getirilerek teftiş işleminin, nezaretin görevleri kapsamına alınması resmileşmişti (Kodaman, 1991, s. 49). Devletin teftiş faaliyeti içerisinde, ders içerikleri ve okutulan kitaplar ayrıca bir yere sahipti. Söz konusu faktörler, hem Türkler ile gayrimüslim cemaatler arasında eğitim-öğretim birliğinin sağlanması hem de ders ve kitaplardan zararlı ifadelerin ortadan kaldırılması bakımından mühim bir meseleydi. Zaten yabancıların ve gayrimüslim cemaatlerin okullarda okutacağı kitaplar ve okul dersleri belli bir programa bağlıydı⁹.

Gayrimüslim ve yabancılar tarafından tesis edilecek olan okullardan Maârif Komisyonu tarafından istenen şeylerin başında ders cetvelleri gelmekteydi. Gayrimüslim okulların ıslahı sebebiyle Yenişehir'de bir Maarif Komisyonu'nun teşkil edilmesi ve komisyonun Maârif Nizamnâmesi hükümlerine uyması istenmişti. Buna göre ıslah edilecek okulların ders cetvellerini komisyona göndermesi ve içerikleri incelenen derslerden uygun olmayanların ders cetvelinden çıkarılması gerektiği belirtilmiştir (BOA. MF. MKT.18/61 (29 Sefer 1291/17 Nisan 1874)). Teftiş esnasında komisyonun karşılaştığı birçok sorun vardı. Bunlar içinde teftiş memurları arasında gayrimüslim cemaatlerin konuştuğu dilleri bilen kimsenin olmaması önemli bir sorundu. Mesela Manastır Vilayeti'ndeki Bulgar mekteplerinin denetimi için Debre Maarif Komisyonu içerisinde Bulgarca bilen kimse yoktu. Dolayısıyla hem öğretmenler ile sağlıklı bir iletişimin kurulması hem de Bulgar dili ile yazılmış olan kitap ya da dergilerin incelenmesi mümkün değildi. Bunun için komisyona bu dile en azından aşına olan bir memurun tayin edilmesi gerektiği ifade edilmişti (BOA. MF.MKT.334/29 (13 Rabiulahir 1314/21 Eylül 1896)).

Gayrimüslim cemaatten ya da yabancıardan okul açma talebi olduğu zaman, bu okulların sağlanması gereken şartlar belliydi. Mesela Sivas Vilayeti Gürün Kazası'nda Ermeni kız ve erkek öğrenciler için inşa edilecek okula dair patrikhanenin beyanına cevap olarak özel okul kategorisine giren bu okulların Maârif Nizamnâmesi'nin 129. maddesi gereğince ilk olarak kuruma ruhsat vermek için öğretmenlerin ellerinde doğruluğu tespit edilmiş bir diplomanın, adap ve politikaya aykırı dersler okutmamak için verilecek derslerin cetvellerinin ve ders kitaplarının Maârif Nezâreti'ne gönderilip tasdik olunacağı kaydedilmişti¹⁰.

⁸ Osmanlı Devleti, özellikle yabancı devletlerin gayrimüslim tebaa üzerindeki tahriklerini sürekli olarak teftiş etmek durumunda kalmıştır. Bunun için gayrimüslim tebaa köy ve kasabalarındaki okullarda yabancı öğretmenlerin bulundurulmaması, yabancıların okul açtıkları mahallelerde yabancı çocukların olmaması halinde bu tesislere ruhsat verilmemesi, verildiği takdirde gerekli teftişin yapılması gerektiği, Müslüman çocukların bu okullara hiçbir suretle gönderilmemesi, gayrimüslim okullarda Osmanlı Türkçesinin zorunlu olması gibi meselelere dikkat etmiştir. (Çetin, 1988, s. 193).

⁹ Genel olarak bu okullarda üçüncü sınıftan itibaren Türkçe, altıncı sınıftan itibaren Osmanlı Tarihi dersleri okutulmuştur. Kendi cemaat dillerinin öğrenimi birinci sınıftan itibaren başlarken dördüncü sınıftan itibaren bir Avrupa dili öğretilmeye başlanmıştır. Yabancı dil genellikle Fransızca olur ve bu dilden okuyup yazma seviyesine kadar gelirdi. Musevî okullarında ise anaokulundan itibaren Türkçe, İbrani ve Fransızca, üçüncü sınıftan itibaren Almanca öğretilirdi. Gayrimüslim cemaat okullarında dil derslerinden başka Osmanlı Tarihi, Aritmetik, Cebir, Coğrafya, Felsefe, Ticaret Kanunnamesi, Ders Usulü, Temrirat Ticareti, Hıfzüsıhha, Güzel Yazı, Resim, Jimnastik gibi dersler okutulurdu. Yahudi okullarına gelince, Türkçe erken okul çağlarından itibaren zorunlu ders olarak öğretilirdi. Bunun yanında Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası dersleri de zorunlu oldu. Geniş bilgi için bkz. (Keskinlik, 2010, s. 76-78).

¹⁰ Buna göre okula ruhsat verildikten sonra ders cetvelleriyle kitapların cins ve isimlerini bildiren pusula ile öğretmenlik yapacak kişilerin diplomalarının, vilayet vasıtasıyla yazılı olarak bildirilerek inceleme için Maârif

Nizamnamenin 7. maddesi¹¹ gereğince Gayrimüslim okullarda müfredat içerisinde yer alan derslerde herhangi bir değişiklik yapılması gerektiği takdirde ya da ders değişikliği ve ders içeriklerini zenginleştirilmesi gibi durumlarda mahallî maârif meclisleri, bunu Maârif Nezâreti'ne bildirmek zorundaydı. Meclis-i Kebîr-i Maârif söz konusu teklifi değerlendirerek neticeye bağlardı. Yani ders içerikleri ile ilgili herhangi bir değişikliğin yapılması bu meclisin onayı ile mümkündü (Özcan, 2017, s. 46). Bunun yanında Maarif Nezareti yabancı okulların açılması taleplerine ihtiyatlı yaklaşmaktaydı. Okulun hangi eğitimi vereceği, açılış tarihi ve işlenecek dersler gibi konularda bilgi verilmesini, Vilayet Maarif Müdürlüklerinden talep etmekteydi. Siroz'un iç tarafında Hazinedar Mahallesinde yeniden geceli bir Bulgar Mektebi inşası için öncelikle inşa ruhsatı istenmişti. Ardından söz konusu mahalde ahalinin istifade edeceği derecede aynı nitelikte bir okulun olduğu ve sağlam bir yapı üzerinde yer aldığı belirtilerek yeni bir okulun gereksiz olduğu ifade edilmişti. Aynı zamanda daha önceden de inşa edilmek istenen okulun Yusuf Efendi ve Kırçovalı İstoyan isimlerindeki kişilere ait olan iki bölümden oluşan bir yapı ile pamuk fabrikası emlakı içine olan toplamda sekiz yüz yirmi altı metre civarında taş yapılı bir bina olduğu anlaşılmış ve bu yüzden inşa talebi maarif idaresince reddedilmişti. Zaten okul inşası talep edilen yerde, iki bölümden müteşekkil bir Bulgar iptidaî mektebi vardı. Bunun üzerine Bulgarlar tarafından açılmak istenen okulun, pedagojik eğitim verecek darülmualimin derecesinde bir okul olacağı belirtilmişti¹².

II. Abdülhamid döneminde ilköğretim kademesindeki okullarda eğitim-öğretim, Maârif Nezareti tarafından tespit edilmiş ders kitapları ile gerçekleştirilmişti. Ayrıca bu dönemde öğretmenlerin kitapları aynen tekrar etmemesi ve kendiliğinden herhangi bir eğitim faaliyetine başlamaları durumunda, derhal soruşturma başlatılacağı uyarısı devamlı olarak gündemde tutulmuştu. Öncesinde 1864'te, ders kitaplarının denetimi için Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti ile Tedkîk-i Müellifât Komisyonu teşkil edilmiştir. Bu komisyonlarda incelenmeden ve mühür basılmadan tek bir kitabın dahi yayınlanabilmesi imkânsız hale getirilmişti (Nuroğlu, 2016, s. 388-389). Bu önlemlerle özellikle gayrimüslim cemaatlerin ve yabancı okulların derslerde okutulacak kitapları ve ders içerikleri konusunda zararlı herhangi bir girişimde bulunmalarının önünü kesmek amaçlanmıştı. Alınan bütün tedbirlere rağmen yine de bu okullarda zararlı girişimlerin olduğu görülmektedir. Mesela 1894 Ocak-Şubat ayı içerisinde gayrimüslim ve yabancı okullar hakkında sunulan bir raporda (BOA.Y.PRK.MF.3/15 (6 Şaban 1311/12 Şubat 1894)), bu okullarda birçok zararlı eğitim faaliyetinin gerçekleştiği tespit edilmişti. İslam dini ve Osmanlı Devleti aleyhinde bir takım kötü sözler sarf eden Londra'da basılan "Jaruselem İllustran" gazetesinin yazarlarından ve bir zamanlar Kudüs'te görev yaparken birtakım gerekçelerle görevden uzaklaştırılan İngiliz Misyoner Müdürü Liz isimli kişi, o sıralar Kudüs'te ikamet eden ailesini almak bahanesiyle geri dönmek istemişti. Onun bu ziyareti esnasında okul ile ilgili olarak niyetinin kötü olduğunu düşünen Maarif Müdürlüğü, bahsigeçen kişinin kesinlikle okula yaklaştırılmaması gerektiğini ifade etmişti. Yine aynı raporda Kumkapı'da bulunan bir Ermeni kız mektebinin teftişi esnasında, el ile işlenmiş ve duvara asılı olan Osmanlı Asyası haritasında, Van ve Erzurum vilayetleriyle Rusya tarafındaki Türkistan'ın bir kısmının üzerine büyük harflerle "Haysdan" (Ermenistan) yazılı olduğu görülmüş ve bu zararlı haritanın ortadan kaldırılarak bu

Nezareti'ne gönderilmesi gerektiği ifade edilmişti. BOA.MF.MKT.35/67 (25 Rebiülevvel 1293/20 Nisan 1876).

¹¹ "... bu derslerin tagyîr ve ta'dili lâzım geldiği halde mahallî ma'ârif meclisinin Ma'ârif Nezâret-i Celîlesinden vâ'ki olacak istîzâmı ve meclis-i kebîr ma'ârif da'î ve tensîb üzerine icrâ kılınacaktır." (Mahmut Cevad, 1338, s. 371).

¹² Sonuç olarak Nezaret tarafından bu mektebin hangi tarihte tesis edileceği, hangi tarihte ruhsata bağlanacağı, derecesi, geceli mi gündüzlü mü olacağı ve hangi derslerin okutulacağı hususlarının ayrıntılarının Selanik Maarif Müdürlüğü'nce bildirilmesi gerektiği ifade edilmişti. BOA.MF.MKT.1056/7 (19 Rebiülâhir 1326/21 Mayıs 1908).

gibi durumlara bir daha kesinlikle müsaade edilmemesi gerektiği hakkında ilgililer uyarılmıştı. Aynı raporda yer alan başka bir hadiseye göre, Ortaköy'de Ermeni kız mektebine Polis Komiseri Faik Bey'in bacanağının kızının da devam ettiği teftiş esnasında anlaşılmış ve adı geçen kişinin bu okuldan men edilerek bir İslam kız mektebine kaydedilmesi gerektiği bildirilmişti. Raporun devamında gerek İstanbul'da gerekse taşrada bulunan gayrimüslim ve yabancı okullardaki mükafat resimlerinde okul müdür ve öğretmenlerinin bazı uygunsuz ifadelerinin yer aldığı, merkezî yönetime ulaştırılan bilgiler arasındaydı. Alınan cevapta bu gibi söylemlerin ahaliyi galeyana getireceği düşünülerek buna meydan verilmemesi ve bu girişimlere cüret eden memurların hazır bulunarak gerekli işlemlerin yapılması gerektiği ifade edilmişti.

Tanzimat öncesinde Osmanlı'daki Rum okullarında, diğer Rum okullarındaki kitaplar okutulmakta ve devletin resmî dili olan Türkçe'ye yer verilmemekteydi. Hatta Rum okullarında, Türkçe'nin mecburî dil olarak öğretilmesi girişimlerine karşı çıkılmaktaydı. Gayrimüslimlerin Türkçe'yi öğrenmemek konusundaki gayretinden sonra bu defa hükümet onların dillerini, genel ve özel olan Türk okullarında Türklere öğretmek istemiş ve bu maksatla İdadiler ve Mülkiye Mekteplerinin ders programlarına Rumca, Ermenice ve Bulgarca dersler konmuştu (Ergin, 1977, s. 1028-1029). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasından sonra Türkçe'nin bu okullarda okutulması için daha ciddi girişimlerde bulunulmuştur. Fakat bu girişimler hiçbir zaman yaptırım şeklinde değil daha çok teşvik edici mahiyetteydi. Bu girişimlerden bir tanesi de söz konusu okullarda Türkçe dersinin okutulması için maddî yardımlarda bulunulmasıydı (Kenanoğlu, 2008, s. 189). Fakat bu okullarda Türkçe ve Osmanlı Tarihi dersinin zorunlu hale getirilmesi 6 Eylül 1888 tarihli Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesi ile gerçekleştirilmişti¹³. Bulgar okullarında Osmanlı Tarihi okutulması gerekirken Bulgar Tarihi, Bulgar krallıkları tarihi gibi derslerin tedris edildiğinin anlaşılmasının üzerine bundan sonra Hıristiyan okullarında Osmanlı Tarihi dersinin programa dâhil edilmesinin gerekli olduğu Selanik Vilayeti'ne bildirilmişti (BOA.BEO.3681/276055 (15 Zilhicce 1327/28 Aralık 1909)). Bu okullara Türkçe dersinin öğretmenleri sadece yardımcı olmak üzere Maârif Nezareti tarafından tayin edilmekteydi (Arslan, 2005, s. 298). Gayrimüslim okullarda Türkçe dersinin verilmesi ve Türkçe dersi vermeyen okulların kapatılacağı hakkında Suriye Maarif Müdürlüğü'nden vilayetteki tüm kazalara talimat verilmiş olduğundan bahisle, Amerika sefaretinden verilen tahriratın tercümesine cevap olarak bu okullarda Türkçe dersinin zorunlu kılınması konusunun kesinlikle doğru olmadığı, sadece gayrimüslim ve yabancı okullarda birer Osmanlı dili öğretmeninin tayin edilmesi gerektiği Hariciye Nezareti'ne bildirilmişti (BOA.HR.TH.157/77 (21 Zilhicce 1312/15 Haziran 1895)).

Yabancı ve gayrimüslim cemaat okullarında dinî tedrisat önemli bir yere sahipti¹⁴. Zira kendi dinî ve kültürel hayatları ile ilgili bilgilendirmeleri bu dersler vasıtası ile yapabiliyorlardı. Fakat aynı şekilde maarif müdürlükleri din derslerinin işleyişini sıkı bir denetime tabi tutmak zorundaydılar. Bu derslerin özellikle kültürel eğitim veren kısmında suistimale açık söylemler olabilirdi. Bilhassa XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Yahudilerin eğitim anlayışında da bir takım değişiklikler meydana gelmiş ve Yahudiler Hahamhanelerle beraber yerli ve yabancı Yahudilerin açmış olduğu özel okullarda eğitim görmeye başlamışlardı (Arslan, 2005, s. 290-300). Sinagogun yanında yer alan okullara Mardar yada

¹³ Onuncu Madde: “ *Mekâtib-i mezkûrede teba'a-i hazret-i mülûkâne evlâdından olan şâgirdâna Türkce okuyub yazmak ta'limi ve hakikati vechle Târîh-i 'Osmânî tedrîsi mecbûri olacaktır* ”, BOA., Y.PRK.MF. 1/63 (29 Zilhicce 1305/6 Eylül 1888).

¹⁴ Abdülhamid devri Maarif Nazırlarından olan Zühtü Paşa'nın 20 Temmuz 1893'de Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabetine yazdığı tezkerede, Protestan okulları başta olmak üzere yabancı ve gayrimüslim okullarda okutulan derslerden en önemlerinin Tarih, İngilizce ve Din ders olduğuna işaret edilmiştir. (Akyüz, 1970, s. 121-130).

Talmud Tora denmekteydi. 6-12 yaş arasında çocukların eğitim gördüğü bu kurumlar, dinî eğitim vermekteydi. Bu okullarda genel olarak Tevrat ve İbranî harfleri ile dualar öğretilmişti (Kenanoğlu, 2008, s. 190). Gayrimüslim cemaat okulları ve yabancıların açmış olduğu okullardaki din eğitimine ve ayinlere dair Maarif Vekaleti'nden vilayetlere gönderilen tamimin suretinde yabancı okulların bazılarında ibadet ve dinî ayinlere fazla zaman verildiği, bütün öğrencilerin ibadet ettiklerini ve ayinlere katıldıkları, dersane, salon ve bahçede dinî tasvirler astıkları ihbar edilmişti. Verilen cevapta sert ve kesin bir üslup kullanılmış ve okul ve kilisenin mahiyet bakımından birbirinden tamamen farklı şeyler olduğu; bu gibi dinî ayinlerin ancak maarif talimi maksadıyla yapılabileceği; okul kurumunun amacına aykırı olan bu tarz hareketlere müsamaha gösterilemeyeceği; irfan müessesesi adı altında dinî amaçları takip eden ve mesailerini bu hedef doğrultusunda tevcih eden okulların derhal kapatılmalması gerektiği vurgulanmıştı¹⁵.

Kitapların Teftişi

Merkezî yönetimin teftiş konusunda dikkat ettiği konulardan biri gayrimüslim cemaat okullarında ve yabancı okullarda okutulan kitaplardır. Bunlardan en çok sıkıntı yaşananlar ise yurt dışından getirilen yabancı dildekilerdir. Çoğu Fransızca ve İngilizceden oluşmaktaydı. Özellikle kitapların içeriğinde Osmanlı aleyhinde yanlış ifadeler ya da bilgilerin yer alması kabul edilemezdi. Bu gibi durumların tespit edilmesi durumunda derhal gerekli işlemlere başlanırdı. Gerek derslerde okutulan gerekse okul kütüphanelerinde bulunan kitaplar sıkı bir denetime tabi tutulmuştu. Özellikle II. Abdülhamid döneminde ilkökul kademelerindeki okullarda, eğitim ve öğretimin Maârif Nezâreti tarafından tespit edilen kitaplar ile gerçekleşmesinde ciddi adımlar atıldı. Bu amaçla ilgili nezaret sansür merkezini içine alacak şekilde yeniden yapılandırıldı ve okullarda okutulacak ders kitaplarının teftiş ve denetimi için *Encümen-i Teftiş ve Muâyene Heyeti (1882)* ile *Tedkik-i Mü'ellesât Komisyonu (1882)* ve dinî kitapların denetimi için *Kütüb-i Diniyye ve Şer'îyye Tedkik Heyeti (1882)* adında komisyonlar kuruldu (Birinci, 2006, s. 291-349. Dıġıroġlu, 2017, s. 631-653). Bu komisyonlar aracılığı ile incelenmeyen, muayenesi yapılmayan ve gerekli mühürleri basılmayan tek bir kitabın dahi yayınlanmasının önlenmesi amaçlanmıştı (Özcan, 2017, s. 51).

Selanik Vilayeti'ndeki gayrimüslim ve yabancılar a ait bazı okulların kütüphanesinde öğretmen ve öğrencilerin müracaat etmesi için bulunan kitapların zararlı içeriğe sahip olma ihtimaline karşı teftiş edilmesi gerektiği ifade edilmişti. Özellikle son zamanlarda Sırp ve Bulgarların tesis ettiği okullarda bu gibi durumların olması ihtimal dahilindeydi. Bunun için en kısa zamanda teftiş memurlarının söz konusu okullarda inceleme yapması gerektiği bildirilmişti (BOA.MF.MKT.224/27 (7 Rabiulevvel 1312/8 Eylül 1894)).

Yurt dışından getirilen kitapların muayenesinin çok dikkatli bir şekilde yapılması gerektiği karar altına alınmıştı. Maârif Nezâreti'nden Sadaret'e yazılan tezkirede, yabancı okullara ve gayrimüslim cemaat okullarına ait olan kitaplar için gerekli hassasiyetin gösterilmesi gerektiği konusunda ayrıntılı bilgi verilmişti. Buna göre yabancı okullar için memlekete getirilen kitaplardan tahsil gören kişiler kötü düşünceler ve bozuk fikirler edineceği için bu tür kitap ya da dergilerin hiçbir şekilde ithaline izin verilmemesi ve okullarda okutulmaması gerektiğinden bahsedilmişti. Buna cevaben sansür memurlarının bu

¹⁵ Aynı belgede dinî tedrisatın nasıl yapılması gerektiği iki madde ile belirtilmiştir. Buna göre;

I- Yabancı okullar din eğitimi verecekleri gibi bu mekteplerde belli bir mabet yeri inşa ederek orada dinî ayinlerde bulunabilirler. Bu mabet haricinde ayin icrası dersane, salon, bahçe ve kütüphane gibi yerlerde yapılamaz. Aynı şekilde dinî tasvirler ve heykellere okullar içinde asla yer verilemez.

II- Yabancı okullarda devam eden Müslüman çocuklara hiçbir şekilde gayrimüslim cemaatlerin ayinlerine katılmalarına bilerek ya da bilmeyerek asla müsaade edilemez. Bu hususta müsamahakar davranan ya da lakayt hareketlerde bulunanlar hakkında hemen işlem başlatılır. BOA.HR.SFR. 04./ 926-195 (21 Recep 1342/27 Şubat 1924).

konuda oldukça dikkatli davrandıkları ifade edilmişti. Hariciye Nezareti vasıtasıyla Almanya, Fransa, Avusturya, İtalya ve Romanya sefaretlerinden temin edilen kitap ve dergilerin sansür memurlarınca zararlı görünen kitapların henüz gümrükteyken ülkeye sokulmadığı, sokulmasının mümkün olmadığından bahisle bu konuda ilgililerin dikkat etmesi beklenmekteydi (BOA.MF.MKT.248/65 (15 Şaban 1312/11 Şubat 1895)).

Newyork'da basılmış olan “Bir Asır Sonra Ecnebi Misyoner Heyetleri” adlı kitap, içeriği bakımından Osmanlı Devleti için zararlı bir kitap olduğu düşünülmekteydi. Kitabın içeriğinde genel olarak Osmanlı topraklarında yaşayan misyoner cemiyetlerin eylemleri, Hıristiyanların Osmanlı idaresi tarafından sokuldukları durumdan kurtulmak için yaptığı girişimler gibi konulardan bahsedilmekteydi. Bu yüzden Osmanlı hükümeti ve İslam dini aleyhinde yazıldığı kanaatine varılarak Aralık 1894'ten itibaren kitabın yurda sokulması yasaklanmıştı (BOA.MF.MKT.239/32 (16 Cemazeyilahir 1312/15 Aralık 1894)).

Filibe'de basılan Bulgarca kitapların, başka eşyalar içerisinde gümrükten gizlice geçirilerek Selanik Vilayeti'nde bulunan Bulgar mekteplerine gönderildiği ve okullara dağıtıldığı anlaşılmıştı. Bulgarca basılmış olan kitaplardan bir nüsha ele geçirilmişti. Kitabın içeriğinde özellikle Osmanlı Devleti aleyhine zararlı ifadeler yer almaktaydı. Bu kitaplardan dağıtılmış olanların bir an önce toplatılması için gerekli işlemlerin yapılması gerektiği belirtilmişti. Tedbir olarak da bundan böyle bu gibi kitapların içeriye sokulmaması için Rüşumat Emaneti tarafından rüşumat memurları gerektiği şekilde uyarılmıştı (BOA.MF.MKT.74/50 (28 Sefer 1299/19 Ocak 1882)).

Kitap Dışındaki Materyallerin Teftişi

Kitap dışında en çok denetimi yapılan materyallerin başında haritalar gelmekteydi. Zira haritalarda Osmanlı Devleti'nin sınırlarının bilerek ya da bilmeyerek yanlış çizilmesi merkezî yönetim için kabul edilemezdi. Mesela Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti'nde Lerzon Rum okullarında okutulan Rumca Yunan haritasında Osmanlı'nın hudutları ile ilgili yanlışlık bulunduğundan, ders programından çıkarılarak onun yerine verilen diğer haritanın tasdik edilmek üzere Maarif Müdürlüğü'ne gönderilmesi istenmişti (BOA.MF.MKT.606/34 (5 Zilkade 1319/13 Şubat 1902)). Söz konusu okullar için sadece akademik dersler değil etkinlik niteliğinde olan dersler de teftişe tabi tutulmuşlardı. Mesela Robert Koleji'nde okul bahçesinde aleni bir şekilde öğrencilere jimnastik talimlerinin yaptırıldığı görülmüş ve bu talimlerin umuma açık bir şekilde yapılmaması gerektiğinden bahisle bu konu hakkında zaptiyelerce soruşturma başlatılması gerektiği ifade edilmişti (BOA. MF.MKT.711/9 (7 Rabiulevvel 1321/3 Haziran 1903)).

Osmanlı Devleti kendi tebaasındaki milletler arasında eğitim birliği sağlamanın yanında ileride bu okullarda eğitim gören kişiler için meslek sahibi olabileceği bir unsur olmasını amaçlamıştı. Yine teftişler, okulların bu gerekliliği sağlayıp sağlamadığı doğrultusunda da gerçekleştirilmişti. Yabancıların uzun zamandan beri Osmanlı toprakları üzerinde tesis ettikleri ve sayıları artarak devam eden özel okullarda Hıristiyan öğrencilerinin talim ve terbiyesine mahsus olsa da bu okullarda okutulan derslerin okul bittikten sonra öğrencilerin meslek edinmesine hizmet etmeyecek şeyler olduğundan bahsedilmişti. Bu okulların cahilliği gidermekten ve gündemi talim etmekten ibaret olduğu ifade edilmişti. Bunun yanında İstanbul'daki Rum sıbyan okullarında bazı zararlı kitapların okutulduğu tahkik olduğundan söz konusu kitapların başka Hıristiyan cemaat okullarında okutulduğu teftiş neticesinde anlaşılmış ve bu kitaplar yerine Maârif Meclisi tarafından uygun görünen kitapların ders kitapları olarak okutulması gerektiği ifade edilmişti (BOA.Y.EE.KP.40/3912 (29 Zilhicce 1341/12 Ağustos 1923)).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında olan gayrimüslim cemaatler devletin yıkılışına kadar kendileri için belirlenen bir takım hukukî statü ve haklar ile yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Söz konusu hukukî hakların içinde eğitim de yer almaktaydı. İstanbul'un fethi ile başlayan bu süreçte gayrimüslim cemaatler, eğitim faaliyetlerini kilise ve ruhanî kişiler vasıtası ile sürdürmüşlerdi. Fakat 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan ve II. Abdülhamid dönemi ile devam eden dönemde gayrimüslimlerin eğitim-öğretim faaliyetleri daha da kurumsal bir hal almıştı. Özellikle 1869 Ma'ârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ile bu cemaatlerin ve yabancı okulların eğitim alanındaki statüleri daha da belirgin hale getirilmişti. Nizamnamede sıklıkla ifade edilen *teftiş* işlemleri ile okulların hangi durumlarda ıslah edilmesi gerektiği ya da okul açmak isteyen gayrimüslim ve yabancıların ne gibi şartları yerine getirmesi gerektiği konusunda ayrıntılı bilgiler verilmişti. Böylece Osmanlı Devleti'nin bütün tebaası arasında eğitim-öğretim birliği kısmen sağlanmış ve en önemlisi bu okullarda, merkezî yönetim adına fesat girişimlerin önüne geçilmesi amaçlanmıştı.

Kaynakça

Arşiv kaynakları (Başkanlık Osmanlı arşivi)

- BOA. Bâbîâli Evrak Odası (BEO.) 3681/276055
 BOA. Hariciye Şifre Kalemi (HR. SFR.) 04./ 926-195; 04./ 926-195
 BOA. Hariciye Tahrirat Kalemi (HR. TH.) 157/77
 BOA. Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT.) 711/9; 1056/7; 18/61;
 BOA. MF. MKT.224/27
 BOA. MF. MKT.239/32
 BOA. MF. MKT.248/65
 BOA. MF. MKT.334/29
 BOA. MF. MKT.35/67
 BOA. MF. MKT.606/34
 BOA. MF. MKT.74/50
 BOA. Yıldız Esas Evrak Kamil Paşa Evrakı (Y.EE. KP.)40/3912
 BOA. Yıldız Perakende Maarif (Y.PRK. MF.) 1/63, 3/15

Araştırma ve inceleme eserleri

- Akyıldız, A., (2011). *Tanzimat döneminde kurulan merkezî eğitim kurumları*, Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
 Akyüz, Y., (1970). "Abdülhamit devrinde Protestan okulları ile ilgili orijinal iki belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3(1), ss. 121-130.
 Akyüz, Y., (2008). *Türk eğitim tarihi*, Ankara: Pegem Akademi.
 Arslan, A., (2005), "Osmanlı Devletinin son döneminde Yahudilerin Üsküdar'daki eğitim faaliyetleri", *Üsküdar Sempozyumu II, Bildiriler*, C.I, 12-13 Mart 2004, İstanbul.
 Bilim, C.Y., (1984). *Tanzimat devri'nde Türk eğitiminde çağdaşlaşma (1839-1876)*, *Eskişehir*: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
 Birinci, A., (2006). "Osmanlı Devletinde matbuat ve neşriyat yasakları tarihine medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(7), ss. 291-349.
 Büyükarıcı, S., (2011). "Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde azınlık ve yabancı okulları", Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, Ankara: Pegem Akademi, ss. 511-528.
 Çetin, A., (1988). "Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar hakkındaki raporu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11: ss.189-219.
 Dağlar, M. O., (2010). "Osmanlı Rum eğitim sistemi ve İstanbul Rum kız okulları (19. ve 20. Yüzyıl)", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(2), ss.775-817.

- Dıġıroġlu, F., (2017). "II. Abdülhamid Dönemi matbûat politikaları: mushaf basımı ve dinî neşriyat," Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi, İstanbul: TBMM Milli Saraylar. ss. 631-653.
- Erdoġdu, A.T., (1995). *Maarif-i umumiye nezareti teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyasal Bilimler Dalı, İstanbul.
- Ergin, O., (1997). *Türk maarif tarihi III-IV*, İstanbul: Eser Matbaası.
- Hayta, S., 1869 *Maârif-i umumiye nizamnâmesi ve Türk eğitimine katkıları*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Kenanoġlu, M., (2008). "Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin eğitimi üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12): ss. 181-205.
- Keskinkılıç, E., (2010). "Osmanlı Devletinde gayrimüslim okullar (eğitim-yönetim-denetim)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 23: ss. 69-98.
- Koçer, H.A., (1970). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kodaman, B., (1991). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*, Ankara:Türk Tarih Kurumu.
- Mahmud CEVAD, (1338). *İbnü'-Şeyh Nâfi, Maârif-i umûmiye nezâreti târihçe-i teşkilat ve icrââti*, Dersaadet: Matbaa-i 'Âmire.
- Nuroġlu, A.M., (2016). *Modernleşme döneminde Osmanlı'da ilköğretim (1869-1914)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Özcan, T., (2017). *Merkezî ve modern eğitim kapsamında Osmanlı gayrimüslim cemaat ve yabancı okulları*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Özeçoġlu, H., (2020). "20. yüzyılı karşılarken Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların denetimi sorunu ve Protestan okulları örneği", *Diyalektolog*, 23, ss. 1-29.
- Polat Haydaroġlu, İ., (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoġlu, N., (2003). *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Selçuk, M., (2008). "Maârif-i umûmiyye nezâreti tarihçe-i teşkilât ve icraati üzerine bir değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), ss. 727-732.
- Subaşı, T., (2002, June). *Tanzimat döneminde eğitim alanında yeniden yapılanma: Maarif-i umumiye nezareti'nin kuruluşu*, International Conference on New Horizons In Education, Guarda, Portugal.
- Vahapoġlu, H., (1992). *Osmanlı'dan günümüze azınlık ve yabancı okulları*, İstanbul: Boġaziçi Yayınları.

Asker Anıları Işığında İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*

Turkey of the Second World War in Light of Memoires of Soldier

Ali Can TEKİNAY**
Hasip SAYGILI***

Öz

Türkiye 1945'e kadar 6 yıl boyunca İkinci Dünya Savaşı'na katılmamayı ve tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Ancak buna rağmen ülke dönem boyunca savaş atmosferini kendisinden uzak hissetmemiştir. Tarafsızlık politikası çerçevesinde atılan adımların halk ve ordu üzerindeki etkileri ağır olmuştur. Bu çerçevede TSK bünyesinde görev alan 22.000 civarındaki asker yetersiz beslenme ve bakım şartlarından dolayı hayatını kaybetmiştir. Savaş yılları boyunca çekilen sıkıntıların asker gözüyle anlatımının akademik literatürde hak ettiği şekilde yer almadığı kanaatini taşıyoruz. Dönemle ilgili bu açığı kapatmaya mütevazı bir katkı için böyle bir çalışma tercih edilmiştir. Bu çalışmada, İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'ye ekonomik-siyasi-sosyal-askerî etkileri anlatılmış ve tüm bunların asker anılarındaki yansımaları tespitine çaba gösterilmiştir. Böylece asker anıları sayesinde halkın günlük yaşantısı, geçim sıkıntısı, sağlık problemleri, salgın hastalıklar, içme suyu sorunu, iâşe meselesi, askerin yatacak yer sorunu, ordu içerisindekilerin iktidara karşı tutumları gibi somut örneklerle ulaşılarak savaşın tesirleri farklı açıdan ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türkiye, Ordu, Subay, Asker Anıları

Abstract

Turkey chose not to participate in the Second World War until 1945 during 6 years and preferred to remain neutral. However, despite this, the country did not feel the war atmosphere away from itself throughout the period. The steps taken within the framework of the neutrality policy had heavy effects on the people and the army. In this context, around 22,000 soldiers serving within the Turkish Army Force lost their lives due to malnutrition and care conditions. We believe that the narration of the troubles suffered during the war years from the perspective of soldiers is not included in the academic literature as it deserves. Such a study has been preferred for a modest contribution to closing this period-related gap. In this study, the World War II social-economic-political-military influence in Turkey and efforts have been made to identify all the reflections in their military memories. Thus, thanks to the memories of the soldiers, concrete examples such as the daily life of the people, livelihood problems, health problems, epidemics, drinking water problem, the issue of food, the problem of the soldiers' accommodation, and the attitudes of the people in the army against the power were accessed and the effects of the war were tried to be revealed from different angles..

Keywords: The World War II, Turkey, Army, Army Officer, Memories of Soldiers

Giriş

1914-1918 arası Birinci Dünya Savaşı'yla uğraşan Türk halkı, Millî Mücadele sonrasında ülkeyi düşman işgalinden kurtardı. Lozan Antlaşması vesilesiyle kapitülasyonları ve önceki dönemin ağır kısıtlamalarını ortadan kaldırdı. Bağımsızlık uluslararası sahada tescil edilmiş oldu.

Türkiye'de istikrarlı bir rejim kurulurken Avrupa'da galiplerin Birinci Dünya Savaşı sonrası dayattıkları statüko kısa bir süre sonra bozulma emareleri göstermeye başladı. Barış atmosferi 1930'dan itibaren otoriter-totaliter rejimlerin iş başına gelmesiyle bozuldu. Almanya ve İtalya, kurulu düzenin değişmesi için hamlelerini ardı ardına sıraladı. Japonya'da da benzer bir tavır sergilendi. İngiltere-Fransa-Amerika Birleşik Devletleri ise muhafazakâr tutumunu sürdürdü. Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk ile "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" prensibiyle dış politikasını devam ettirdi. Maceracı, akıl dışı, hayalperest girişimlerde bulunulmadı. Musul Sorunu dışında diğer meseleler millî çıkarlara uygun şekilde çözümlendi.

* Bu makale Doç. Dr. Hasip Saygılı danışmanlığında Ali Can Tekinay tarafından 2020 yılında savunulmuş olan Asker Anılarına Göre İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye adlı YL tezinden üretilmiştir.

** Uzman, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, alicantekinay@gmail.com

*** Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, hsaygili@fsm.edu.tr

10 Kasım 1938'de, Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra İsmet İnönü Cumhurbaşkanı oldu. Mareşal Fevzi Çakmak, Genelkurmay Başkanlığı vazifesine devam etti. 1925-1938 arası Dışişleri Bakanlığı görevini ifa eden Tevfik Rüşü Aras, görevinden ayrıldı. Yerine sırasıyla Şükrü Saraçoğlu ve Numan Menemencioğlu getirildi. İsim değişiklikleri dış politikadaki temel prensipleri etkilemedi. 1939 yılında patlak veren İkinci Dünya Savaşı ile Türkiye Cumhuriyeti, aktif tarafsızlık siyaseti çerçevesinde kendi kabuğunda yaşamaya ve olaylara müdahil olmamaya çalıştı. Buna rağmen ordu, savaşa dâhil olacakmış gibi hazır duruma getirilmeye çalışıldı. Ancak tüm bu hazırlıkların halk ve ordu üzerinde enflasyon, satın alma gücünün azalması ve karaborsacılık gibi olumsuz etkileri oldu. Problem alanlarını erlerin profili, yeme-içme meselesi, kıyafet sorunu, kalacak yer meselesi, sağlık şartları, halkın ve subayların günlük yaşantısı, subayların ordu içindeki personel ile ilişkileri, subayların İnönü ve Çakmak'a karşı tutumu ve ordunun silah ve teçhizat durumu başlıklarıyla ele almak mümkündür.

Erlerin Profili

1938 ile 1943 arasında ordu mevcudu arasındaki uçurum, mevcut er profilini çeşitlendirmişti. Yaklaşık 1,3-1,5 milyon asker silahaltına alınmıştı. Bunların arasında toplumun birçok kesiminden insan vardı¹ (Orhan, 2001, s. 344). Komuta kademesinin dışında kalan erlerin ekonomik sınıflandırmada büyük oranı kırsalda yaşamakta, geçimlerini birincil faaliyet olan tarım sektöründen sağlamaktaydı.

Orduda kısa sürede gerçekleşen sayısal artış komutanların personelle iletişimini olumsuz etkilemekteydi. Mesela Rumelili erler, yöneticilerinin adını telaffuz etmekte zorluk çekiyordu. Ordudaki temel kural olarak, tüm idarecilerin adları alttan başlayarak sırayla kolordu yetkililerine kadar erlerin zihinlerine kazınılırdı. Ancak bu uygulamanın Rumelili erler nezdinde başarısızlığını şu örnekte görebilmekteyiz:

Benim erlerim de "Remzi" diyemezler, illa "İremzi Atasü" derlerdi. Tabur Komutanım her eğitim kontrolüne gelmeden önce, ben erlerime on kez "Remzi" demeyi öğrettirdim. Aksiliğe bakın ki komutanım "Benim adım ne?" diye sorar sormaz erler heyecanlanır, "İremzi" sözü ağızlarından fırlardı. Komutan da kızarak giderdi (Türsan, t.y., s. 57).

Savaşın hızlıca genişleyip tüm dünyaya sirayet ederek ülke sınırlarına kadar dayanmasıyla orduya her yaştan, bakaya kalmış ve yakalanmış insanlar da dâhil edilmişti. Bunların arasında 45 yaşlarında Sivaslı bir er, elinde sazı ile komutanının karşısına geçip "Bey dedi: Bana tüfek verme taşıyamam kaybederim, benim bir sazım var, bölüğün arkasında yürürüm." diyerek ordudaki komuta kademesi, harekât tarzı ve eğitim anlayışından bihaber olup sırf ordu mevcudu fazlalaşsın diye askere alınanların tipik örneğini yansıtmaktaydı (Türsan, t.y., s. 62). Hâlbuki o dönemde ordu içinde insan mevcudu eskisi kadar önemli değildi. Onun yerine teknolojik gelişmeler ışığında ilerleyen Deniz-Hava Kuvvetleri ve kara zırhlı birlikleri (tank) daha revaçtaydı.

45 yaşındaki er dışında 4 Temmuz 1944 tarihinde Borçka'da bulunan erler arasında hırsızlar, kumarbazlar mevcuttur. Ancak elbiseleri perişandır ve çoğunda ayakkabı yerine takunya vardır (Şenocak, 2005, s. 34). Acaba hırsızlıklar bu yokluklar yüzünden yapılmış olabilir mi? Herhangi bir saldırı karşısında tam teçhizatlı düşman askeri karşısında eksik

¹ Erlerin genel profilini farklı pencerelerden özetleyen anı sahipleri arasında yer alan Celaleddin Orhan, ordunun temel gücü hakkında övgü dolu sözler sarf etmektedir: Mehmetçiği tanımayanların, onun soğukkanlılığı karşısında tamamen hissiz ve anlayışsız sandıkları Mehmetçik, aksine ne kadar da hisli ve anlayışlıdır. Ve hele başındaki subay ve komutanına bir kere inandı mı aldığı emri yapmamasına imkân mı vardır? Şahsi kanaatim odur ki Mehmetçiğin ruhuna hâkim olabilen kumandanın muvaffak olmamasına imkân yoktur. Onun itaati, yurt severliği, tehlike karşısında fedakârlığıyla, disipliniyle ve hele yaradılışındaki asker ruhuyla, Mehmetçiğin yapamayacağı hiçbir şey yoktur. Askerliği sever, öğretileni çok çabuk öğrenir, dövüşmekten hiç çekinmez, hele ölüme metelik vermez, velhasıl asker oğlu askerdir benim Mehmet'im (Orhan, 2001, s. 344).

malzemeye donatılmış, kendini depo çavuşuna kadar kumara kaptırmış Borçka erleri orduya ne derece faydalı olabilirdi? Faydasından ziyade zararının daha çok dokunacağı aşikârdı.

Babası İstihkâm Yüzbaşı olan Ercüment Gökaydın ise ortaokul ikinci sınıfı bitirdikten sonra, ziyaret için Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığında bulunan ailesinin yanına gittiğinde, farklı asker profilinden dolayı karşılaşılan zorluklara (beslenme, lehçe, din yüzünden adam öldürme) şahit olmuştur².

Yukarıda saydığımız tüm problemlerle birlikte erler için bir başka mesele okuma-yazma sorunu idi. Nüfusun %75'i köyde ikamet eden, Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde yaşayan eratin, bunun sonucunda doğal olarak tarım aleti dışında bir şeye dokunmadan okuma-yazma sahibi olmasını beklemek ütöpik bir bakış açısı olurdu. O yıllarda 40.000 köyün 35.000'inde okul yokken köylerde okuma-yazma bilenlerin oranı %1 idi (Uyar, 1999, s. 317).

Hâlbuki gelişen teknolojiyle beraber ordu içindeki muhaberat için okuma ve yazma oldukça ehemmiyetliydi. Subay kadrosu dışında bu konuda başarılı olduğunu söylemek mümkün değildi. 12 Eylül sonrası Cumhurbaşkanlığı makamına oturan Kenan Evren de 1940 yılında Malkara Topçu Taburunda bu durumdan muzdarip olmuştur. Bir veya iki er dışında daktilo kullanabilen kimse olmaması sebebiyle daktilo kursuna gidip o materyalin kullanımını öğrendikten sonra yazılarını kendisi yazmıştır (Evren, 1990, s. 64).

Yeme-İçme Meselesi

Savaş şartlarında toplam nüfusun %10'u orduya alınırsa bu iyi bir rakam olarak değerlendirilir. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti 1,3 milyon kişiyi askere alarak 18 milyon nüfustan tüm mükelleflerin 2/3'ünü askere almada başarılı olmuştur. Büyük kısmı tarım sektörüyle uğraşan bu kesimin silahlı altına alınması sebebiyle üretim azalmıştır. 1941 tarihinden itibaren de beslenme koşullarında ciddi sıkıntılar yaşanmıştır.

Yemek ve su temininde karşılaşılan zorluklar asker anılarının hemen hemen hepsinde dile getirilmiştir. Mesela 1939 yazında Midyat 6. Piyade Alayı, 6. Bölük Takım Komutanlığına atanan Sami Küçük, su konusunda yaşadığı zorlukları şöyle ifade etmiştir: *Midyat'ta bulunduğum dört yıllık süre içerisinde herkes gibi ben de sarnıçlardan çekilen ve her kovada biri ince uzun diğeri pire gibi sıçrayan kırmızı kurtçukların çıktığı bu sudan içtim. Sarnıçlarda toplanan sular, sonbahar ve ilkbahar aylarında yağın yağmur ve kar sularıyla* (Küçük, 2008, s. 35-36).

Savaşın ilk yılında Harp Okulu öğrencisi Muzaffer Erendil, 1939 Gebze Topçu Alayında yemeğin içindeki sinekleri ayıklamadan yemek yemenin imkânsızlığından yakınır.

² Ercüment Gökaydın bize gördüklerini şöyle aktarır: 1938 Haziran'ında orta ikinci sınıfı geçerek tatilimi geçirmek üzere Arıburnu'nda bulunan ailemin yanına gittim. Bölüğün normal askerine ilaveten doğu ve güneydoğudan, çoğu asker kaçağı Türkçe dahi bilmeyen, 200 kişilik, sadece kazma kürekle teçhiz edilmiş bir grup asker daha verilmişti. Bu doğulu askerlerin ancak birkaçı Türkçe bilmekte idi ve konuştukları lehçeler de çok farklı olduğu için, babam, yanında 4 adet, her biri ayrı lehçe ve biraz Türkçe bilen tercüman ile dolaşarak bölüğü yönetebilmekteydi. Hayatlarında hiç zeytinyağı yememiş olan bu doğulu askerler zeytinyağlı yemeklerden hastalandıkları için onlar için günde çift tayı ve ayrı yemek pişirilmekte idi. Bunların mezhepleri de Sünni, Şii, Şafii ve hatta Yezidi gibi çok farklı olduğundan ilk günlerde meydana gelen bir öldürme ve birkaç yaralama olayından sonra, babam arazide ayrı bölgelerde kireç ile işaretli ayrı ibadet yerleri hazırlamıştı (TSİDHH, 1999). Bu aktarımlar zihnimizde, asker çeşitliliği ve bunun doğurduğu olumsuz sonuçların sınırlarımız içerisinde başka birliklerde de erlerin birbirini öldürmesine varacak kadar şiddetli vakaların görülmüş olabileceği izlenimini uyandırmıştır. Ancak Ercüment Gökaydın dışında bu tarz bir hadiseyi paylaşmayan komuta kademesindeki subay kadrosunun, mensubu olduğu kurumun imajını zedelememek için halka nakletmemiş olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Bunun nedeni şüphesiz yemekhanelerde, koğuşlarda, tavlalarda sinekten başka bir canlıya rastlanmamasıdır (TSİDHH, 1999, s. 32).

Dündar Seyhan ise, teğmen maaşıyla evli birisinin yiyecek sıkıntısı yaşamasının güzel örneklerinden birisidir:

Teğmen maaşından ele geçeni 65 lira idi. Köyde tabur kumandanı bir tabildot kurdurmuştu. Bir ay kadar çorba, kuru fasulye, nohut gibi şeylerle idare ettik. O ayın sonunda tabildot için maaştan 20 küsur lira kesilince herkes kendi yağı ile kavrulmak üzere başının çaresine bakmaya çekildi. Yumurta yemekten içimiz dışımıza çıkmıştı ama doğrusu kimse tabldot masrafı olarak maaşından 20 lira ayırmaya mecali yoktu. Hele benim gibi evli olanların (Seyhan, 1966, s. 11)...

Sıkıntılar sadece insanlarla alakalı değildi. Savaş zamanı ordunun hareket kabiliyeti büyük oranda hayvanlara bağlıydı. Motorize birlik mevcudu çok azdı. Türk ordusunun ana omurgalarından olan at, katır gibi hayvanlara beslenme koşullarında iyi bir imkân sağlandığı söylenilemez. Hatta erler açlıktan hayvanlara verilen gıdaları yemeye çalışıyorlardı. Öyle ki 1941 Edremit Topçu Alayında hayvanlara arpa ve yulaf tedarik edilemediği için keçiboynuzu (harnup), incir, üzüm ve küspe yediriliyordu. Doğal olarak bu gıdaların bir kısmı erler tarafından yenilebilirdi. Bunun için önlemler alınsa da hayvanlar alışık olmadıkları bu tür gıdaları yemiyor ve açlıktan çılbırlarını ve birbirlerinin kuyruklarını kemiriyorlardı (Çelikoğlu, 2010, s. 50).

1942 Ağustos’unda albay rütbesindeyken Diyarbakır Komutanlığı 7. Şube Müdürlüğüne atanan Abdülhalim Akkılıç³; çatal, bıçak, tabak gibi şeyleri bir yana bırakıp daha önemlisi temel ihtiyaç maddelerinden su ve yemek babında yaşadığı sorunlara parmak basmaktadır (Akkılıç, 1994, s. 300-301). Aynı tarihlerde Sinop yöresinde görevli olan Ahmet Cemil Akıncı, ekmeğin içerisine değişik şeylerin katıldığına tanık olmuştur: *Halk ve ordu kemerleri sıktıkça sıkıyordu. Bazen pazaryerine uğradığım zaman, köylü kadınların otları karıştırılmış kepekten ekmeği yediklerini görüyordum* (Akıncı, 1971, s. 178)

Seyahatlerde de bilindik problemler yaşanıyor. 1943 Ocak ayında Çankırı Topçu Atış Okuluna atanan Sami Küçük, atanmadan önce Midyat’ta idi. Savaşın sürdüğü vakitlerde ülke hudutları içerisinde bir yerden başka bir yere intikal zorlukları içerisinde gerçekleşirdi. Tren yolculuklarında koridorlarda bile adım atacak yer bulunmazdı. Her gün istenilen yere gitmek çok zordu. Bazı yerlere haftada 1 gün sefer olurdu. Çünkü demir yolları bilindiğinin aksine tek yönlüydü. Sami Küçük, bu yolculuk süresince sorunlarla karşı karşıya kalacak isimler arasında yerini almıştı. Kendisi harekât süresinde ilk olarak Sinan istasyonunda kaldı. Ancak Sinan’da yatacak yer problemi vardı. İstasyonun yakınında yer bulamayan anı sahibi, fazla eşyalarını Batan Çayı’na birkaç yüz metre mesafede çay kenarındaki köye bırakmıştır. Ardından hizmet eriyle beraber çayın sağ tarafında yamaçta bir oda tutmuş ve en acıklısı da üç günü Batan Çayı’nın çamurlu sularını içerek geçirmiş, açlık tehlikesi atlatmıştır (Küçük, 2008, s. 41).

Kıyafet Sorunu

Askerin giyim sorunu bazı subaylarca eleştirilmiştir. Bilindiği üzere 1923-1938 arası “Yurtta Barış Dünyada Barış” düşüncesi Türkiye Cumhuriyeti’nin temel ilkesi olmuştur. İç siyasette ise askere gereken önemin gösterilmediği ve onun yerine tarım, sanayi gibi alanlarda

³ Abdülhalim Akkılıç, Diyarbakır bölgesinde karşılaştığı olayları içtenlikle aktarmaktadır: Sürekli didiniyorum, geceleri bile dinlenemiyorum. Bu da yeterli değilmiş gibi 1943 yazında Mardin, Midyat ve çevresindeki askerlik şubelerinin denetlenmesi ile görevlendirilmeyeyim mi? Bir ay süren bu denetleme boyunca hayli yoruldu. Fikren yorulduğum gibi geceleri dinlenebileceğim iyi bir yer ve karnımı doyuracak bir aşçı dükkânı bile bulamadığım günler oldu. Hatta henüz ilçe olmuş Kestel’de içme suyu bile yoktu. Midyat’a adam gönderip oradaki piyade alayının yağmur sularının biriktiği sarnıçından matara ve şişelerle su getirttim (Akkılıç, 1994, s. 300,301).

ülkenin kalkınması için hamleler yapıldığı düşünülmektedir. 1937 Ankara levazım stajında Kenan Kocatürk, elbise konusunda başkomutanını eleştirmekten geri kalmamıştır:

Bu kursta kafamda yer eden en önemli, ilginç nokta şu olmuştur: Dünyanın hazırlandığı İkinci Cihan Harbi'nin bu kadar yakınlığı günlerde Türk ordusunun sefer mevcudunu giydirecek elbisesi yoktu. Levazım dairesi başkanımız tedbir olarak, ancak sefer mevcuduna yetecek kadar birer kaput ve birer şapka hazırlamıştı. Bu suretle, hiç olmazsa esir düşen erlerimizi kurşuna dizilmekten kurtarmayı düşünmüş. Çünkü milletler arası kurallara göre cephede sivil olarak yakalanan silahlı kişiler casus sayılarak idam edilebilirlerdi (Kocatürk, 1999, s. 179).

Yurdun tamamında olumsuz durumlarla karşılaşıldığı söylenemez. Örneğin 1938'de Balıkesir Nakliye Taburu Nakliye Bölüğü Takım Komutanlığında iyi şartlar mevcuttur. Adı geçen bölüğe komutan olarak atanan İhsan Gürkan, gerek teçhizat (donatım) gerek giyim kuşam bakımından bolluk içerisinde ve erlerine binicilik eğitimini çizmeli ve mahmuzlu olarak yaptırdığından zati memnuniyet duymaktadır (Gürkan, 2002, s. 25-26).

30 Ağustos 1941'de Harp Okulu'ndan subaylığa terfi eden Muzaffer Erendil ise elbise, kılıç, manevra sandığı, hurç, harita çantası gibi şeyler aldığını ama tabancasız ve dürbünsüz kaldığını ifade etmektedir (TSİDHH, 1999, s. 68).

Stalingrad Muharebesi sonrası -2 Şubat 1943- Rus tehlikesine karşı askerlerini Balıkesir'den Sarıkamış'a sevk etme ihtiyacı duyan Genelkurmay, 28-29 yıl önce Sarıkamış Harekatı'nda 30.000 civarında Osmanlı askerinin geniş ölçüde teçhizat ve kıyafet yetersizliği sebebiyle şehit olmasından yeterince ders çıkarmıştır. Balıkesir'den Sarıkamış'a intikal eden askerlerin kış için müsait elbise, çamaşır, ayakkabı ve çorabı yoktur. Ruslardan kalma malzemeler hâlâ kullanılmaktadır (Çelikoğlu, 2010, s. 52).

Malzeme temini o kadar sıkıntılı bir konuydu ki 3 Eylül 1943 günü Kara Harp Okulundan hava asteğmeni olarak Çankırı Piyade Atış Okuluna piyadecilik eğitimi için giden Sabri Tavazar, Milli Şef İnönü'nün battaniyeli askerleri pelerinli sandığı trajikomik bir olayla karşılaştığını belirtmiştir (TSİDHH, 1999, s. 7). Yurdun geri kalanında kalan askerleri bir kenara bırakın, koskoca Cumhurbaşkanı'nın karşısına çıkan askerlere göstermelik de olsa verebilecek malzeme yoktur⁴.

Kalacak Yer Meselesi

Beslenme ve giyim dışında diğer bir mesele kalacak konusu idi. Erler kadar subaylarda bu durumdan muzdariptir. 1939 yılında Ankara'ya gelen Kenan Kocatürk, kiralık ev bakmaktadır. O zamanlar devletin subaylara ayda 14 liralık ev kirası tazminatı bulunmaktadır fakat bu yardım fayda etmeyecektir. O yıllarda karı-koca çalışanlar doğal olarak daha refahlı bir hayat sürmektedir. Kenan Kocatürk'ün eşi Millî Eğitim Bakanlığında öğretmenlik yaptığı için geçim sıkıntıları yoktur. Diğer subayların neredeyse hiçbirinin eşi çalışmamaktadır. Kocatürk ailesi, iki kişinin çalışması sayesinde ellerine geçen aylık 167 TL ile 55 TL kirayla ev tutabilecek kadar şanslıdır (Kocatürk, 1999, s. 226).

1939 senesinde üsteğmen rütbesiyle Midyat'ta bulunan Bofors Dağ Topçu Bataryası Komutanlığına vekâlet eden Haydar Ilgaz, ertesi yıl Irak hududuna bataryası ile hareket

⁴ Sabri Tavazar, Cumhurbaşkanı İnönü'nün ziyaretini şöyle aktarmaktadır: Kara Harp Okulundan 3 Eylül 1943'te hava asteğmeni olarak Çankırı Piyade Atış Okuluna piyadecilik eğitimi için gittiğimiz zaman yokluk ve sıkıntılar yeniden başladı. Kursiyerlere başlık elbise verilemediği için yazlık eğitim elbiseleri ile tatbikat ve yürüyüşlere katıldık. Her birimize birer battaniye ve sırt çantası verilmişti. Kastamonu civarında (Kurşunlu) bir tatbikat sırasında, tatbikatı izleyen Rahmetli Cumhurbaşkanı İnönü bizleri göstererek: "Kim o ileride toplu duran pelerinliler?" diye sorunca yanında duran alay komutanı: "Efendim, onlar yeni mezun, stajyer asteğmenler!" demişti. Biz bu cevaba bir hayli gülmüştük. Çünkü üzerindeki pelerin değil, birer kaba battaniye idi! Soğuktan donmamak için üzerlerimize atmıştık (TSİDHH, 1999, s. 7).

etmiştir (TSİDHH, 1999, s. 191). Malumunuz, yaz mevsiminde güneydoğu bölgesinde hava sıcaklıklarının 40-45 derecelerde seyrettiği herkesçe bilinir. Bu şartlarda daha İstanbul'da orduvi bulunmayan ordunun Irak sınırında şartları ne kadar iyi olabilirdi ki? Geceleri Dicle Nehri'nin ortaya çıkardığı bataklıklardan gelen milyonlarca sivrisinek tasavvur edildiğinde uykunun rahatlama, kendini dinlendirme işlevini yitireceği anlaşılacaktır (TSİDHH, 1999, s. 191).

Aynı durum 1940'ta Dünder Seyhan'ın Trakya'da bir köylünün evinde yatmasında da karşımıza çıkıyor. Ahır kokusu içinde yatsa da hâline şükrediyordu. Çünkü atların sıcaklığı Trakya'nın zorlu kış şartlarında kendisine ısınma fırsatı sunuyordu (Seyhan, 1966, s. 11). Bölgede ikamet eden diğer subayların vaziyeti de pek farklılık taşıyordu. 1940 sonlarında ise Trakya'nın İhsaniye köyüne topları taşırken yol olmadığından Tayakadın'da -Terkos Gölü'nün güneyi- kışı geçiren Dünder Seyhan; erler için köydeki ahır koğuş, subaylar için de bir evi tabur karargâhı yaparak yaşamına devam edecekti (Seyhan, 1966, s. 10-11). Komuta kademesinin atlarla yatmasını yadırgayanlar olabilir. Peki, yılanlar içinde uyumasına ne demeli? Eski Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in içinde bulunduğu tümen bu vaziyetteydi⁵.

1941'de Dersim Harekâtı'ndan sonra Elazığ bölgesinde bulunan 17'nci Piyade Tümeni Adapazarı'na gönderilmiş, tümendeki komutan Üsteğmen Ziyaettin Daryal, erlerin tahta döşemelerin üstünde otlar üzerinde yatmasına tanık olmuştur (TSİDHH, 1999, s. 218). Tahtalar üzerine konan otlarla yatanlar şimdiki yüzyıl içerisindeki yaşantımızla değerlendirdiğimizde bize acı gözükse de 1941-1942 kışında⁶ daha zor imkânlarda -mezarlık içinde- uyuyanlar ve ölenler oldu (Evren, 1990, s. 72-73).

Görev bölgesine ailesiyle birlikte gidenlerin işleri ise zor olan vaziyeti daha da kötüleştirmekten başka bir şeye yaramıyordu. 30 Ağustos 1942'de üsteğmen olarak Hopa 211. Piyade Alayına bağlı bataryaya giden İbrahim Şenocak⁷ tayininden söz ederken imkânsızlıklar içinde annesiyle kaldığı evi tüm çıplaklığıyla aktarmaktadır (Şenocak, 2005, s. 30). Benzer şekilde ailesiyle seyahat eden başka bir komutan da Niyazi Hekimgil'dir. Balıkesir'de 24. Piyade Alayında görevli bir üsteğmen iken Diyarbakır'ın Silvan ilçesinde bulunan 4. Jandarma Er Okuluna atandığında; eşi, annesi ve bebeğiyle çıktığı seyahatte kalacak yer temin edebilmek amacıyla radyosunu bile satmak zorunda kalmıştır:

⁵ Kenan Evren'in tanık olduğu o zor zamanları paylaştığı cümlelerde açıkça görebiliyoruz: Tümenimiz 10'uncu Kolordudan ayrılarak Gelibolu'daki 2'nci Kolordu kuruluşuna girmiş ve Tümen Karargâhı ile Karaburgaz köyüne, alayları ile de Saros kıyıları civarına yerleşmişti. O tarihte Karaburgaz köyü 32 haneli ufak bir köydü. Tümen evvela bir tarlada çadırlı ordugâha geçti. Hepimiz çadırlarda idik. Her gün birkaç yılan öldürülürdü. Bazı arkadaşların yataklarında, yatacakları zaman çöreklenmiş yılan bulunmuştu. Yılanlarla yan yana yaşamaya da alışmıştık (Evren, 1990, s. 72).

⁶ Asker hatıratlarında maalesef 1941-1942 kışıyla alakalı ordu içinde vuku bulan ilkel hadiselerle rastlıyoruz: Tümenimizde bir hayli insan ve hayvan zayıtı oldu. Nasıl olmasın ki! Erlerin kışla binası olmadığından bir kısım erler; 'zeminlik' olarak isimlendirdiğimiz 30-40 metre uzunluğunda, 2-3 metre derinliğinde ve 3-4 metre genişliğinde kazılmış toprak içindeki yerlerde yatıyorlardı. Bu uzun, mezara benzer toprak altındaki yerin üstü ya çadırla örtülüyor veya bulunabilmiş ise ağaç gövdeleri, teneke ve yine üzeri toprakla dolduruluyordu. Yani yatakhane bir nevi toprak altına alınmış oluyordu. Bu zeminliklerde soba da yakılabiliyordu. Subay, astsubay çadırları da buna benzer gömme çadırlardı. El yüz yıkama yerleri, tuvaletler tabiatıyla dışarıda olduğundan, erlerin birçoğu tuvaletlere gitmeden rastgele yerleri pisletiyorlardı. Böyle olunca; tabii erler arasında zatürre, zatülcenp ve diğer hastalıklardan hayatını kaybedenler oluyor (Evren, 1990, s. 72-73).

⁷ İbrahim Şenocak, tayin olduğu bölgedeki olumsuz şartları şu cümlelerle anlatmaktadır: Hopa'ya hareket günü geldi. Annemlerle vapura bindik ve oldukça fırtınalı geçen bir deniz yolculuğu müteakip Hopa iskelesine çıktık. İlk iki geceyi otelde geçirdikten sonra bir hemşehrimizin yardımı ile bulduğumuz iki odalı bir eve taşındık. Ev bir bakkal dükkânının üstünde, tamamı ile ahşap, tek beyaz bir duvarı bile yok. Suyu ve elektriği hakeza. Zaten Hopa, elektriğini sadece geceleri çalıştırılan bir jeneratörden alıyor. Elektrik hattı önümüzdeki yoldan geçiyor. Gerekli kabloyu kendimiz almak koşulu ile ricamızı bir hafta içinde yerine getirdiler ve ışığa kavuştuk (Şenocak, 2005, s. 30).

Diyarbakır'a uykusuz ve yorgun ulaştık. Eşyalarımızı atlı arabaya yükleyip ailece bir faytona binerek Diyarbakır Orduevine başvurduk. Orduevinde boş bir oda bulamadılar. Mecburen Çiçek Palas Oteline (Mardin kapısında) yerleştik. Silvan'a gidecek üstü açık posta kamyonunun hareket gününü bekledik. İnce, ince hesaplanarak bana verilen harcırah parası, Diyarbakır'da bitti. Balıkesir'de heves edip satın aldığımız Lorenz marka radyomuzu satarak, Silvan yolculuğu ve ay sonuna kadar kalan parayla idare ettik (TSİDHH, 1999, s. 202-203).

Sağlık Şartları

2. Dünya Savaşı çıkmadan önce Mustafa Kemal Atatürk zamanında acı bir hadise ile karşı karşıya kalmaktayız. 1937 yılında ne yazık ki zatürre illetine yakalananlara verilecek ilaç bulunmamıştır. Hastalara yalnızca aspirin sağlanabildiğinden kış aylarında 35-36 harbiye öğrencisi vefat etmiştir⁸ (Evren, 1990, s. 47). Zatürre vakaları savaş yıllarında da ara vermeden devam etmiştir. 1939-1940 kışında Yıldız Güvercinlik binasında erlerinin 3 tanesinin zatürreye yakalanarak hastaneye gönderilmesi üzere çavuşlarından bilgi alan komutan, boy abdesti için soğuk suyla banyo yaptıklarını duyunca benzin bidonunun içinde - iyice temizledikten sonra- su kaynatarak zatürre illetinin önüne geçmeyi başarmıştır (Türsan, t.y., s. 56-57).

Savaş süresince zatürre dışında en fazla karşılaşılan diğer bir illet de bit sorunudur. Türkiye, bununla da mücadele etmek için gerekli malzemelere sahip değildir. Yaşanılan eksiklikler ilginç uygulamalara sebebiyet vermiştir. Balıkesir'e yolculuk ederken arkadaşının camide yatan bölüğünü ziyaret eden bir subay, bit için kıyafetinin dikiş yerlerini dağılayan askerlere tanık olmuştur⁹ (TSİDHH, 1999, s. 80). Sivas'taki 12. Tümen Topçu Alayında da Harp Okuluna başlamadan evvel yapılan er stajında, koşullardaki tahta ranzaların tahtakurusuyla dolması ve DDT olmaması sebebiyle bitlenenler had safhadadır (Torumtay, 1993, s. 22-23).

Bit için anlattığımız hadiselerin belki de en ilginç harp sırasında teğmen-üsteğmen kademesindeki Cemalettin Oğuztan'ın gözünün önünde trende yıkanan askerler olacaktır:

Bit içinde yüzüyorduk. Bunlara karşı herhangi bir ilaç ve DDT yoktu. Mevcut buharlı etüvlerde elbiseler, yatak, yastık kılıflarını kaynatmak kar etmiyordu. Tathir treninden istasyon ve demir yolu üzerinde bulunan birlikler istifade edebiliyordu. Tathir (temizleme) treni bir lokomotif, beş buhar kaçırmayan vagonlardan ibaret olup, birliklerin isteği üzerine, herhangi bir kör hatta çekilir ve o birlik komutanlarının nezaretinde erler anadan doğma birinci ve ikinci vagonlarda yıkanmaya girerken, erlere ait yatak, yastık, battaniye, elbise ve çamaşırlar diğer buhar vagonlarına doldurulur, buhardan geçirilirdi. Bu suretle bitin önü alınmaya çalışılırdı (TSİDHH, 1999, s. 245).

Savaş boyunca zatürre, bit dışında sıtma hastalığına tutulularda olmuştur. Ordu, sıtma karşısında elzem olan savunma malzemelerine malik değildir. 1939 senesinde Üsteğmen Haydar Ilgaz, Midyat Bofors Dağ Top. Bataryası Komutanlığına vekâlet ederken sıtma karşısında doktor ve ilaç bulamayınca çaresizlik içerisinde bataryasında çok eski zamanlardan kalma, muhtemelen antika değeri olan bakır parçaları Mardin'de 9 liraya satarak atebrin almış ve askerlerin hayatını kaybetmemesini sağlamıştır (TSİDHH, 1999, s. 191). Balıkesir'in Biga

⁸ Bir başka hastalık olan dizanteri yüzünden de ordu bünyesinde şehit olayları yaşanmıştır (Akıncı, 1971, s. 203-204).

⁹ Bite karşı alınan önlemleri detaylı bir biçimde anlatmak gerekirse şu satırlara denk geliyoruz: Balıkesir'deki 2'nci Ordu merkezinden verilecek bir miktar kamyonu teslim almak üzere, yaptığım yolculukta, Mustafa Kemalpaşa ilçesinde, görevli piyade subayı bir sınıf arkadaşımı da ziyaret etmek istedim. Bölük ilçede kışla olmadığından bir camiye yerleştirilmişti. Yataklar yere serilmişti, askeri düzen sağlanmıştı. Camiyi gezerken, duvara muntazam asılmış, ayakkabıcı malzemesine benzer (çekiç veya demir dağlama aletleri) gördüm. Bunları merak ettim ve neye yaradıklarını sordum. Arkadaşım, "Bunlar, bit dağlama malzemesi" dedi; eratta bit olduğundan ve iyi bir temizlik imkânı olmadığından, belirli günlerde, askerin çamaşır ve elbiselerinin dikiş yerleri, aletler kızdırılarak dağlanıyormuş. Piyadenin sorunları, sadece tüfeği olduğundan, yine de bize göre hafif kalıyordu (TSİDHH, 1999, s. 80).

köyünde ise atebrin alma şansı olmadığından yaşlı bir adam, hasta gencin bileğine düğüm atarak iplik bağlamış ve her düğümde okuyup üfleyerek hastalığı tedavi etmeye çalışmıştır (Esin, 2005, s. 22-23).

Tüm yurttaki sağlık hizmetleri yönünden olumsuzlukların egemen olduğu kadar bazı yerlerde nadiren elverişli koşullara rastlamak mümkündür. 1942 Haziran'ında Topçu Okulundan mezun olan Muzaffer Erendil, 1942-1947 arasında Bursa'da¹⁰ komutanlık yapmıştır ve bahsettiklerine göre Bursa ilinde sağlık hizmetleri son derece gelişmiştir (TSİDHH, 1999, s. 84).

Halkın ve Subayların Günlük Yaşantısı

1939-1945 arası ekonomide çok büyük dalgalanmalar olmuştur. Halkın çoğu enflasyon, karaborsa, zengin tüccar kesimi altında ezilmiş. Türkiye savaşa girmemişti ancak harbe girse bundan daha kötü bir vaziyet olamazdı. İnsanlar günlük karınlarını doyurma derdine düşmüştü. Bu arayış rüşveti de beraberinde getirdi. Müzeyyen Hanım ile evlenen Muhittin Ergüneş'in çocuğuna kimlik alışı, devlet memurlarına rüşvet vermek istemediğinden 2 yılı bulmuştu (İzğören, 2011, s. 61-62). Muhittin Ergüneş'in rüşvet vermek istemeyişinin ana gerekçesi geçim derdiydi¹¹. O yıllarda sokaklarda, resmi kıyafetli subaylara sivil elbiselilere nazaran daha fazla denk gelinirdi. Çünkü belli bir azınlık dışında subayların sivil kıyafeti olmamıştır (Kocatürk, 1999, s. 226).

Savaş şartlarında piyasa koşullarından, kendisine zenginlik kaynağı yaratmak gayesiyle hareket eden kesimler vardı. Büyük toprak sahipleri, aracı gruplar, tüccarlar varlıklı sınıfın başını çekiyordu. İçlerinden hacıağa diye bir sınıf türemiştir. Enflasyonun tavan yaptığı sıralarda hacıağalar servetine servet katmıştır. Subaylar, hacıağaları cahil ve görgüsüz olarak görmektedir (Seyhan, 1966, s. 13). Nurettin Türsan, hacıağaların halka kötü örnek olup ahlaksız eylemlere imza atmasından yakınmaktadır:

İkinci Dünya Savaşı başladığı zaman, gazinoların bu ön masalarında bizlerin "Hacı Ağa" adını taktığımız, üstü başı dökülen, kirli sakallı, içki içmesini bilmeyen, bağırpıp çağıran, garsonlara on liralıklar atan yeni bir sınıf türedi. Bunların çoğu Anadolu'dan gelmelerdi. Hiçbir öğrenim, eğitim ve görgüleri yoktu. Bu daha ilk yıllardı; daha sonraki yıllarda açlığın, insanları nasıl fuhuşa (kendilerini satmaya) sürüklediğini de gördüm. Toplum, hızla ahlaksızlaşıyordu (Türsan, t.y., s. 44).

Ağa saltanatı köylüyü yarı aç yarı tok şekilde yaşatırken şehirlerde de halk, parayı istismar edenlerin elinde inlemektedir. Bu durum Dündar Seyhan'ın sosyal yaşantıda karşılaştıkları Orta Çağ Avrupası'ndaki feodalite kavramını çağrıştırmaktadır:

Tek parti devrinin derebeyliği, bitip tükenmek bilmez bir despotizm içinde sürüp gidiyordu: Jandarma ve polis falakası, korkudan zavallı halkın gözlerini yuvalarından dışarı fırlatıyordu. Siyasî mütegalibeye dayanmış ağa saltanatı köylüyü bir taraftan ırgat olarak yarı aç yarı tok sömürürken şehirlerde, halk, piyasayı istismar edenlerin elinde inim inim inlemeye mahkûm ediliyordu. Halkın, softa cehaletini; ağa ve karaborsacı, emeğini; devlet, kimsesizliğini; jandarma ve polis, tahammülünü sömürüp duruyordu (Seyhan, 1966, s. 14).

¹⁰ Muzaffer Erendil'in hatıratlarında Bursa ilinin ne denli gelişmiş olduğunu görmek zor olmayacaktır: Harbin başlamasıyla, burada bazı binalar ve kaplıcalar askeri tesis olarak işgal edilmişti. Bu tesisler şehrin birkaç kilometre uzağında Çekirge bölgesindeydi. Bu bölgede, eskiden Splendid Oteli olarak anılan bina, askeri hastane olarak hizmete sokulmuştu. Eskiden Çekirge Palası olarak bilinen bina asker hastanesi olarak düzenlenmişti. Bursa'nın ünlü kaplıcalarından Kükürtlü, hem hamam hem de hastane olarak kullanılıyordu. Kükürtlü'nün yanında yapılan yunaklar, kaynar sularıyla, çamaşır yıkanmasında çok yararlıydı. Bu sebeple Bursa garnizonundaki birliklerde bite rastlanmazdı (TSİDHH, 1999, s. 84).

¹¹ Bu vakitlerde Millî Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda görev alan öğretmenlerde günlük karın doyurma derdine düşmüşlerdi. Biga Ortaokulunda bir öğretmen, öğrencisinden un isteyecek kadar kötü durumdaydı: Savaş yıllarıydı. Ekmek karneyle veriliyordu. O zaman gıda bugünkü kadar çeşitlendirilmiş değildi. Öğretmen İsmail'i çağırdı, bir çuval un istedi. İsmail, "Efendim, getiremem; çünkü bizim de yok" dedi. Öğretmen, "Nasıl getiremezsiniz, getirirsiniz" diye ısrar etti. İsmail getirmemek için direndi (Esin, 2005, s. 26).

1941 sonlarından itibaren yaşanan fiyat artışları, Başbakan Dr. Refik Saydam'ın 1942 yazındaki ani ölümüyle hız kazanmıştır. Özellikle belli başlı bazı tüketim maddelerindeki -zeytinyağı, buğday, pirinç, kesme şeker- ani yükselmeler vatandaşı zor durumda bırakmıştır. Subay sınıfı da hizmet erlerini, kendilerine aydan aya verilen erzakları tramvaylarla evlerine taşıttırmak için kullanmıştır (Madanoğlu, t.y., s. 299). Asker, tramvaylara yağ tenekeleri, bulgur ya da pirinç torbalarıyla binmeye çabalayınca belediye ile anlaşma yapılmış; "asker tramvayı" adıyla 1,5 saatte bir geçen hususi servis teşekkül edilmiştir (Madanoğlu, t.y., s. 299).

Harp zamanında ekmek birinci problem olmuştur. Daha 1941'de azalan buğday stoku yüzünden 1942'de ekmekte karne uygulamasına geçilmeden önce lokantalar, ekmek yerine başka alternatifler sunmuştur. Nişanlısıyla İstanbul'da bir lokantaya giden Niyazi Hekimgil, ekmezsiz sebze yemeği ve pilav yemiştir (TSİDHH, 1999, s. 196). Muzaffer Erendil ise akraba ziyaretlerinde yemek sırasında arttırabildiği ekmek artıklarını çantaya koyarak yanında götürmüştür (TSİDHH, 1999, s. 69).

Günlük hayatta en çok tüketilen içecek maddelerinden çay ve kahve de ağırlaşan harp şartları sebebiyle ilginç yöntemlere maruz kalmıştır. Kahvehanelerde çay şekerli ve şekersiz içenler diye değişik tarifelerden ücretlendirilmiştir. Şekerli içenler 25 kuruş, kuru üzümle içenler ise 15 kuruş vermiştir (TSİDHH, 1999, s. 74).

Şehirlerde boş zamanlar için batıdaki vilayetlerin, doğudakilere nazaran çeşitli aktivitelere sahip olduğu görülmektedir. Artvin Borçka'da bulunan İbrahim Şenocak, sosyal hayatın olmayışından dert yanmaktadır:

Borçka'da sosyal hayat yok gibi. Çoruh kenarında küçük bir gazinomuz var, ara sıra orada toplanıyoruz. Subay aileleri arasında da komşuluk azdı. Bekârlar ve bazı yakın aileler arasında küçük çaplı poker oynanırdı. Hatta birinde ben de oynadım. 6,5 lira kaybedince ayrıldım ve arkadaşların diline bile düştüm (Şenocak, 2005, s. 34).

Bursa'daki yaşantı ise Borçka'yla mukayese edildiğinde taban tabana zıttır¹². Başkent olmasına rağmen 1943-1945'te Ankara'daki etkinlik imkânları İstanbul ve Bursa'ya göre fakir durumdadır. Harp Okulu öğrencileri ve halkın eğlence kaynağı, sinema ve sayılı tiyatrodan ibarettir. Yazın buna Gençlik Parkı yaşamı ve Gazi Çiftliği gezileri eklenebilmektedir. Tatil günleri sinemada bilet bulmak en büyük sorundur ve öğrencilerin tek amacı izin günlerini dolu dolu geçirmek için ayrı ayrı iki sinemaya gidebilmek olmuştur (Yamak, 2006, s. 51).

Subayların Ordu İçindeki Personel ile İlişkileri

Savaş psikolojisinden dolayı subayların astları, üstleri ile inişli çıkışlı ilişkileri olmuştur. Ordu yönetiminde can damarı durumundaki komuta kademesi, Amerika Birleşik Devletleri'ni andırmaktadır. Ordunun muvazzaf personel kaynağı emekli veya görevdeki devlet memuru, muallim, işçi, çiftçi ve cüzi miktarda subay-astsubay çocuklarından oluşmaktadır (Yirmibeşoğlu, 1999, s. 16).

¹² Savaş günlerinde Artvin-Borçka ile Bursa'yı sosyal hayat açısından karşılaştırdığımızda dudak uçuklatan cinsten farklar gözükmektedir: Bursa'daki hayatımız, yıllar yılı, Ulu Cami ile Yeşil semti arasındaki caddede geçerdi. Buradaki hayat, arkadaşlarla birlikte gezintiden ileri gitmezdi. Yorulduğumuzda, heykelin karşısında, halk evinin altındaki gazonoda oturur veya Sirkeci Şaban ile Muhallebici Şaban (Bunların ikisi de Arnavut kökenli olduklarından iyi tatlı yaparlardı.)'da bir şeyler yer, dinlenip gezintiye devam ederdik. Çelik palas lükstü ama yine zaman zaman oturabilirdik. Otelin büyük havuzunda, bir keresinde, artistlerle birlikte banyo aldığım oldu. Set üstünde, masalarda ailece oturulurdu. Bursa'nın hamamları ve kaplıcaları ünlü ve pek de pahalı olmadığından, sık sık yıkanma imkânımız olurdu. Caddede Tayyare sineması ile Setbaşı köprüsünün sol başındaki, eski İtalyan tiyatrosu binasında Doğu sineması film ve ara sıra tiyatro seyrettiğimiz yerlendendi. Tayyare sinemasının yanındaki Kebapçı İskender (Bunlar Halep kökenlidir.), ara sıra konuklarımızın götürülüp ağırlandığı yerd (TSİDHH, 1999, s. 88-89).

Subayların ast ve üstlerine karşı olan bakışlarını daha yakından tanımak için ikili ilişkilere -yazışmalara, konuşmalara- bakmakta fayda vardır. Savaş arifesinde 1939 Ağustos'unda Sarıyer Askerlik Şubesinde çalışmaya başlayan Abdülhalim Akkılıç; sivil memurların görevini layıkıyla yapmadığından şubeyi emekli subaylarında yardımını alarak, 1 sene durmadan çalışıp yılların ihmalkârlığını az da olsa düzeltebilme şansına erişebilmiştir (Akkılıç, 1994, s. 295). Tüm bu yaptıklarına karşın şube denetiminde Tuğbaydan azar işitmesi anı sahibinin siniri bozmuş, haksızlığa uğradığını düşündürmüş ve komutanına ağzına gelen ne varsa söylemesine neden olmuştur¹³. Komutanına karşı sinirlenen diğer isim Kenan Evren'di. Trakya'da bir çekilme esnasında, bağlı olduğu tümenin bir tek kamyonu vardı. Bu kamyon erzak, cephaneye veya tümen karargâhındaki subayların eşyasını taşısın diye verilmiş ama tümen komutanı bunların yerine, hep hususi eşyalarını kamyonla nakledince Evren ve arkadaşları komutanının etajerini yakmıştır (Evren, 1990, s. 71-72).

Böylesine bencil ve düşüncesiz komutanların yanında, kendinden önce başkalarını önemseyen isimler elbette yok değildi. Savaşın son aylarında Ardahan'a tayin olan İbrahim Şenocak'ın ailesini Borçka'dan Ardahan'a getirmeye çalışan komutanın yaptıkları takdire şayandır:

Borçka'ya vardığımda aldığım bir haber beni çok sevindirdi. Sayın tümen komutanı ailemi Ardahan'a getirmem için kendi Dodge marka binek aracının Borçka'ya gönderilmesini emretmişler. Araç iki gün sonra geldi. Eşyalar araba, biz de oto ile salimen Ardahan'a döndük. Büyük bir komutanın çok küçük bir astına karşı gösterdiği böyle bir alicenaplık ve böylesine yakın bir ilgi unutulabilir mi, ömrüm oldukça da unutamayacağım (Şenocak, 2005, s. 37).

1941 baharında Almanların Balkanlara tamamıyla egemen olacağı bir dönem yaşanmıştır. Bütün Balkan ülkelerini kısa zamanda ele geçiren Almanların, Trakya hududuna 30-40 km yaklaşmasına müteakabil İstanbul'daki diğer askerî okullar gibi Halıcıoğlu'ndaki Topçu Okulu da şehirden ayrılmıştır. Polatlı'ya taşınan Topçu Okulunda, öğrencilerin en çok korktuğu isimlerin başında Yüzbaşı Enver Eralp¹⁴ gelmiştir. Kendisi ölen olsa sevinecek bir ruh hâlinde eğitimlerine devam etmiştir (TSİDHH, 1999, s. 64). Yüzbaşı Enver Eralp'in aksine Merzifon 4. Tayyare Alayındaki Alay komutanı Albay Akkuş ise askerlerine değer verip onlarla vakit geçirmek için piknik partileri düzenlemiştir. Bu partilerde makam ve rütbe geri plana atılarak tüm alay eğlenceli anlar yaşamıştır (Batur, 1985, s. 38).

¹³ Akkılıç ve Tuğbay arasında hararetli bir tartışma yaşanmıştır: Şubeyi denetlemeye geldiler. Denetleme sırasında eski defterleri incelerken tuğbay, "Şube reisi bakınız icra kütüğe, kütük icraya bağlanmamış" diye beni eleştirmeye kalkışmasın mı?

Tepem attı, "Ne ile bağlayacağım? Kınnapla mı, yoksa telle mi?" Ortalık yere sanki bir bomba düşmüş gibi oldu. Tuğbay fena halde bozularak, "Siz nasıl konuşuyorsunuz böyle" diye şaşkınlıkla söylendi.

"Basbayağı konuşuyorum. İncelediğiniz şu defterlerin tarihine bir bakın. Bunlar on yıl önceki defterler. Ben sadece sekiz aydır bu şubedeyim. Celp ve terhis işlemleri ve şubenin günlük işlemleri yanında fırsat ve zaman buldukça bu eski kayıtları da düzeltiriyorum. Yıllarca işlenmeyerek yüz üstü bırakılan bu kayıtları, sekiz ayda düzene sokmak imkânı var mı? Siz, benim sorumluluk dönemimdeki işlemleri inceleyerek hakkımda bir karara varınız. Şunu da eklemeliyim ki, bu yıl ben terfi ederek ayrılacağım. Buraya belki, benim kadar da bu işlemlerden anlamayan biri gelecektir. Şubeleri düzeltmek istiyorsanız, bir meslek olmasını öneriniz."

Yanıtım üzerine tuğbay, bir hayli sinirlenerek "Bana akıl mı öğretiyorsunuz? Fazla oluyorsunuz!" diye tepki gösterdi (Akkılıç, 1994, s. 296).

¹⁴ Asker psikolojisini önemsemeyen isimlerin başında gelen Yüzbaşı Enver Eralp, tasvip edilmeyecek davranışlara imza atmıştır: Okulda eğitim için bir topçu taburu ile bir süvari bölüğü vardı. Zaman zaman çıktığımız tatbikî eğitimden, Bölük Komutanı Yüzbaşı Enver Eralp çok memnundu. O, askerlik bu... İstanbul'da okulun içinden kadın-kızlar geçirdi, burası sahra... Talimhane böyle olur diyerek memnuniyetini belirtiyordu. Bir gün çevredeki Basri tepede atlı tatbikat -binicilik- yapılıyordu. Toz toprak içinde, dörtnala tepeye çıkarken bazı arkadaşlar attan düştü. Bundan en çok Yüzbaşı Eralp memnun oldu. "Bizim zamanımızda, binicilikte kafa göz yaralanırdı, sizler hiç fire vermiyorsunuz" diye memnuniyetsizliğini aleni belirten yüzbaşı, ölen olsa, sanırım daha memnun olacaktı (TSİDHH, 1999, s. 64).

Günümüzde hem astlarımız hem de üstlerinizle sağlıklı ilişkiler kurmanız, ileride zor zamanlarda başınız sıkıştığında mutlaka işe yarayacaktır. 1943'te de Harp Akademisine girmek için çabalayan Nurettin Türsan, ikili ilişkilerinin avantajını kendi lehine çevirmeyi bilecektir. Harp Akademisine giriş için 1,5 derece miyobu tanidik vasıtasıyla 2 dereceye çıkarmayı başarmış ve sınava girmeye hak kazanarak kendisine akademinin kapılarını aralamıştır (Türsan, t.y., s. 65). Kenan Kocatürk ise ikili ilişki konusunda tam tersine dezavantaj yaşayan bir isim olmuştur. 1944'te Maltepe 2. Zırhlı Tugayında vazifesini icra ederken yurt dışındaki yaşantısının kendi ülkesinde kabul görmeyeceğini düşünememiştir. Çünkü o yıllarda sadece Tugay komutanları makam aracına sahiptir (Kocatürk, 1999, s. 342-343). Kocatürk'ün kışlaya arabayla gidişi gençler tarafından hoş görülse de üst rütbedeki subaylar ve Tugay komutanınca iyi karşılanmamıştır¹⁵.

Subayların İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak'a Karşı Tutumu

Subayların Atatürk'ün vefatından sonra devletin ve ordunun başındaki en önemli iki isim için düşündüklerine geçmeden evvel bu şahısların harp sürecindeki vaziyetlerine bakmakta fayda vardır. İsmet İnönü, 11 Kasım 1938'de Cumhurbaşkanı seçildikten 1,5 ay sonra CHP'nin değişmez genel başkanı unvanını aldı ve ekonomik-sosyal-askerî politikadaki katıllıkla hiçbir konuda taviz vermemesi, 1950 yılına kadar süren Milli Şef döneminin muhaliflerce "Devr-i İsmet" yakıştırmasıyla anılmasını sağladı (Çetin, 2000, s. 317-318). Mareşal Fevzi Çakmak da 1922'den 1944'e kadar tartışmasız lider rolünde ordunun başında kaldı (Özçelik, 1993, s. 191-192). Yirmi iki yıl içinde elbette kendisiyle aynı safta bulunmayanlar olacaktı.

Mareşal'e karşı muhalifler onun çağı yakalayamadığı görüşünde hemfikirdi. Kurtuluş Savaşı'ndaki anlayış hâlâ sürdüğünden ordunun geri kaldığı tezi karşıt görüşteki subaylarda hâkimdi¹⁶. Geri kalmışlığın, eksikliklerin sebeplerini "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" anlayışının neticesi olarak görenlerde vardı¹⁷. Haksız da değillerdi. Devlet, 1923-1938 arası ekonomik harcamalarını sanayileşmeye ve tarıma yönlendirerek silahlı kuvvetlerini barış pozisyonunda tutarak ihmal etmişti. Savaş yıllarında ordunun her alanda eksikliklerini kapatmaya çalışması bu yüzdendi.

¹⁵ 1940-1944 arasında 44 ay Romanya'da görev yapan Kenan Kocatürk, orada alıştığı hayatın Türkiye'de geçerli olmayacağını hemen anlayamamıştı: Bazı günler kışlaya da arabamla gitmek icap ediyordu. Gerekçe, belki de bir bahane idi. Daha çok arkadaşlarıma caka satmak hevesine, toyluğuma kapılıyordum. Henüz genç ve tecrübesiz idim. Gençler hoşgörü ve gıpta ile bakabiliyorlardı. Hatta onlar için bir teşvik olabiliyordu. Ama büyük rütbeliler bu görüntüyü hiç de sempati ile karşılamıyor, anlayış gösteremiyor, hatta tahammül edemiyorlardı. Bazen mesai gün ve saatleri dışında, şehir içinde, Tugay komutanının flaması dalgalanan makam otomobili ile karşılaşıyordum. Bizim 40 modeli-230 Mercedes'in yanında onun arabası pek sönük kalıyor ve herhalde buna içerliyordu. Nihayet ilk mahrem tebligatı aldım: Resmi elbise ile özel otomobilinizi kullanmayınız (Kocatürk, 1999, s. 346)!..

¹⁶ Dündar Seyhan, ordunun geri plana atıldığını geçte olsa kavrayanlar arasındaydı: Daha o günkü dar görüşümüzle, Türk ordusunun başındaki Mareşalin yıllarca nasıl büyük bir gaflet içinde Türk Silahlı Kuvvetlerini, Millî Mücadeleyi yaptığı zamandan da daha ihmal edilmiş bir durumda bıraktığını idrak etmemeğe imkân yoktu. Muhayyilemizde insanüstü varlık olarak yaşatıyorduk Mareşal'i. Bütün bunlar açık hakikatlerdi, ama işte 1940 yılının Türk Ordusunun perişan hâli de açık bir gerçektir. Yapılacak iş yoktu. Elde ne varsa onunla idare edecektik. Açığımızı da o zaman da sonra da, hiç bozulmayan moral gücümüz ile kapatacaktık (Seyhan, 1966, s. 9).

¹⁷ Atatürk'e son derece bağlı olan Kenan Kocatürk, savaş esnasında yaşadığı yokluklar karşısında Gazi Paşa'yı eleştirmekte bir beis görmüyordu: Yok., yok., yok... Elbise yok, ayakkabı yok, tavla yok, revir yok, mutfak yok, yemek çadırda pişer. Bütün bu noksanları tedarik için erat ve subaylar seferber olmuş çalışıyor. Bir müfreze kireç ocağında, bir müfreze taş ocağında, bir başka ekip kerpiç döker, işten anlayanlar mutfak, revir, koğuş inşaatında çalışır. Bugünkü gibi inşaat ihtiyaçları ihale yoluyla müteahhitler tarafından yapılmıyor. Bu gibi işler komutanın, becerikli subay ve eratin gücüyle yapılıyor. Beceremeyen subay ve komutanlar terfi edemiyor. Çünkü Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Atatürk devlet politikasının esasını koymuş: Yurtta sulh cihanda sulh. Ordu bir kenara itilip bütün devlet bütçesini diğer sektörlere tahsis etmişler (Kocatürk, 1999, s. 200).

Genç kuşak harp ilerlediğinde Fevzi Çakmak'tan ümidi kesince harekete geçmekte tereddüt etmedi. Ancak cumhuriyet tarihinde ordu içindeki ilk hareket, Salih Omurtak liderliğinde kıvılcım etkisinden öteye gidemedi:

II. Dünya Savaşı'nın 4 yıl uzaması, savaş süresince Türk ordusunun çektiği sıkıntı, malzeme, silah ve teçhizat bakımından görülen eksiklikler, genç Türk subaylarının iktidara olan güvenini sarsmıştı. Savaş kazanan orduların, mükemmel donatılmış olduğunu görmüş ve onlarla kendimizi karşılaştırmaktan utanır olmuştuk. Bunun doğal sonucu olarak, o zaman ordunun başında bulunan Mareşal Çakmak, durumdan sorumlu görülüyordu. Bütün bu geri kalmışlığın sorumlusu olarak, İnönü ve doğal olarak da Mareşal görülüyordu. Mareşal orduyu, hâlâ Kurtuluş Savaşı zihniyeti ile yönetmeye çalışıyordu. Mecliste subay maaşlarının artmasını isteyenlere, "Benim subaylarım bir tayına (asker ekmeği) çalışır" diyebilirdi. Çok uzun zaman Türkiye Cumhuriyeti ordusuna Genelkurmay Başkanlığı yapan mareşalin, artık değişmesi zamanı geldiği düşünülüyordu. Kurtuluş Savaşı'ndan beri Trakya'da, kolorduya komuta eden Korgeneral Salih Omurtak, genç subayların gönlünde yatan genelkurmay başkanı adayydı. Şapkasını eğri giyerdi. Atatürk'ün, takdir ve Trakya'yı emanet ettiği bir komutan olarak bilirdi. 1943 yılındaydı anımsadığım kadarıyla, şimdi benim yukarıda çizdiğim görüntüleri yansıtan mektuplar "S. O." rumuzuyla, ordu içinde dolaşmaya başladı. Benim bildiğime göre ordu içindeki bu kıpırdanış, Cumhuriyet tarihinde ordu içindeki ilk harekettir (Çelikoğlu, 2010, s. 54).

Ordu bünyesinde sadece Fevzi Çakmak'tan değil, Milli Şef'in politikalarından da hoşnutsuz kesimler vardı. İnönü'nün baskıcı tutumu ve son karar merci rolündeki yönetim anlayışı düşmanlarının kımıldanmasını hızlandırdı. Atatürk ilkelerinden kopulduğunu öne sürenler İnönü'yü devirmek için örgütlendi:

O yıllarda, Atatürk'ün gösterdiği istikametten açık bir sapıtma mevcut olmamasına rağmen, büyük inkılabın statik bir manzara göstermesini, hızının kesilmesini hazmedememiş Atatürkçü bazı subaylar arasında, mevcut sistemi devirmeye müteveccih bir teşkilatın kurulduğu haberini alıyorduk. Bu teşkilata o zaman Kur. Bnb.-Yzb. rütbesindeki bazı subaylar ile bazı genç teğmen ve üsteğmenler katılmışlardı. Hedefleri İsmet Paşa ve kadrosunu bertaraf edip Atatürk inkılaplarına durduğu yerden tam bir hız vererek Türkiye'nin batıya doğru ilerlemesini çabuklaştırmaktı. Bu teşkilata girmiş subayların bir kısmı sonradan bizimle çalışmışlardır. Bir kısmı halen orduda büyük makamları işgal etmektedirler. Hepsinin katıksız birer Atatürkçü olduğundan kimsenin şüphesi yoktur. Ancak bu teşkilatlanma hareketi ümit edilen alakayı toplayamamıştır (Seyhan, 1966, s. 9).

İrkçılık-Turancılık davasında yargılananlar arasında bulunan Alparslan Türkeş, 1942-1943'te birkaç subayın bir araya gelerek İnönü iktidarını yıkmak için yemin ettiklerini¹⁸ ve Cumhurbaşkanına karşı âdeta bilendiklerini söylemiştir (Dağcı, 2006, s. 52). Kurmay Binbaşı Sadi Koçaş da anılarında Türkeş'i destekler anlatılarda bulunmuş, karşıt girişimlerin 1943 yılında faaliyete geçtiklerini belirtmiştir (Dağcı, 2006, s. 52).

Tüm muhalif girişimleri bir kenara bırakırsak Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Cumhurbaşkanı İnönü ile bir yandan savaşa girmemek için uğraşırken öteki taraftan ordunun olası bir harp karşısında emirlerine amade olması için çabalamışlardır. Boğazlar, Montreux Anlaşması'na uyularak savaş gemilerine kapatılırken Çakmak-Çatalca-Demirkapı-Bolayır Hatları'nda tahkimatlar yapılmış ve sonuçta Türkiye Cumhuriyeti İkinci Dünya Savaşı belasına dâhil edilmemiştir (Gök, 1997, s. 78).

Ağırlaşan harp şartları ve 22 yıllık görev süresi Mareşal'i yormuştur. Yaş haddi yüzünden emekliye sevk edilmesi 3 yıllık uzatma sonrası gecikmeli biçimde 12 Ocak 1944'te

¹⁸ Kurmay Albay Alparslan Türkeş hatıralarında, Türkiye'de darbe düşüncesinin köklerinin çok daha gerilerde olduğunu ve bu tarihin 1941'lere kadar uzandığını açıklayarak şöyle devam eder: Yıl 1942-43 Çorlu'da bir grup subay bir araya gelir ve İsmet İnönü ve idaresini devirmek için aralarında yemin edip, birbirlerine şeref sözü verirler" diyerek ilk örgüt gurubunun amacını CHP'yi devirmek için kurulduğunu belirtmiş. Bunun nedenini de "Memleket tek parti diktatörlüğü altındaydı. Devletin başında bulunan İnönü, askerlikten yetişmesine karşı orduya karşı gayet vefasız ve ilgisizdi. Subaylık, bir mahkûmiyet ve mahrumiyet mesleği hâline gelmişti" şeklinde açıklamıştır (Dağcı, 2006, s. 52).

İsmet İnönü'den gelen mektupla kesinleşmiştir¹⁹. Fevzi Çakmak'ın ayrılmasına sevinenler çoğunluktadır. Ancak onlar bile gönderiliş şekli karşısında üzüntüye boğulmuştur²⁰.

Fevzi Çakmak'ın ordudan ayrılışında protokol kurallarına uymayan olaylar yaşanmıştır. Fahrettin Altay bunun nedenini, 1938'de Elazığ'da 3. Ordu komutanı Kazım Orbay'ın yaptırdığı ordu manevrasının Mareşal Çakmak nezdinde beğenilmemesine bağlamaktadır:

Elâzığ'da 3. Ordu Komutanı KAZIM ORBAY bir ordu manevrası yaptırdı, Atatürk hastalığı ilerlediği için bu manevraya katılamamıştı. Manevranın tenkit ve izahını Orbay yaptıktan sonra Mareşal Çakmak Orgeneral Orbay'ın sözlerine katıldığını söylemedi. Filhakika manevrada bazı aksaklıklar olduysa da bunun daha çok arazinin icabı olduğu zannolunuyordu, Mareşal'in biraz ağırca olan tenkitlerinin de Orbay'ı sıkıttığına şüphe yoktu. Birkaç yıl sonra Mareşal ÇAKMAK emekliye ayrıldığı vakit yerine ORBAY geçti ve 25 yıl orduya komuta eden Mareşale karşı askerî bir tören yaptırılmamıştı ki sebebinin manevradaki tenkitlerden ileri geldiği sanılmaktadır (Altay, 1970, s. 495-496).

Kenan Kocatürk'e göre Fevzi Paşa'nın ordudan ayrılmasıyla umulanlar gerçekleşmedi. Her şey daha da kötüye gitti²¹. Çok geçmeden Kocatürk'ün tespitlerinden haklı olduğu ortaya çıktı. Yeni Genelkurmay Başkanı Kazım Orbay, oğlunun bir cinayette şüpheli durumuna düşmesinden dolayı 30 Temmuz 1946 günü görevini terk etmek zorunda kaldı (Koçak, 2020).

İnönü ve Çakmak'a muhalif bakış açısı olmakla birlikte hayranlık duyanların sayısı kat ve kat fazlaydı. İktidar yanlısı kişilerin geneli savaşa katılmamasını büyük bir başarı sayıp Mareşal Fevzi Çakmak ve Milli Şef İsmet İnönü'ye minnet duymaktaydı. Yoksa akıbetlerinin Romanya, Polonya gibi olacağını düşünüyorlardı (Kocatürk, 1999, s. 351).

İsmet İnönü'ye sevginin dozajını arttıranlar onu idolleştirmekten geri durmadı. Harp psikolojisi içerisinde bir yere tutunarak kuvvetini, mücadele azmini kaybetmek istemeyenler çareyi ona koşulsuz bağlılıkta buldu. İbrahim Şenocak'ın anlattıklarından, Samsun'daki komutanların İnönü'yü görünce aklını kaybettiğini görüyoruz:

Samsun'da piyade alayına sancak verilecek. İsmet İnönü, 3'üncü Ordu Komutanı Kazım Orbay, 8'inci kolordu komutanı Ali Rıza Artungal Samsundalar. Tören bitti, İsmet Paşa ayrılacak. Şehrin meşhur fotoğrafçısı müsaadeyi almış. Paşanın bir resmini çekecek. Fotoğrafçı hazırlık yaparken birçok subay Paşanın etrafında yer aldık. Bu defa tek çekmek istedi. Yine aynı manzara. Ordu komutanı: "Sayın Cumhurbaşkanım sizlere doyamıyoruz. Ne yazık ki biraz sonra aramızdan ayrılacaksınız." Deyince kolordu komutanı: "O her zaman içimizdedir" dediler (Şenocak, 2005, s. 23).

Cumhurbaşkanını putlaştıran, her icraatını güllük gülistanlık gören bu zihniyette aşırı muhalefet kadar sakıncalıydı. Orta yol bulunmalıydı. Adnan Çelikoğlu ile arkadaşlarının İnönü ve Çakmak'a karşı bağlılıklarını dile getirişi gayet tutarlı ve muteberdi. Başlarındaki insanlara güvenerek Almanların Türkiye'ye saldırmayacağı kanaatiyle *İsmet İnönü, Mareşal*

¹⁹ Ayrılık mektubu hakkında detaylı bilgi için bkz., (Gök, 1997, s. 78).

²⁰ Çakmak'ın gidişine sevinenler arasında yer alan Adnan Çelikoğlu, zaman ilerledikçe hata yaptıklarını düşünmeye başlamıştır: "Mareşal Fevzi Çakmak, yaş haddi nedeniyle emekli olmuştu. Her şeyin düzeleceği inancıyla sevindik. Ordu olarak, çağı yakalayabilecektik. Hepimizin, değişmesi gerektiği düşüncesinin yanı sıra, kişiliğine büyük saygı duyduğu Fevzi Çakmak, Kurtuluş Savaşı'nın başından 1943 yılına kadar aralıksız genelkurmay başkanlığı yapmıştı. Hiçbir siyasi komploya girmemiş, Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü'yü cumhurbaşkanlığına getirmiş bir insan olarak, ordu ve halk arasında saygınlığının doruğundaydı. Herhangi bir general veya subay gibi emekliliğe sevk edilmesi halk arasında ve orduda büyük üzüntü yarattı. Cumhuriyet'in kuruluşunda, "Üçüncü Adam" olarak büyük hizmetleri geçmiş olan Mareşal'in, bir gün içinde hizmet eri bile verilmeden, arabası altından çekilerek emekliye ayrılması büyük bir hataydı (Çelikoğlu, 2010, s. 54-55).

²¹ Tıpkı Adnan Çelikoğlu gibi Kenan Kocatürk'te Fevzi Çakmak'ın gönderilmesinin hatalarına değinmektedir: Mareşal Sayın Fevzi Çakmak ordunun başından ayrıldıktan sonra manevî değerlerde hafiften bir yıpranma başlamıştı. Gösterişçilik, kayırma ve kaydırma ön plana çıkmış, liyakat ve dürüstlük ikinci plana düşmüştü. Bize verilen kurmay ahlakının tam tersi, kendini olduğundan üstün gösterenler, işini uydurabilenler kazanıyordu. Mareşalin gözünden bir şey kaçmazdı (Kocatürk, 1999, s. 367).

Çakmak düşmana vermez bir avuç toprak şarkısını askeri gazinolarda çalmaktaydılar (Çelikoğlu, 2010, s. 43).

Ordunun Silah ve Teçhizat Durumu

1939-1945 arasında cereyan eden İkinci Cihan Harbi'nde silahlı kuvvetlerin hâli pek de yeterli değildi. Ordu donatım teşkilatı ve düzenli bir ikmal sistemi yoktu; ihtiyaç duyulan çok zaruri malzeme, yurt içi depolarından istenir; %99 -mevcut olsa da- bulunamaz ve ikinci yazışmada, malzemenin bir de resmi çizilerek talep yenilenirdi (TSİDHH, 1999, s. 79).

Çağdaş silah, malzeme ve ekipman eksikliği had safhadaydı. Ordu elindeki mevcut silahların muhtemel bir harbe uyumsuz oluşu askerlerin anılarında es geçemediği bir konuydu. Kenan Kocatürk, 1939 yılında Eskişehir'de sefer kuruluşundaki 9. Ağır Topçu Alayının işe yaramaz silahların varlığını gizlemeden okuyuculara aktarmaktadır:

Tümenimizin sefer kuruluşunda bir 9. Ağır Topçu Alayı vardı. Toplar halen Darıca müstahkem mevkiinde, çakılı mevzilerindeki, eski Turgut Reis zırhlısından sökülmüş, battal ve hantal gemi topları idi. Bunlardan seyyar bir topçu birliğinde faydalanmak şöyle dursun buldukları sabit mevzilerinde bile işe yarayacakları şüpheli, bakımsız, adeta metruk halde idiler. Namlularının içinde güvercinler yuva yapmıştı. Bunları sefer kuruluşumuzda göstermek kendimizi aldatmak demektir (Kocatürk, 1999, s. 232-233).

İşe yaramaz silahların dezavantajını yok etmek için silah alımına gidilmeye karar verildi. Mihver ve Müttefik devletlerden kredi ya da yardım anlaşmalarıyla ordu envanterine giren silahların muhakkak ki yararı dokundu. Yararının yanında zararı da oldu. Öncekilerle beraber ordu bünyesinde silah çeşitliliği arttı²². Muzaffer Erendil bu silah çeşitliliğini tepeden tırnağa kadar açıklamaktadır:

Piyadenin tek er silahlarından Alman Mauser tüfekleri, çeşitli tip tabancalar (bunlardan biri de Rus Tokaref tabancası); Brünn ve Koçkis hafif makineli tüfeği; Maksim, Hoçkis, Şvartlöze ağır makineli tüfekleri Mantelli, Snayder, Krupp, Bofors (dağ, 7.5/20'lük), Rus obüsü, Alman obüsü, Rheinmetal (10.5/30'lük), İngiliz hafif sahra (105'lük), 15/24'lük Skoda sahra obüsü, Vickers-Armstrong (İngiliz) uçaksavar toplarıyla, müstahkem mevkiilerde çeşitli çakılı toplarla ordu bir silah müzesi gibiydi (TSİDHH, 1999, s. 52).

Ömer Kemal Önal, top çeşitliliği üstünden Muzaffer Erendil'i destekleyici cümleler kurmuştur. O da 1. Dünya Savaşı ile son teknoloji ürünü topların birlikteliğine şahit olmuştur²³. Muhsin Batur'un görev aldığı Merzifon 4. Tayyare Alayında da silah çeşitliliği görülmektedir. İngiltere, ABD ve Polonya uçakları iç içedir (Batur, 1985, s. 36).

1941 yılında Adapazarı'ndaki Topçu Alayının 9'uncu Bataryasında eldeki top mermilerinin miadı dolmakta ve patlamamaktadır (TSİDHH, 1999, s. 191). Sarıkamış'taki toplarında ekseriyeti 1915'ten kalmadır, işlevsizdir ve görüntüden ibarettir: *Toplarımızın üçte ikisi Rus ganimetiydi, doğal olarak çok eski idiler. Soğuk havalarda motorlu topçunun hareket olanağı yoktu. Ancak yazdan hazırladığımız tahkimat içinde savaşabileceğimizi düşünüyorduk. Ama durum savaşın başındaki gibi pek parlak görülüyordu* (Çelikoğlu,

²² Asker hatıratlarından, her milletten askerî materyalin alındığını anlıyoruz: I. Dünya Savaşı'ndan kalan Alman telefon ve santralleri, sonradan satın alınan İsveç Ericsson santral ve telefonları, kahve değirmeni dediğimiz Fransız telefonlarıyla İngiliz telefon ve santralleri aynı kıta içinde kullanılıyordu. Her şey dışarıdan geliyordu (Çelikoğlu, 2010, s. 50-51).

²³ Ömer Kemal Önal, Birinci Dünya Harbi teknolojisi ile İkinci Dünya Savaşı'na hazırlık çalışmalarını en ince ayrıntısına kadar paylaşmaktadır: 1940 senesinin Eylül'ünde Edirne'nin Lalapaşa ilçesinin Beşkurnalı Kemer bölgesinde çadırı ordugahta bulunan 23'üncü Tümen 31'inci Koşulu Sahra Topçu Alayının 2'nci Tabur 4'üncü Bataryasına katıldım. 31'inci Topçu Alayı üç tabur ve alay karargâhından müteşekkil koşulu sahra topçu alayıdır. 1'inci ve 2'nci taburların iki bataryası Birinci Dünya Harbi'nden kalma azami 5500 metre menzilli 7,5 cm çapında şınayder sahra toplarından, 3'üncü bataryaları ise 10,5/18'lük skoda obüslerinden müteşekkildi. Alayın 3'üncü Taburu ise hayvan sırtında taşınan 7,5 cm çapında bofors bataryaları ile mücehhezdi (TSİDHH, 1999, s. 233-234).

2010, s. 52). Daha da acıklısı, Alman uçaklarına karşı uçaksavar toplarından çıkan mermiler hedefe yaklaşmakta acizdiler (TSİDHH, 1999, s. 234). Boşa atış yapmaktaydılar. Çakmak Hattı'nın bu zafiyeti sonucunda olası Alman hava hücumu karşısında büyük fedakârlıklarla inşa ettirilen sınır duvarına ne kadar güvenilebilirdi?

Teknolojik geriliklere rağmen ordu içerisinde son sistem silahların mevcut olduğu yerlerde mevcuttu. 1942 yazında Boyabat'ta görev yapan Ahmet Cemil Akıncı, eldeki malzemeden memnuniyetini dile getirmektedir:

Benim altıncı bataryamın topları yepyeni dağ obüsleriydiler. İki katırla çekiliyorlardı. Her türlü teknik malzemeleri tamdı. Bir buçuk metre boyunda, mesafe ölçmek için gıcır gıcır telemetresi bile vardı. Sarsılıp içindeki ince kısımlar oynamasın diye özel, yaylı bir arabada taşınırdı. Ona pek güvenirdim (Akıncı, 1971, s. 167-168).

At mı yoksa motor mu atışmalarının yapıldığı zamanda, Türk milli kültüründe büyük önem taşıyan atlara bile sahip çıkılmadığı görülmüştü. Her şey laftaydı. At üstünde giderken arkasına ok atmakta mahir Türkler, atlarını yurt dışından satın alıyordu²⁴. Dışarıdan alınanlar arasında Amerikan ve Alman ekipmanları, kullanışlılık ve özellik açısından İngiliz, İtalyan, Fransızlardan ilerideydi. Öyle ki 6 yıl sonunda ilk defa eline nitelikli silah geçen asker ve bunu gören halk çok heyecanlanmıştı. Milletçe aranılan şey 1945'te Amerikan toplarıyla bulunmuştu:

Bir yaz günü (1945), Acemler Kışlası'na Kütahya'dan bir batarya gönderildi. Bu batarya, lastik tekerlekli Amerikan obüslerinden oluşuyordu. 10.5/24.5'luk bu topları ilk kez görüyordum. Modern görünümlü olan bu toplar, tanka benzer ototraksiyonlarla çekiliyordu. Sonradan bu ototraksiyonların, İngiliz yapısı gey marka araçlar olduğunu öğrendim. Toplar 11 kilometre menzile sahipti. Yeni Amerikan toplarıyla eğitim ve tatbikatlar çok zevkliydi, Yeni batarya ile Bursa'nın Atatürk Caddesi'ndeki törenlere katılmak ilginçti. Çünkü bu toplar hem yeni hem de çeki araçları tanka benzediğinden, halkın büyük ilgisini çekiyordu. Top çavuşları, aracın üst kapağından gövdelerini çıkardıklarından, geçişlerde pek heybetli görünüyorlardı. Törenlerde bu toplar, fotoğrafçıların da ilgisini çekti (TSİDHH, 1999, s. 104-105).

Getirilen teçhizatı kullanabilmek için kalifiye personel ihtiyacı vardı. Ülke içerisinde nitelikli eleman, asker sayısı son derece azdı. Genelkurmay, eksik personel sorununu İngiltere, Almanya, Mısır gibi ülkelerdeki eğitimlerle gidermeye çalıştı. Bu gaye ile 1944 Mart'ında İngiltere'ye giden Sabri Tavazar, 1945 Haziran ayına varıncaya dek havacılık branşında iyi bir eğitim aldı (TSİDHH, 1999, s. 5-6). Fakat yurda dönüşünde telsizi, telefonu, benzini olmayan eski uçaklarla eğitimin yapıldığı bir manzarayla baş başa kaldı²⁵ (TSİDHH, 1999, s. 11).

²⁴ At üzerinden aktarılan anılara tanık olduğumuzda ordu bünyesindeki malzemelerin çağdaş devletlere kıyasla ne kadar geri kaldığını görmek zor olmayacaktır: Atlar da Macaristan'dan alınıyor. At yüzünden sinekler de fazla. Bu tarihlerde, askeri literatürde, at mı, motor mu? tartışmaları yapılıyordu. Türk topçusu bütünüyle koşulu idi. Toplar katana denilen ağır atlarla çekilirdi ve bu hayvanlar Macaristan'dan satın alınırdı. Hayvan her şeydi, ancak atla ünsiyeti pek eski olan Türkler, XX. yüzyılda oldukları halde, henüz top çeken atları Avrupa'dan satın almak zorundaydı. Bataryaların, binek ve gözetleme kıtası gibi kısımlarında kullanılan hayvanlar, Çukurova ve Uzunyayla gibi bölgelerden sağlanıyordu (TSİDHH, 1999, s. 32).

²⁵ Sabri Tavazar'ın yurt dışında aldığı eğitim ile Türkiye'deki eğitim gördüğü günleri kıyasladığımız zaman karşımıza çok farklı bir manzara çıkmaktadır: Birkaç gün sonra Blenheim I tayyaresi ile uçuşlara başladım. Hâlbuki İngiltere'de daha modern Blenheim V'lerle uçmuştum. Uçakta hava yer telsizi, hatta dâhili telefon bile yoktu. Tarette oturan atıcı (silahçı) astsubayı yanıma çağırmak için ayağına ip bağlıyorduk. Uçaklar eski, bakımsız bir durumda idi. Sık sık motor arızası (8'inci bujide) ve patlama oluyordu. Makinistler; "Çekinmeyin teğmenim. Havada açılır, merak etmeyin." diyorlardı. Ben de onlara gülererek; "Bu sarhoş mu ki havada, temiz havayı bulunca açılır!" diyordum. Meğer haklı imişler, çünkü meydana +30/35 derece, yukarı serin. Kâfir, serin havayı bulunca açılıyor ve bir problem çıkarmıyordu. İngiltere, İzmir gibi sıcak yapıyordu. Bir gün alaya benzin gelmemişti. Bütün tayyareler yerde ve bölükler beklemede idi. Alay komutanı da bölükleri dolaşıyordu. Alayda 4 bölük vardı. Her gittiği yerde "Neden uçmuyorsunuz?" diye soran alay komutanı "Efendim benzin gelmedi, benzin yok!" cevabını alıyormuş. Sıra bize geldi, bizden de aynı cevabı alınca;

Sonuç

29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı sonrası yurt içinde ve dışında barış politikası temel prensip olmuştur. Bu anlayış çerçevesinde ordudan çok, ülkenin tarım-sanayi sektörleri babında kalkınmasına önem verilmiştir. 1939 yılına kadar ordu içerisinde barış kuruluşu esas alınmıştır. Savaşın çıkacağı anlaşılacağı vakit ordunun harbe hazırlık yeteneği artırılmak istenilmişse de İkinci Dünya Savaşı başladığında geç kalındığı anlaşılmıştır.

Savaşan devletlerle kıyaslandığında Türk ordusunun ne kadar geride kaldığı açıkça ortadadır. Ordu envanterinde Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma silah ve teçhizatlar bulunmaktadır. Modern harp ve silah teknolojilerinden son derece yoksun kalmıştır. Asker anılarında, noksanlıklar tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmiştir. Subay kadrosu, üstlerini ve devletin başındakileri eleştirmekten çekinmemişlerdir. Yaptıkları değerlendirmeler yaygın algıdaki İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinin yeniden ele alınması ihtiyacını doğurmaktadır.

Harp süresince silah teknolojilerindeki yetersizliğinin farkına varan Türkiye, 6 yıl boyunca ülke ayırt etmeksizin dışarıdan devamlı malzeme tedarikini sürdürmüş ve atlardan, kum torbasına kadar ne varsa almaktan geri kalmamıştır. Asker anılarına baktığımızda ülkeye gelen malzemelerin çoğu eski, bozuk, yedek parçası bulunmayan ürünlerdir. Hatıratları dikkatlice incelediğimizde müttefik gibi görünen İngiltere'nin silah teslimatını ağırdan aldığı ve bazı ekipmanları bilerek göndermediği anlaşılmaktadır.

Gelen malzemeleri ise kullanabilecek nitelikli ve kalifiye eleman eksikliği yaşanmıştır. Diğer taraftan şahsi eğitim için yurt içinde kurslar açılmış ve yurt dışına askerler gönderilmiştir. Bu dönemde belki de Türk ordusunun tek olumlu yönü, 1912-1922 arasındaki 10 yıllık süre zarfında pek çok savaş tecrübesi edinmiş komuta kademesine sahip olmasıdır. Tecrübeli generallerin rolü, ordunun taktik-strateji ve manevi yönüne müspet etkiler yapmaktadır.

Devlet, silah verdiği askerlerine bir yatak vermekte zorlanmıştır. Asker anıları içerisinde hemen herkes kalitesiz uyku ortamından muzdariptir. O tarihlerde komutanlar bile devlete dert yanmaktadır. Sadece bu da değil yemek ve sağlık koşulları gibi daha birçok şeyin eksikliği yaşanmaktadır.

Silah altına girebilecek erkek nüfusunun 2/3'ünün orduya dâhil olması, kas gücüne dayanan tarım üretimi üzerinde olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Temel tüketim maddelerinden buğday, arpa gibi besinlerin üretim değerleri 1941'den itibaren hızla azalmıştır. Sonunda ekmekte karne uygulamasına geçilmiştir. Bu vakitlerde Kenan Evren vb. birçok subay eve ekmek götürünce aile efradının büyük bir mutluluk yaşadığını ifade etmişlerdir.

Hatta başka subaylar ise emirlerindeki askerlerin yemek bulamayarak acı bir şekilde atların yemlerini yemek zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir. Benzer sıkıntıları halk da yaşamıştır. Maalesef, açlıktan ölen insanlar olmuştur.

Anılardan hareketle toplumun geneli sosyolojik ve psikolojik bakımdan incelendiğinde geçim sıkıntısı ve barınma problemleriyle beraber büyük bir kaygı ve endişe halinin egemen olduğu görülecektir. Savaş ülke sınırlarına yaklaştıkça toplumdaki bireylerin bedenlerine ve zihinlerine hiç bitmeyecek amansız bir hastalık gibi sirayet etmiştir. Bu amansız hastalık uzadıkça korku ve panik havası nedeniyle insanlar ne yapacaklarını şaşırılmışlardır. İnsanların bir yabancı gördüklerinde onu casus sanarak ihbarda bulunacak derecede psikolojileri alt-üst olmuştur.

6 yıllık süre zarfında ülke genelindeki vatandaşların çoğunluğu, ekonomik ve psikolojik yönden gelişim yerine, hızlıca gerileme sürecine girmiştir. Sosyal adaletsizlik yüzünden toplum içerisindeki çok küçük bir zümre, bu süreçten bağımsız şekilde hayatlarını

“Ulan, herkes aynı şeyi söylüyor, ne biçim adamsınız be, uçun ulan!” diye söylenerek öfke ile odasına gitti (TSİDHH, 1999, s. 11).

---

devam ettirerek servetlerine servet katmışlardır. Sosyal hayat içerisinde zuhur eden yeni zengin sınıfa, hiç kimse engel olamamıştır.

Bunlarla beraber askerî alanda da tüm olumsuzluklarla baş başa kalan ve dış politikada kimseye güveni olmayan İsmet İnönü ile kurmayları, Türkiye'nin savaşın en başından itibaren tarafsız kalması için çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı Devleti zamanında kaybedilen Batı Trakya, Ege Adaları ve Suriye gibi yerlerde savaşa katılması için Ankara'ya teklifler sunulmuştur. Ancak Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerinin harp taarruz kabiliyetinden yoksun olduğunun farkına varan Türkiye, savaşa katılmayı tüm baskılara rağmen reddetmiştir.

Günümüz popüler kültüründe ise insanlar neden savaşa girilmediğinin ve Türkiye'ye vadedilen topraklara niçin tenezzül edilmediğinin cevabını aramakta, bu soruların yanıtını da İsmet İnönü'nün cesur davranmayışı tezine bağlamaktadırlar.

Mesele cesaret ve korkusuzluktan öte bahsi geçen dönemin şartları çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Asker hatıratlarının genelinde savaşa girilmeyişinin takdir edildiği görülecektir. Bunun yanında elbette karşıt görüşte yer alan anı sahipleri de mevcuttur. Birinci elden asker hatıratlarına dayanarak, halkın ve ordunun farklı pencerelerden ele alınarak irdelenmesi sonucunda, Türkiye'nin savaşa katılmama kararı ile ülkesi ve geleceği adına yerinde bir karar verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

- Akıncı, A. C. (1971). *Mehmetçikle 30 Yıl*. İstanbul: Astlas Kitabevi.
- Akkılıç, A. (1994). *Askerin romanı: E. Sv. Alb. Abdülhalim Akkılıç'ın savaş ve barış anıları*. (Y. Akkılıç, Dü.) Bursa: Körfez Ofset Yayınları.
- Altay, F. (1970). *10 yıl savaş 1912-1922 ve sonrası*. İstanbul: İnel Yayınları.
- Batur, M. (1985). *Anılar ve görüşler üç dönemin perde arkası*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Çelikoğlu, A. (2010). *Bir darbeci subayın anıları 27 mayıs öncesi ve sonrası*. (E. Konuksever, Dü.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çetin, A. (2000). Mustafa İsmet İnönü. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, 316-319. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Dağcı, G. T. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyete ordu siyaset ilişkisi ve 27 mayıs 1960 darbesi*. İstanbul: İlgi Yayınları.
- Esin, N. (2005). *Devrim ve demokrasi bir 27 mayısçının anıları*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Evren, K. (1990). *Kenan Evren'in anıları*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Gök, H. (1997). *Mareşal Fevzi Çakmak'ın asker ve siyasi faaliyetleri (1876-1950)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Gürkan, İ. (2002). *Bir generalin askeri ve akademik anıları*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- İzğören, A. Ş. (2011). *Bir Türk Zabitanın Anıları: Muhittin Ergüneş 1917*. y.y.: İzğören Yayınları.
- Kocatürk, K. (1999). *Bir subayın anıları 1909-1999*. İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Koçak, C. (2020, 3 20). <https://www.star.com.tr/yazar/bir-cinayetin-anatomisi-yazi-1017324/adresinden-alindi>
- Küçük, S. (2008). *Rumeli'den 27 mayıs'a: İhtilalin kaderini belirleyen köşk harekâtı*. İstanbul: Mikado Yayınları.
- Madanoğlu, C. (t.y.). *Anılar: 1911-1953*. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Orhan, C. (2001). *Bir bahriyelinin anıları (1914-1981)*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Özçelik, A. (1993). Fevzi Çakmak. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, 190-192. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Seyhan, D. (1966). *Gölgedeki adam*. İstanbul: Hürdağıtım.
- Şenocak, İ. (2005). *İz bırakan anılar*. İstanbul: y.y.
- Toruntay, N. (1993). *Orgeneral Toruntay'ın anıları*. İstanbul: Milliyet.
- Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*. (1999). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

-
- Türsan, N. (t.y.). *Anılar: General Nurettin Türsan*. İstanbul: Arma Yayınları.
- Uyar, H. (1999). İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Avrupa, Balkanlar ve Türkiye'de demokrasi sorunu. *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri II: İkinci Dünya Harbi ve Türkiye, 20-22 Ekim 1997* (s. 293-318). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Yamak, K. (2006). *Gölgede kalan izler ve gölgeleşen bizler*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Yirmibeşoğlu, S. (1999). *Askeri ve siyasi anılarım (1928-1965)* (Cilt I). İstanbul: Kastaş Yayınevi.
-

Türk Yazı Devrimi

Turkish Alphabet Revolution

Ali GÜRSEL*

Öz

Tarihte büyük bir devlet kurmuş olan Türkler, İslamiyet’i kabul ettikten sonra Arap alfabesi Türklere yayılmış ve uygulanmıştır. Bu nedenlerden dolayı yazım kuralları sürekli değişmiş, ancak Türkçe’ye uygulaması başılamamıştı. Özellikle Tanzimat’tan sonra basın ve yayın hayatının gelişmesine paralel olarak alfabe tartışmaları da başlamıştır. Bu tartışmalar Cumhuriyet devrinde de devam etmiştir. Okumayı ve yazmayı kolaylaştırmak, Türk milletinin eğitim ve kültür düzeyine yükseltmek ve ulusal kültürünü oluşturmak amacıyla çağdaş uygarlığa ulaşmak amacıyla yapılan harf devrimi başarıya ulaşmış ve gerçekleşmiştir. Türk yazı devrimi büyük bir olaydır. Her büyük olay gibi bu konu da dil konusu, eğitim konusu ve kültür konusu olarak ele alınabilir.

Anahtar Kelimeler: Yazı, Devrim, Eğitim, Türk.

Abstract

The Turks, who founded many states throughout history, adopted the Arabic alphabet upon converting to Islam; therefore, writing systems were continuously changed, but the Arabic alphabet could not be fully adapted to Turkish. Especially after the Tanzimat reform era, discussions on the alphabet gained momentum in parallel with the development of the press and publishing industry. These discussions continued in the Republican times. The alphabet reform gained success and was realized in order to ease literacy, to increase the educational and cultural level of the Turkish nation, to form a national culture, and to reach the ideals of the modern civilization. The Turkish alphabet revolution is a great achievement. Like every great achievement, this issue can be analyzed in three respects, namely language, education and culture.

Keywords: Alphabet, Education, Revolution, Turkish.

Giriş

Türk dilinin yayılma alanı Batı ve Doğu Türkistan’ın dışına taşmıştır. Altaylara, Çungurya’ya, Moğolistan’a kadar uzanır. Orta Asya’nın doğu bölgelerindeki Türkler, Çin yönetiminde Çinlileştiriler. Dokuz boydan oluşan Oğuzlar ise, batıya doğru bir yayılma gösterdiler. 10-11. yüzyıllarda Oğuzlar güneydoğuya, kuzeye, güneybatıya, batıya doğru daha geniş ölçüde yayıldılar. 10. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzlar İslamı kabul ettiler. Bunların büyük bölümü İslamı kabul ettiler ve Türkmen adını aldılar. Oğuzların Kınık boyundan gelen Selçuklular, güneybatıya inerken, Karahanlılar da Çin Türkistan’ına girdiler¹. Selçuklulardan sonra ise Oğuzların Kayı boyundan gelen Osmanlılar egemen devlet olarak ortaya çıktı.

Osmanlılar döneminde Türk dili Kuzey Afrika’ya, Balkanlara, Batı Avrupa’ya kadar yayıldı. 16. yüzyılda ise Türk dili Hindistan’a kadar genişledi. Oğuzların kuzeybatıya yayılmaları Volga nehri yakınlarında durakladı. 13. yüzyılda Altınordu Devleti’nin resmi dili Türkçe idi. Kıpçak Türkçesi de 14-15. yüzyıllarda, Kölemenler döneminde yaygın bir kullanım alanı buldu. Geniş bir yayılma alanı bulan Türk dili lehçeleri yayıldıktan sonra ilişki kurdukları dillerde sözcük alım-veriminde bulunmuşlardır. Moğolca’dan Türkçe’ye, Türkçe’den Moğolca’ya, Türkçe’den Mançurca’ya, Hunca’dan Macarca’ya Arapça’dan Macarca’ya, Peçeneklerden Osmanlıca’dan Macarca’ya gibi karşılıklı etkileşim olmuştur².

Bugün Türkiye olası Türk dil ve lehçelerinin söz varlığı gitgide Rusça söz bireyleriyle yüklü bir duruma gelmekte, Türkiye Türkçesine de henüz ayıklanmamış Arapça, Farsça söz bireylerinden başka, batı dillerinden sözcük ve terimler girmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, agursel@kilis.edu.tr

¹ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 9-10, İstanbul, 1983, s. 2576-2577.

² Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, s. 2577.

Türkçe'nin tarihsel dönemleri; Türkçe'nin yazı dili olarak geçirdiği tarihsel gelişim 4 kategoride incelenebilir. Eski Türkçe, orta Türkçe, yeni Türkçe ve çağımız Türkçesi³.

Eski Türkçe; 6-10. Yüzyılda Orhun ve Yenisey yazıtları ile Uygurca metinlerde kullanılan dildir. Orta Türkçe, Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügatü't-Türk'ü yazdığı dönemde kullanılmıştır. Bu dönemde yazıtlar Uygur alfabesiyle, daha sonra Arap alfabesi ile yazılmıştır (11-15. Yüzyıl). Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Oğuz lehçesi birkaç alt birime ayrılmıştır: Anadolu Türkçesi, Azerice ve Türkmençe, Yeni Türkçe(15-20. Yüzyıl). Yazı dili olma oluşumunda bulunan Türk lehçelerinin bu yüzyıllardaki durumu ise klasik Çağatayca'nın yerini Özbekçe almıştır. Kölemen Kıpçakcası ile Oğuzlaşmıştır⁴.

Çağdaş Türkçe, 20. Yüzyıl Türklerin oturdukları bölgelerdeki günümüz Türkçesidir. Bunların en önemlisi Türkiye Türkçesidir. Eski dönemde Osmanlıcadan dallarının iki kolu daha vardı ki; birisi Gagavuzca diğeri Kırım Osmanlıcasıdır. Türkiye Türkçesini konuşanların sayısı altmış milyonu geçtiği sanılmaktadır.

Eski Türklerde Yazı

Köktürk Yazısı

Orta Asya'da yaşayan yerli halkın kullandığı, Türklerin en eski yazısı 7. ve 8. yüzyıllardan kalmadır. Bu yazıların en eski olanı 688 ve 692 seneleri aralığında yazıldığı varsayılan Gobi yöresindeki Çoyren yazıtıdır. Daha sonraları ise 732 ve 733 senelerinde Orhon yazıtları dikilmiştir⁵. VIII. yüzyıldan beri bilim adamlarının ilgisini çeken Köktürk yazıtları 1893 yılında Danimarkalı Vilhelm tarafından çözülmüştür. Bu yazının Arami kökenli olduğu ileri sürülmüştür⁶.

Uygur Yazısı

VIII. yüzyıldan sonra Köktürk yazısı bırakılmış, Köktürklerin doğudaki uygarlık mirasçıları Uygur Türkleri (945-970) Köktürk yazısını bırakıp Uygur yazısını almışlardır. Uygur yazısı, Sogud yazısının Türkçe'ye uydurulmuş bir biçimiydi. 18 harfli bir yazıdır. İki üç harfin birleştirilmesi, ya da alta üste noktalar konması ile 23 sesi karşılıyordu. Köktürk yazısından daha yetersiz bir yazıdır. Fakat bu yazı türü ile de gerek Budist, gerek Maniheizt Uygurlardan kalmış çeviri ve özgün çeşitli yazıtlar bulunmaktadır⁷.

Türkler, Uygur yazı çeşidini kullanmakla beraber Tibet, Mani ve Hint menşeli Brahmi yazılarını da kullanmışlardır.

Dünya'da ilk yazıya geçen ve en çok alfabe kullanan milletlerden birisi Türklerdir. Türkleri, Arap alfabesine muhtaç gibi göstermek çok ciddi bir yanılgıdan ibarettir. Türkler şu alfabeleri ve yazıtları kullanmışlardır. Tamgalı Say yazıtları, Yenisey yazıtları, Sülyet yazıtları ve Açık Taş alfabesi, Eksik yazısı, Bengü Taş yazıtları, Göktürk Alfabesi, Uygur Alfabesidir. Türkler M.Ö. 5. Yüzyılların, M.S. 8. Yüzyıla kadar Runik alfabesi kullanmışlardır. Yani bu da tam 1300 yıla denk gelmektedir. Bu alfabenin değiştirilmesine ses çıkarmayanlar, 600 yıl kullanılan Arap alfabesinin değiştirilmesine kıyameti koparıyorlar. Bir gecede cahil kaldıklarını söylüyorlar.

³ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, s. 2578.

⁴ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, s. 2578.

⁵ Bilal Niyazi Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, Ankara, 1992, s. 1.

⁶ Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s. 3.

⁷ Mehmet Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, Ankara, 1973, s. 15.

İslamiyetin Yayılışı ve Türk Dili

Türkler dokuncu yüzyıl ortalarına doğru Müslümanlığa ve bunun etkisi ile Arap yazısının etkisi altına girmişlerdir. Türk tarihinde yeni bir süreç başlamıştır. Müslümanlık Arap yarım adasında doğmuştur; bu dinin peygamberi Araptır, kitabı Arapça'dır ve bu yeni din Araplara yeni ufuklar açar⁸. Araplar bu yeni dinle VII. yüzyılda Arabistan'dan çıkarak fetihlere girişerek bir Arap emperyalizmi oluşturmuşlardır.

Araplar Müslümanlığı benimseyen kitlelerin Araplaştırılması yoluna gittiler ve burada kısmen başarı da sağlanmıştır. Araplar saldırılarını doğuya yönelterek İran'a karşı harekete geçerler, burada Eski İran dili ile Arapça çarpışır sonunda Arapça galip gelir. İran'ın eski Pehlevi yazısı da Arap yazısı ile değiştirilir. Emevilerden Abdülmelik, aldığı yerlere Arapça'yı devlet dili olarak benimsetir.

Emeviler döneminde Araplar, Türklerin hakim olduğu yerlere kadar uzanırlar. İran'dan sonra Türklerle yüz yüze gelen Araplar, İslamiyet öncesi her şeyi batıl sayan Müslüman Arapların saldırıları Türklere çok ağır geldi. Türk gençlerine karşı çok acımasız davrandılar. Kadınlar, çocuklar tutsak edilir. Türkler gönüllü gönülsüz Müslümanlığı kabul ederler. Oğuz topluluk başında gelen Selçuklularda İran'a gelip yerleşerek bir takım siyasal nedenlerle Türklerin Müslümanlığı sürer gider.

Türkler, Müslümanlığı benimsemekle Araplaşmazlar. Kendi dillerini bırakmaz onu yaşatırlar. Hatta 1072'de Kaşgarlı Mahmut Divan-ı Lügati't Türk'ü yazarak Türkçe'nin Arapça'ya üstün olduğunu göstermiştir. Fakat tüm bunlara rağmen Türkler, Fars, Arap kültürünün etkisi altına girerek, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde camide din dili, bilim dili olarak ta medresede taht kurar. Medreselerde öğretimin Arapça yapılışı Batıdaki Latince gibi, Arapça bütün Türk ülkelerine yayılır. Yedeğinde ise Farsça vardır. Arap yazısı bütün İslam dünyasının yazısı durumuna gelmiştir. Arap yazısı tüm Osmanlı ve Selçuklu illerinin ortak yazısı olmuştur.

Türklerin Arap yazısını benimsemeleri belirli tarihsel koşullar altında olmuştur. Din değiştirmenin bir sonucudur. Arap yazısı Kuran'ın yazısı olduğu dinin bir parçası gibi görüldüğü için alınmıştır. Arap dili Türk diline tepeden inme giydirilmiştir. Bu iki dil temelden birbiriyle uyumlu değilken, Arap harfleriyle Türk seslerini saptama olanağı yoktur. Bu yazıya geçmede çetin zorluklar hemen kendini göstermiştir. Bu süreç yaklaşık beş yüz yıl sürmüştür.

İslamlaşan Türk, oldukça zengin olan ve altı ünlü sesi karşılayan Köktürk yazısından sonra, ünlü harflerden hemen hemen yoksun olan bir alfabe ile karşılaşmıştı. İster istemez Arap yazısına uymak zorunda kalmıştır⁹. Cennette kullanılan dilin Arapça, Farsça olduğunu ileri sürüyorlardı¹⁰.

Osmanlı Devleti'nde Dil Çalışmaları

18. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında (1727) matbaanın Osmanlı'da kurulması, Türkçenin öneminin artmasında ciddi bir rol oynamıştır. 18. yüzyılda ordu için teknik eleman sağlamak için sivil okullar açılmış ve Türkçe dersler bu okullarda verilmiştir. III. Selim ve II. Mahmut'un sultanlıklarında askeri okullarda türlü Avrupa dilleri öğretilirken Türkçe'ye de yer verilmiştir¹¹.

⁸ Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s. 3.

⁹ Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s. 6.

¹⁰ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, s. 2579.

¹¹ Neriman Tongul, "Türk Harf İnkılabı", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: ,33/34, Kasım 2004, s. 104-105.

Arap harflerinin değiştirilmesi ile ilk önemli tartışma 1860'lı yıllarda başlamıştır. Tanzimat'la başlayan eğitim ve kültür hayatındaki gelişmeler bu dönemde yetişen genç ve aydın kuşak bilgi ve birikimlerini yaymak için ve basın-yayın hayatının ortaya çıkmasıyla okuma-yazma, eğitim, kültür gibi ciddi sorunlar gündemde yerini almıştır. Bu nedenle bu konu bakımından en ciddi araç olan alfabe ve dil aydınları tarafından tartışma konusu olmuştur. Arapçanın ve Farsça'nın etkisi o kadar artmıştır ki; Türk Ulusu yerine millet-i Osmaniye adını uyduran Tanzimatçılar Türkçe'ye de Osmanlıca adını vermişlerdir. Saray ve meclis divan yazısını desteklerken, Yeniçeri Ocağı'nda Halk Edebiyatı geleneğini devam ettiriyordu. Divan edebiyatının dili ustalık göstermekten öte hiçbir işe yaramıyorken Öz Türkçe halkın konuştuğu dil olarak yaşamaktaydı.

Arap alfabesinin iyileştirilmesi anlamında ilk önemli çalışma Münif Paşa tarafından başlatılmıştır¹². Münif Paşa verdiği bir konferansta Arapça-Farsça terkiplerin çokluğunun hareke kullanılmadığı için bir kelimenin çeşitli şekillerde okunduğunu, okumayı yazmayı zorlaştırdığı, büyük harf bulunmaması hasebiyle için özel isimlerin diğer isimlerden ayırt edilmesinde zorluklar yaşandığını Avrupa yazın hayatında ise böyle zorlukların olmadığını 6-7 yaşlarındaki çocukların ise okuyup yazabildiklerini söylemektedir. Alfabenin basit bir şekilde okunabilmesi için harflere işaret konulmalı, harfler ayrı yazılması, yeni sesli harfler bulunmalıdır.

Aynı şekilde Azerbaycanlı şair Ahunzade Fethali de, Arap harflerinin zorluğunu, Arap harflerinin kullanılmasının dini açıdan herhangi bir mecburiyetin bulunmadığını yeni bir yazının alınabileceğini belirtmiştir¹³.

Yazıda bir değişikliğe gidilmesi için taraftarlar giderek çoğalmaktadırlar. Tevfik Fikret, Ali Suavi, Terakki gazetesi yazarı Hayrettin Bey, Şinasi Bey ve Ebuzziya.

II. Meşrutiyet döneminin başlaması ile alfabe tartışmaları yeniden başladı. Maarif Bakanlığı tarafından komisyonlar oluşturuldu. Enver Paşa 1913 yılında Harbiye Bakanı olunca orduda uygulamaya koyduğu yazıda yeterince tutmadı ve uygulamadan kaldırdı¹⁴. Harflerin ayrı yazılması sebebiyle.

Bu dönemde latin harflerinin alınması konusunda hayli cesur girişimler de olmuştur. Hüseyin Cahit, Abdullah Cevdet, Celal Nuri İleri, Kılıçzade Hakkı latin harflerinin alınması konusunu işlemişlerdir. Ayrıca Arap harflerinin Allah tarafından gönderildiğini dolayısıyla kutsallığını da ileri sürüyorlardı. Geçmişle tüm bağlarımızın kopacağını söylüyorlardı¹⁵. Netice olarak Arap harflerinin ıslahı konusunda da fikir birliği sağlanamamıştır. Latin harflerinin yavaş yavaş alınması gündeme giriyordu. Bazı Osmanlı aydınları Arapça'nın resmi dil olarak kabul edilmesini de ileri sürüyorlardı.¹⁶

XVI. yüzyıldan itibaren Arapça ve Farsça'nın tahakkümü altında kalan yazı dili, Türkçe konuşma dilinden uzaklaşarak yabancılaşmıştır. Aydınlar, Arapça ve Farsça'yı kullanırken halk Türkçe'de ısrarcı olmuştur. İşte Osmanlı'daki bu halk aydın arasında meydana gelen kopukluğun giderilmesi için devlet adamları ve aydınlar büyük çabalar harcamışlardır. Atatürk, durup dururken Arapça, Farsça sözcükleri dilden ayıklayıp öz Türkçe sözcüklere yönelmemiştir. Bunun bir tarihsel alt yapısı vardır¹⁷.

¹² Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s. 5.

¹³ Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 6.

¹⁴ Tongul, "Türk Harf İnkılabı", s. 107.

¹⁵ Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 28.

¹⁶ Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 178.

¹⁷ Sinan Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, İstanbul, 2020, s. 471.

1876-1908 yılları arasında alfabe ve harf tartışmaları yeniden başladı. Siyasal koşulların elverişsizliği bu olayı olumsuz yönde etkilemişti. Bu dönemin sonuna doğru Arap harflerinin düzeltilmesi veya latin harflerinin alınması yolunda aydınlar iki gruba ayrılmışlardır. Enver Paşa'nın başlattığı dil hareketi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır¹⁸.

Osmanlı'da bilim ve edebiyat dili Arapça ve Farsça idi. Türkçe ise yalnızca halk nezdinde yaşamını sürdürüyordu. Medreselerde Türkçe yasaktı. Osmanlı'da Türkçe'nin öğrenim dili olarak kullanılmaya başlanması Deniz Harp Okulunun kurulması ile başlamıştır. (1773)

1793 tarihinde III. Selim tarafından kurulan Kara Harp Okulunda da dersler Türkçe verilmeye başlanmıştır. Yine II. Mahmut döneminde açılan tıp okulunda da dersler Türkçe verilmeye başlanmıştır¹⁹. Eğer Latin harflerine geçilirse eski ile olan bağlarımızın bütünüyle kopacağı fikri çok yaygındı. Tam da bu esnada Musullu Or. Davut Bey, Mebusan meclisine latin harflerine geçiş için bir tasarı sunmuş ve Latin harflerinin kabulünü önermiştir²⁰.

1789 Fransız ihtilali nedeniyle batıda başlayan ulusallık fikri Osmanlıda da milliyetçi fikir ve düşüncelerin oluşmasına kaynaklık etmiştir. 1876 Kanun-i Esasi'ye göre de devlet hizmetlileri resmi dil Türkçe'yi bilmeleri zorunluluğu getirilmiştir. Türkçe'yi güçlendirmek için ilk dernek 1908'de Selanik'te kurulmuştur²¹. Çünkü bunlar ulusal bir edebiyat dili İstanbul Türkçesini temel alarak yazı dili ve konuşma dilini bir araya getirmek amacını güdüyordu. Şinasi, Ziya Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal, Ahmet Refik Paşa ve Şemsettin Sami gibi aydınlar, dilin sadeleşmesini savunuyorlardı.

Arap harflerinin iyileştirilmesi ve Latin harflerinin kabul edilmesi gibi iki gruba ayrılan görüşlerden Latin harflerinin alınmasına karar verilmiştir. Latin harflerinin alınması kararı Cumhuriyet Dönemi'nde gelişecek alfabe konusunda önemli ölçüde oluşturmuş ve yararlı olmuştur.

Mili mücadelenin ilk yıllarında 7-8 Ağustos 1919'da Mustafa Kemal Mazhar Müfit Kansu'ya Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlandıktan sonra ülkede yapılacak yeniliklerden söz ederken yazının değiştirileceğini Latin harflerine geçileceğini söylemiştir²².

Azerbaycan hükümetinin 22 Temmuz 1922'de Latin kökenli bir yazıyı kabul etmesi üzerine Ankara'da hareketlenmiş ve biraz beklemeden sonra Türkçe'yi Arapça kalıplardan kurtarmak gerektiğini söylemiştir²³.

Cumhuriyet Devri Dil Çalışmaları

Yüzyıllarca öz yapımızla uyuşmayan Arap alfabesiyle kaleme alınan ve Arapça, Farsça kelimelerin tahakkümü sonrası öz benliğini kaybeden Türkçe'yi yeniden kurtarmak mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Gerçekte bu durum bir tarihsel mecburiyetin sonucudur.

Olağanüstü zor koşullarda kazanılan Milli Mücadele sonrasında yeni koşullar devletin varlığını devam ettirebilmesi ve sonsuza kadar yaşaması için çağın gereklerine ayak uydurmak zorundaydı. Atatürk kurtuluşun tek çıkışı olarak bilimi, teknolojiyi, kültür ile yani hayata bakış biçimiyle batı uygarlığını her şeyiyle almaktı. Atatürk çağdaş batı uygarlığına

¹⁸ Harf Devrimimiz 50. Yılı Sempozyumu, Ankara, 1981, s. 55-60; Tongul, "Türk Harf İnkılabı", s. 107.

¹⁹ Şerafettin Turan, *Atatürk ve Ulusal Dil*, Ankara, 1998, s. 11; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt: 2, İstanbul, 1977, s. 293.

²⁰ Tongul, "Türk Harf İnkılabı", s. 108.

²¹ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 473.

²² Tongul, "Türk Harf İnkılabı", s. 109; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber*, C.1, Ankara, 1988, s. 131.

²³ Tongul, "Türk Harf İnkılabı", s. 110.

doğru ilerlerken onun budanmış bir şekilde alınmasına karşı çıkmıştı²⁴. Milli Mücadele'nin en karanlık ve zorlu günlerinden başlayarak devamlı surette medenileşmekten asrileşmekten söz ediyordu. Zaferden çok kısa bir süre sonra da dünyadan kayıtsız yaşayamayız. Çağın, modern ve çağdaş yaşamın bilim ve tekniğini almayı gerektiğini belirtmişti. Lozan Antlaşmasından hemen sonra da kazanılan başarının Türkiye'ye uygarlık yolunda önemli bir adım attığını gerekli olanın bu istikamet üzere aralıksız ilerlemek olduğunu belirtmişti. Atatürk böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı, Türk halkının huzur ve güven içinde hayatını sürdürmesi sonsuza dek sağlanacaktı²⁵.

Atatürk çağdaşlaşma yönünde değişimler meydana gelmesi yani yeni kültür unsurlarının alınması ve toplumsal olarak kabul edilmesi için dönemin yeterli olmayan geleneksel kültür unsurlarından vazgeçilmesi üzerinde durarak ciddi şekilde incelemiştir. Örneğin, ikili eğitim, Osmanlı yazısı, geleneksel kıyafetler, toplum hayatı, evlilik, dini kurallara dayalı her türlü siyasi ve hukuki davranışlardır²⁶.

Atatürk ve arkadaşlarının temel hedefi tam bağımsız Türkiye'nin çağdaş batı ülkelerinin seviyesine erişmek ve onların da önüne geçmektir. Bununda temel ögesi eğitim ve kültür hayatındaki gelişmelerdir.

Halkı yeni düşüncelerle eğitmek ve öğrenim oluşumunu yükseltmek gerekir. Aydınlar halkını kendi seviyesine ulaştırmalıdır. Toplumun eğitimini yeni ve basit yollarla sağlamaktır²⁷.

Atatürk güçlüklerle kurduğu ülkenin kalkınması için hemen taarruz konuşmalarında da eğitim ve öğretimin önemi belirterek, harf devriminin zorunluluğunu belirtmiştir.

Dil devriminin zorunluluğunu şöyle belirtebiliriz: 1) Türkçeyi, Türkçe'nin yapısına uymayan Arap alfabesinden kurtarmaktır. Arap alfabesi Arapça'ya uygun fakat Türkçe'ye uygun değildir²⁸. 2) Okuma yazma oranını artırmak, çağdaş batı ülkeleri seviyesinin üstüne çıkarmaktır. 3) Batıdan daha iyi yararlanmak, batıdan alınan harflerle birlikte ölçüler, takvim, sanat da alınmıştır. 4) Arap harflerinin yarattığı toplumsal sınıflaşmadan kurtarmaktır. 5) Devrimi yerleştirmek için bir süreliğine geçmişle bağlarını askıya almak. 6) Kutsal yazı anlayışına son vermek. 7) Dış Türklerle bağları devam ettirmek gibi nedenlere dayanmaktadır²⁹.

Atatürk 1928'de yazı devrimini 1932'de ise dil devrimini gerçekleştirmiştir. Yazı ve dil devrimi birbirini tamamlayan devrimlerdir. Türkçe'nin yapısına uymayan Arap harfleri yerine Latin harfleri benimsenmiştir. Türeme, derleme, tarama çalışmaları yapılmıştır.

Prof. Dr. Muharrem Ergin, Arap harflerinin Türkçe'nin yapısına hiç uygun olmadığını ileri sürmüştür. Arap alfabesinde sadece üç tane sesli harf bulunduğunu, Türkçe sondan eklemeli bir dil, Arapça ise çekimli bir dildir. Arapça'da sesli harflerin okunuşu kuralıydı. Arap harflerinin yazılması okumayı zorlaştırmaktadır³⁰.

²⁴ Tongul, "Türk Harf İnkılâbı", s. 110.

²⁵ Tongul, "Türk Harf İnkılâbı", s. 110.

²⁶ Abdurrahman Çaycı, "Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma", *Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri*, Kayseri, 1982.

²⁷ Afet İnan, *50. Yılında Türk Harf Devrimi (1028)*, Harf Devriminin 50. Yılı, Ankara, 1969, s. 79; Tongul, "Türk Harf İnkılâbı", s. 111.

²⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 5. Baskı, Ankara, 1993, s. 421.

²⁹ Muharrem Ergin, "Türklerde Yazı ve Alfabeler", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 340-376; Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 477.

³⁰ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 478; Muharrem Ergin, "Türklerde Yazı ve Alfabeler", s. 340-376.

Alfabe değişikliğine gitmenin önemli nedenlerinden birisi de okuma-yazma erkeklerde yüzde 7, kadınlarda ise yüzde 4 okuma yazma oranı olduğunu belirtmektedir³¹. Falih Rıfki Atay'da yazı ve dil değişikliğini destekleyenlerdendir.

Gerçekten Latin harflerinin alınmasından sonra Türkiye'de okuma yazma oranı önemli derecede artmıştır. Yüzde 4-7'lerden, 1950'lere gelindiğinde yüzde 45-50'lere varılmıştır.

Atatürk devrimleri akıl ve bilimi rehber edinmiştir. Türkiye'nin çağdaşlaşması hedeflenmiştir. Türkiye'nin çağdaşlaşması demek çağdaş kültür medeniyetten faydalanmak demektir. Türkiye'nin yararlanmaya çalıştığı Avrupa devletleri kendi dillerini Latin alfabesi ile yaymaktadırlar. Türkiye'nin de çağdaş batı değerlerinden ticari ekonomik, kültürel, sosyal ve bilimsel açılardan batı değerlerinden yararlanması anlamına gelir ki, çok önemlidir. Harflerle beraber batının kullandığı rakamlar, ölçüler, takvim ve saat gibi ölçülerde alınmıştır³².

Arapça dil kullanımını toplumda ikilik yaratmıştır. Saray ve yakın çevresi bu dili kullanırken geniş halk kitleleri bu harflerle okumayı ve yazmayı bilmiyordu. Arapça bilenler sanki ayrıcalıklıymış gibi özellikle din adamları Arapça yazılmış bir metni "dinsel bir metin" gibi halka sunarak onları kandırabiliyorlardı. Arapça herhangi bir yazılı metin sanki dinsel bir metin gibi zannediliyordu. İşte Latin alfabesine geçilmesinde bu kutsal yazı anlayışına da son vermek vardı. Ayrıca Atatürk, dış Türklerle Orta Asyalı Türklerle de ilişki kurarak onları Rus dili baskısından korumak istemiştir³³. Ulus devleti güçlendirmek Türkçe'nin çok eski ve muhteşem bir dil olduğunu kanıtlamaktır. Özetle, Atatürk Türkçe'nin güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak onun dünya dilleri arasındaki kıymetine yakışır seviyeye ulaştırabilmek için dilimizi bir bilim kolu olarak ele alınarak üzerinde kaynaklarına inmek araştırmalar yapmaktır³⁴.

Latin Alfabesinin Kökeni

Atatürk'ün Latin alfabesini alma çabalarına karşı Latin alfabesi batuya özgü bir alfabadir. Türk kültürünü ve dilini bu alfabe ile ifade etmenin doğru olmadığı görüşler vardır. Ülkemizin eğitim sistemindeki yetersizliği, Atatürk'ün ölümünden sonra yazı devriminden tekrar geriye doğru bir dönüş için ileri sürülen teoriler genel kabul görmeye başlamıştır³⁵. Bu güçlük teoriye üniversitelerde sahiplenmek istemişlerdir. Oysa üniversiteler genel kabul gören görüş ve önerileri olduğu gibi kabul etmek değil, araştırmak ve sorgulamaktır. Latin alfabesi bize çok yabancı bir alfabe değildir.

Runik Yazıları

İlkçağ Orta Asya toplulukları, Etrüskler, Macarlar ve Kuzey Avrupa ülkeleri (İsveç, Norveç, Finlandiya ve Almanya) gibi devletler bu runik yazısını kullanmışlardır. Bu yazı 24 harften oluşmuştur. Çoğu kaya üzerine yazılmış olan runik yazıtları M.S. 2. Yüzyıldan 17. Yüzyıla kadar tarihlenmekte ve sayıları 5.000'i aşmaktadır. Bunların çoğu İsveç'te, 1.000 tanesi Norveç'te, 700 kadarı ise Danimarka'dadır. Runik yazıları, Etrüsk ve ÖnTürk metinleri gibi sağdan sola yazılmıştır. Runik alfabesi Futhark alfabesi olarak da bilinmektedir³⁶. Kazım Mirşan, Orta Asya Runik yazıtlarının, Batı Avrupa'dan daha eski olduğunu ileri sürerek batıya giden Orta Asyalı göçmenlerin bunu Avrupa'ya taşıdığını ileri sürmüştür. Rus, Aristov

³¹ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Cilt: 2, İstanbul, 1997, s. 68.

³² Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 480.

³³ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 481.

³⁴ Zeynep Korkmaz, "Atatürk ve Türk Dili", *Türk Dil Dergisi*, Sayı: 655, 2006, s. 19; Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 484.

³⁵ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 451; İsmail Doğan, *Etrüsk Yazısının Kaynağı Türk (Göktürk) Tarihten Bir Kent*, Ankara, 2008, s. 164.

³⁶ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 452-453.

gibi bilginlerce Türk Runik yazısı bu eski Türk yazılarından türetilmiştir. Runik yazısı Etrüskler tarafından İtalya'ya götürülmüştür.

Runik yazıları ile ilgili Türk araştırmacılar, Kazım Mirşan, İsmail Doğan, Turgay Kürüm Runik yazılarının Türk kökenli olduğunu ileri sürmektedirler.

Orta Asya'da Orhun ve Yenisey yazıtlarının bulunması üzerine O. Donner bunların İskandinav ülkelerindeki Runik yazıtlara çok benzediğini ileri sürer ve yine A. Von Gabain bu yazının önce Talas bölgesinde ortaya çıktığını sonrada Orhun-Yenisey bölgesinde yazıldığını belirtmiştir³⁷. Antik kaynaklara ve arkeolojik bulgulara göre Etrüskler Anadolu (Lidya-Frigya) üzerinden İtalya'ya göç eden bir kavimdir. Etrüskler sanat ürünlerinin, Türk sanat ürünlerine çok fazla benzerliği de göze çarpmaktadır. Etrüskler Turani bir kavimdir. Etrüskleri Türklere bağlayan en büyük güç ise Etrüsk yazısıdır. İsmail Doğan ve Adile Ayda, Etrüsk dilinde çok sayıda Türkçe kelime bulunduğunu ileri sürmektedirler.

İşte Atatürk'ün 1928'de kabul ettiği alfabe devrimi ile Latin alfabesinin kökeni budur. Dünyanın birçok ülkesinde kullanılan Latin alfabesi Etrüsk Runik alfabesinin bir tanesidir. Fenike alfabesi değildir³⁸. Yazı Göktürk-Etrüsk kökenli yazıya dönüşmüştür. Bu da Latin alfabesini oluşturmuştur.

Özetle 1928'deki yazı alfabesi devrimiyle Türkçe yaklaşık 800 yıl sonra kendi öz benliği ile hiç uyuşmayan Arap harfleriyle yazılmaktan kurtularak kendi öz benliğine tamamen uygun Göktürk-Etrüsk yazısına dayanan Latin alfabesiyle neşredilmeye başlanmıştır.

Yazı Devrimi

Atatürk yazı devrimini durup dururken başlatmamıştır. Bunun bir alt yapısı vardır. 19. Yüzyıldan beri Osmanlı aydınları arasında ciddi bir şekilde alfabe tartışması vardır. Yazı devrimi Osmanlı'da Tanzimat'tan beri tartışılan ve toplumsal ihtiyaçtan doğan bir devrimdir. Osmanlı döneminde Latin alfabesi ile neşredilen ilk metin 1553 tarihlidir. Georgievits'in yazdığı bu metin daha sonra Fehmi Dinçer tarafından geliştirilmiştir³⁹. Evliya Çelebi, Türkçe konuşan Anadolu'daki Rumlar Türkçe'yi Grek alfabesi ile yazmışlardır. Rumlar, Ermeniler Türkçe'yi kendi alfabeleri ile yazmışlardır.

Münif Paşa Latin harflerinin kolayca okunup yazılmasından bahseden, Arap harflerinin düzeltilmesini de ister. Mustafa Celaledin Paşa 1869'da kızına Latin harfleri ile mektup yazmıştır. Tanzimat aydınlarından Ali Suavi, Ali Nusret, Ahmet Şakir Efendi Arap alfabesinin düzeltilmesini isterler. Bunlara karşın Hüseyin Cahit Yalçın, Dr. Abdullah Cevdet, Celal Nuri İleri, Kılıçzade Hakkı ise Latin alfabesine geçilmesini istemişlerdir. Atatürk bir bayan arkadaşına Latin alfabesi harfleriyle bir mektup yazmıştır. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e geçen süre sonunda Osmanlı aydınları da Latin alfabesine geçilmesini savunmuşlardır. 1928-2010 aradan geçen 82 yılın sonrasında alınan bu kararın ne kadar isabetli olduğunu okuma yazma oranının yüzde 90ları aşmasından anlaşılmaktadır. Prof. Dr. Ahmet Mumcu da bunu kıvançla belirtmektedir⁴⁰. Görüldüğü gibi yazı devrimi bir gecelik anlık bir olay değildir.

Atatürk yazı devrimine çok büyük önem vermiştir. Onun medeni bilgiler kitabında, Türk milletinin dili Türkçe'dir. Türk dili dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir. Onun için her Türk dilini çok sever ve onu yükseltmek için çalışır. Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felaketler içinde ahlakının ananelerinin, hatıralarının, menfaatlerinin kısacası bugün kendi milliyetini yapan

³⁷ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 450-451.

³⁸ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 452-453.

³⁹ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 461; Milliyet Gazetesi, 29 Temmuz 2009.

⁴⁰ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul, 1996, s. 146.

herşeyin dili sayesinde muhafaza olduğunu görüyor. Türk dili Türk milletinin zihnidir, kalbidir⁴¹.

Fransız yazar Paul Gentizon, Atatürk'ün bu en büyük devrimi yazı devrimi konusunda; “Türkiye, Bulgaristan sınırından İran sınırına kadar bir okul açmıştı. Bu okulun baş öğretmeni de Atatürk” demektedir⁴². Atatürk yeni Türk harfleri çabuk öğrenilmelidir. Her vatandaş hamal, kadın, erkek çabucak öğrenmelidir. Bu yurtseverlik ve ulusseverliktir. Bir ülkede okur yazar oranının yüzde 10'larda seyretmesi büyük bir ayıptır.

Sonuç

Yazı ve dil devrimleri, Atatürk'ün en önemli ve en eşsiz devrimlerinin başında gelmektedir. Arap yazısı ve Arap dilini “kutsallaştırılmış” bir toplumda Arapça'nın egemenliğine son vererek Latin harflerine yönelmek unutturulmaya çalışılan Türkçe'yi arayıp bulmaya çalışmak çok büyük ve zahmetlidir⁴³.

Türk dilinin ve biliminin Arap harfleri ile yayılmış veya basılmış önemli eserlerin de Türk harfleri ile sadeleştirilerek tekrar yayınlanması eski kültür yaşamımızla olan ilişki kesilmeyecektir⁴⁴. Bulgar Türkoloğu Manolog'da Türklerin bir gün mutlaka Latin alfabesini alacaklarını söylemektedir.

Halide Edip Adıvar, Latin harflerinin alınmasından yana tavır koymuştur. Erzurum Kongresi esnasında 1919 yılında M. Müfit Kansu'da Atatürk'ten yazının değiştirileceğini anlatmaktadır.

20 Mayıs 1928'de Dil Encümeni adlı bir okul oluşturulmuştur. Toplam 14 kişi Fransız, Alman, İngiliz, İtalyan, Macar alfabeleri incelenmiştir. Bu toplantılara katılan İnönü bu alfabaya “Türk Alfabesi” adını vermiştir⁴⁵.

6 Ağustos 1928'de M.E.B. Mustafa Necati bir toplantı yapmış dil encümeni ile alfabaya son şekli verilmiştir⁴⁶. Atatürk 29 Ağustos 1928'de TBMM'de 1353 sayılı kanunla Latin harfleri kabul edilmişti. Kanun 3 Aralık 1928'de yayınlanmış ve 1 Ocak 1929'dan sonra da Latin harfleri kullanılmaya başlanmıştır.

Kaynakça

- Adıvar, H. E., (1962). *Türkün ateşle imtihanı*, İstanbul.
- Akşin, S., (1997). *Ana çizgileriyle Türkiye'nin yakın tarihi*, Cilt: 2, İstanbul: İmaj Yayıncılık.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri, (1998). Cilt: 15, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Aydemir, Ş. S., (2009). *Tek adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydoğan, M., (2018). *Türkiye üzerine notlar*, Ankara: Pozitif Yayıncılık.
- Borak, S., (1998). *Atatürk'ün İstanbul'daki çalışmaları*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, (1983). Cilt: 9-10, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ergin, M. (1976). “Türklerde yazı ve alfabeler”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara.
- Ergin, O., (1977). *Türkiye maarif tarihi*, Cilt: 2, İstanbul: Eser Neşriyat.
- Goloğlu, M., (1971). *Cumhuriyete doğru*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnan, A., (1969). *Medeni bilgiler*, Ankara: Örgün Yayınevi.

⁴¹ Şükrü Akalın, Türk Dili Dergisi, Türk Dili Özel Sayısı, S.9 Ankara, 2004, s. 24.

⁴² Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Ankara, 1994; Metin Aydoğan, *Türkiye Üzerine Notlar*, Ankara, 2018, s. 133.

⁴³ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 484.

⁴⁴ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, s. 146.

⁴⁵ Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 59-60; Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 491.

⁴⁶ Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*, Cilt: 1, Ankara, 1992, s. 5; Korkmaz, “Atatürk ve Türk Dili”, *Türk Dil Dergisi*, s. 27; Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 485.

-
- Karal, E. Z., (2001). *Osmanlı tarihinde Türk dil sorunu*, Ankara: Başkent Üniversitesi Yayınları.
- Korkmaz, Z., (1992). *Atatürk ve Türk dili belgeler*, Ankara: TDK
- Korkmaz, Z., (2006). “Atatürk ve Türk dili”, *Türk Dil Dergisi*, Sayı: 655.
- Meydan, S., (2020). *Cumhuriyet tarihi yalanları*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Mumcu, A., (1996). *Tarih açısından Türk devriminin temelleri ve gelişimi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Şimşir, B. N., (1992), *Türk yazı devrimi*“, Ankara: TDK ve TTK.
- Tongul, N., (2004). “Türk harf inkılabı”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 9/3, 103-130.
- Turan, Ş., (1998). *Atatürk ve ulusal dil*, Ankara: TDK.
- Ülkütaş, M. Ş., (1973). *Atatürk ve harf devrimi*, Ankara: TDK.
-

20. Yüzyılda Osmanlı Toprakları Üzerinde Kurulan Nişantaşı İngiliz Erkek Mektebi Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of Nişantaşı English Boys School, Founded on Ottoman Lands in the 20th Century

Abdullah KARA*
Mustafa ÇAVDAROĞLU**

Öz

Yabancı okullar, Osmanlı devletinde Avrupalılara ticari alanda ayrıcalıklar verilmesi ve zamanla bu ayrıcalıkların kalıcı olması neticesinde açılma imkânı bulmuşlardır. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı okullar ilk olarak Fransızlar daha sonra ise İngilizler tarafından açılmışlardır. Daha önce İstanbul İngiliz Erkek Lisesi ile ilgili, Metin Ünver “Osmanlı Devletinde ‘ki İngiliz Ticaretinin Almanya karşısında gerilemesi tartışmaları bağlamında İstanbul’da İngiliz Erkek Lisesinin kuruluşu” adlı çalışma ile Osmanlı toprakları üzerinde yabancı devletlerin ekonomik anlamda nüfuz sahibi olabilmek için rekabet aracı olarak açılan okullar bağlamında değerlendirmiştir. Bu çalışmada ise konumuzun temelini teşkil eden Nişantaşı İngiliz Erkek Mektebi adlı çalışmanın orijinali olan “Zükura Mahsus İngiliz Mektebi” başlıklı Osmanlıca belge bağlamında okulun açılışı, öğrenci kabul şartları, yapısı, okul teşkilatı ve öğretilen dersler, ders içerikleri gibi bilgileri verip bu bilgiler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bilgiler Başbakanlık Osmanlı arşivinde konu ile ilgili arşiv belgeleri ile desteklenmiştir. Bu çalışma ile eğitim tarihi alanında yapılan çalışmalara katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Tarihi, Yabancı Okullar, Nişantaşı Erkek Lisesi.

Abstract

Foreign schools had the opportunity to open as a result of the fact that the Europeans were given commercial privileges in the Ottoman state and these privileges became permanent over time. Foreign schools operating in the Ottoman lands were first opened by the French and then the British. Metin Ünver, with the study titled "The establishment of the English Boys' High School in Istanbul in the context of the debates on the decline of British Commerce in the Ottoman State against Germany", was previously related to the Istanbul British Boys' High School. He evaluated it in the context of schools opened as a means of competition for foreign states to have economic influence on the Ottoman lands. In this study, in the context of the Ottoman document titled "Zükura Mahsus İngiliz Mektebi", which is the original of the study called Nişantaşı English Boys School, which forms the basis of our subject, information such as the opening of the school, student admission conditions, structure, school organization and the lessons taught, the course contents were tried to be evaluated. This information was supported by archive documents related to the subject in the Ottoman archive of the Prime Ministry. With this study, it is aimed to contribute to the studies in the field of education history.

Keywords: Education History, Foreign Schools, Nisantasi Boys High School.

Giriş

Osmanlı Devleti topraklarındaki yabancı okullar, “İmtiyâzât-ı Ecnebiyye”, yani “kapitülasyonlar” adı altında verilen tavizler neticesinde açılma imkânı bulmuşlardır. (İhsanoğlu, 1999, s.358) Daha çok ticari alanda verilen bu ayrıcalıklar, zamanla haklara dönüşerek dini, siyasi ve sosyal alanlarda da yaygınlaşmış ve bu durum eğitim alanında da devam etmiştir. (Sezer, 1999, s.7) Osmanlı devletinin en güçlü olduğu dönemlerde, gücün bir simgesi olarak tek taraflı olarak verilen kapitülasyonlar, ilk olarak Kanun-i Sultan Süleyman tarafından, Fransa Kralı François’ya verilmiştir. Kendisine tanınan bu ayrıcalıklardan yararlanan Fransız kralı, Cizvitlerin İstanbul’a gelmesini ve burada bir okul açmalarını sağlamıştır. Cizvitler¹, 18 Kasım 1583’te İstanbul Galata’da bulunan Saint Benoit Kilisesine

* Dr., Abdullahkara01@gmail.com

** Uzman, ensarenes61@gmail.com

¹ “Geleneksel Hristiyanlık anlayışının yanı sıra bu anlayışı günün şartlarına göre şekillendiren reform hareketi Katolikliğe yeni bir düzen kazandırarak 15 Ağustos 1534 yılında kurulmuş olan Hristiyan tarikatıdır.” Ayrıntılı bilgi için Bakınız: Sevil Gözübüyük, Osmanlı İmparatorluğunda Cizvit Tarikatının Yayılmasında Fransız

yerleşerek burada St. Benoit okulunu açmışlardır. Bu okul imparatorlukta misyonierlerin açtığı “ilk” okul olarak kayıtlara geçmiştir. Osmanlının Avrupalılara tanıdığı bu ayrıcalıklar zamanla Fransa dışında diğer ülkelere de tanınmaya başlamıştır. (Topçu, 2007, s. 110/ Kolutek, 2011, s. 3)

Yabancılar Osmanlı devletinden elde ettikleri ayrıcalıkların yanı sıra Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı topraklarında yeni okullar açma girişiminde bulunarak emlak satın alma hakkına kavuştular. Bu gelişme ile birlikte yabancılar okul açmak için girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu doğrultuda Osmanlı tarafından yapılan ilk resmi düzenleme 1869 tarihli Maarifi Umumi Nizamnamesidir. Bu belgenin ilk maddesinde bu okulların özel okul hüviyetinde kurulacaklarını ve bunların yönetimlerinin kişi veya cemaatlere bırakılmasını öngörüyordu. (BOA A.MKT. MHM 700/12, s. 11)

Osmanlı devletinde diğer yabancı devletler gibi okul açan devletlerden biri de İngiltere olmuştur. İngiliz –Osmanlı ilişkileri, 16. Yüzyılda İngiliz ticaret gemilerinin Osmanlı limanlarına gelmesiyle başlamıştır. Osmanlı- İngiliz kültürel ilişkileri ise 1804 yılında bir İngiliz Protestan Kurumu olan “*Bible Society*”nin kurulması ile başlamıştır. (Esenkal, 2007, s. 138 ve Kocabaşoğlu, 1988, s. 16) Bu durum Osmanlı İngiliz ilişkilerinin gelişmesinde misyonier kurumlarının etkili olduğunu göstermiştir. Osmanlı devletinde bu tür kurumların ve okulların açılmasında İngiliz büyükelçiliği büyük rol oynamıştır. İngiliz Büyükelçiliği himayesinde açılan okulların en eskisi “*Ecole Evangelique*” dir. Bu okul 1733 yılında İngiliz vatandaşı Rumlar tarafından yapılmış ve İngiliz elçilerinin himayesine verilmiştir. İlk kurulduğunda Osmanlılar tarafından tanınmayan bu okul 7 Şubat 1895 tarihinde resmen tanınmıştır. (Mutlu, 2005, s. 236 ve Esenkal, 2007, s. 138) İngilizler genel olarak Osmanlı Devleti toprakları içinde Arapça konuşan milletlerin yoğun yaşadığı yerlerde okullar açmışlarsa da bu duruma istisna olarak devletin diğer bölgelerinde de okullar açmışlardır.. Bununla ilgili istatistiklere bakıldığında; Osmanlı topraklarındaki İngiliz misyonier okul sayısı 1856 yılına kadar Kudüs, Yafa, Nablus, İstanbul ve Şam olmak üzere bu vilayetlerde kurulan okul sayısı 10 iken, 1869 tarihinde bu sayı 30’a ulaşmıştır. (Mutlu, 2005, s. 238) II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Osmanlı topraklarındaki İngiliz okullarının sayısı 95’i bulmuştur. (Esenkal, 2007, s. 139) Bu sayı 15 Ocak 1903’te 95 iken daha sonra 115’e kadar çıkmış, (Sevinç, 2009, s. 184 ve Mutlu, 2005, s.240) İngiliz Misyonu Cemiyetinin aynı yıl rakamlarına göre; Kudüs, Nablus, Hayfa, Akka, Gazze, Musul ve Bağdat vilayetlerinde 141 misyonier, 183 yerli destekçi, 1111 İngiliz misyonierin yanı sıra 75 okulda öğrenci sayısı 4600’ü bulmuştur. (Kırşehirlilioğlu, 1963, s. 24) Worlds Missions’un 1914 verilerine göre İngiliz Misyön Cemiyetlerinin Osmanlı topraklarında açtığı okulların sayısı 178 olarak tespit edilmiştir. (Sezer, 1999, s. 102)

20. yüzyıla gelindiğinde İstanbul’da 6’sı eğitim alanında olmak üzere toplamda 14 İngiliz kurumu tesis edilmiştir. Bu doğrultuda İstanbul’da ilk İngiliz okulu 1804 yılında İngiliz misyonierler tarafından kurulmakla beraber, İstanbul’daki en erken tarihli İngiliz eğitim kurumu, bir İngiliz misyonier oluşum olan “*Free Church Scotland Mission*”tarafından Polonya Musevilerine yönelik olarak 1842 yılında Galata’da açılmıştır. (Ünver, 2018, s. 398) Konumuzu teşkil eden İngiliz Erkek Lisesi, İstanbul’da daimi olarak faaliyet gösteren ilk İngiliz erkek lisesi’dir. Bu okul İngiltere konsolosluğunun himayesinde 1905 senesinde açılmıştır. (Sakaoğlu, 2003, s. 66) Okul ilk olarak Galata Kuledibi’nde bulunan postane binasında daha sonra ise Nişantaşı’nda inşa edilen yeni binasına taşınmıştır. Konu ile ilgili yapılan arşiv taramasında; Okul Beyoğlu’nda Firuz Ağa Mahallesi Beyoğlu Caddesinde yer alıp, okulun yapılması için Osmanlı Hükümeti tarafından İngiltere Sefaretine dönemin

padişahı tarafından arsanın tapusu verilmiştir. Ancak Galata Kuledibi yerine Nişantaşı'nda Teşvikiye mahallesi İcadiye sokağında 26-28-38 numaralı meskenler ve dört taraftan 3600' metrekaare olan bahçeli hane satın alınarak arsanın bir kısmına okul inşa edilmek üzere İngiliz Sefaretine verilmiştir. Bunlarla birlikte arsada bulunan binanın içi onarılarak küçük tamiratlarla geceli talebe ve öğretmenlere tahsis edilmiştir. Öte yandan inşa edilecek okulun herhangi bir vergi ve yükümlülükten istisna tutularak mukataa-i zemineye bağlandığı ve öylece sefaret namına tapuya kaydedileceği kararlaştırılmıştır. Okulun daha önce İngiliz Büyükelçiliğine tahsis edilen Firuz Ağa Mahallesi'nde bulunan arsada neden yapılmadığına gelindiğinde ise sonradan hediye edilen Teşvikiye Mahallesiindeki arsanın sağlık ve temiz hava açısından daha uygun olduğu görülmüş bu nedenle Firuz Ağa'daki arsa satılarak Teşvikiye'deki yer satın alınmıştır. Sonuç olarak Sefaretin Firuz Ağa Mahallesi'nde yer alan arsadaki okul hakkının Osmanlı devletinin izin vermesiyle Teşvikiye Mahallesi'ndeki yere nakil ve devir edilip orada okul yapılması talebi uygun görülmüş, okul inşaatı adına dışarıdan getirilecek inşaat ve tamir malzemeleri için gümrük vergisinden de muaf tutulmuştur. (BEO 3883/291213/ Tarih: 19 Rebiyülahir 1329-19 Nisan 1911) Okulun kurulmasında İstanbul'daki İngiliz elçiliği müsteşarı F. W. Stronge oldukça etkili olmuştur Okulun yönetim kurulunun başkanlıklarını genellikle İngiliz Elçileri yapmış, eğitim öğretim faaliyetleri ise tayin olunan bir müdür vasıtasıyla yürütülmüştür. (Ünver, 2018, s. 399)

Nişantaşı İngiliz Erkek Lisesi'nin Yapısı ve İşleyişi

İngiliz Erkek Lisesi kurucu heyet tarafından seçilen bir kurul vasıtasıyla idare olunan ve İstanbul'da ikamet eden İngiliz çocuklarıyla diğer milletlerden bulunan çocuklara İngiliz eğitimi vermek amacıyla kurulmuştur. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi,1330-1331*, s. 4-5) Okul 1905 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Okulun fahri başkanı dönemin İngiltere büyükelçisi Sir Lui'dir. İdare heyeti: İdare heyeti başkanı Mösyö Waugh, idare heyeti ikinci başkanı, İngiliz Ticaret odası Başkanı Adam Block, idare heyeti üyeleri: Arthur Baker, R.Fariyo, A. L. Hayden, Nias, Fahri Veznedar: Alfred C. Silley, Fahri Katip: D. Allend, Nakdi Destekçi ve Kefil: J.W. Whittal, Tedavi Doktoru: Dr. John gibi kişilerden oluşmuştur. Okul Nişantaşı'nda Teşvikiye Caddesinde gayet havadar ve güzel bir mevki 'de yer almakta olup öğrencinin hava almasına mahsus geniş ve gayet güzel düzenlenmiş bir bahçeye sahipti. Okulun gündüzlü ve geceli kısımları ayrı binalarda olup, geceli kısmı 45 öğrenciyi rahatlıkla alabilecek 22 odalı İngiliz usulü lavabo, banyo mahalleri ve ısıtma araçlarına sahipti. Yanında bulunan asıl okul binasında büyük toplantı salonu, jimnastik salonu, resim atölyesi, bir kütüphane ve dokuz sınıf teşkil edilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi,1330-1331*, s. 3) Dönemin en önemli İngiliz kurumlarından biri olarak kabul edilen okul, öğrencide sorumluluk bilinci uyandırmaya gayret ederek onların sağlam karakterlere sahip olmalarına çaba gösterme gayesi taşımıştır. Bir İngiliz okulunda okutulması gereken genel derslerden başka Türkçe ve Fransızcanın da okutulmasına önem verilmiştir. Bahsi geçen dönemde okul teşkilatı Osmanlıdaki diğer okullara göre başarılı sonuçları elde etmiş, 1913 yılında Londra ticaret odasından toplamda 88 tasdikname almış olması okulun başarılı çalışmalar yaptığını göstermektedir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi,1330-1331*, s. 6)

İstanbul İngiliz Erkek Lisesi eğitim kurulu seçkin İngiliz üniversitelerinden gelen öğretmenlerden oluşturulmuştur. Okul müdürü Oxford Üniversitesine mensup Mösyö Saki sırasıyla İngilizce ve Matematik Öğretmenleri, Durham Üniversitesine mensup Mösyö Mayor, Londra Üniversitesine mensup Mösyö H. Alross, J.M. Atkinson, J. A. Alvel, B.A. Layek. Türkçe öğretmenleri Refik ve Ruşen Beylerdir. Fransızca Öğretmenleri, Mösyö Lambert ve Mösyö Ferbiyan'dır. Okulun gece sorumlu Müdiresi Miss Y. T. Graham'dır. Bu kurul ileride gerek duyulması halinde 1914-1915 eğitim yılı için bir İngiliz öğretmen almaya karar vermiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi,1330-1331*, s. 5) Okulun öğretmen kadrosunun

genellikle İngiltere'nin saygın üniversitelerinden gelen hocalarından oluşuyor olması dikkat çekicidir.

İngiliz Erkek Lisesinde kayıt usulü şu şekildedir: Müdüriyet tarafından verilen kabul belgesi kayıt olacak öğrencinin velisi tarafından doldurulur. İdare encümeni bazı durumlarda herhangi bir öğrenciyi kabul etmeme hakkına sahiptir. Okula yedi yaşından itibaren öğrenci kabul edilir. 18'ine ulaşıp okumaya devam etmek arzusunda bulunan öğrencilerin velileri okul müdüründen ayrıca izin almak zorundadırlar. 14 yaşında olup İngilizce konuşamayan çocuklar okula ancak encümen idaresinin özel tavsiyesiyle kabul edilebilirler. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 6*)

Okulda eğitim süresi yıl içerisinde üç kısma ayrılmıştır.

1. Miladi 16 Eylül'den başlayıp 25 Aralık'a kadarki dönem
2. Miladi 1 Ocak'tan 31 Mart'a kadarki dönem
3. Miladi 1 Nisan'dan 30 Haziran'a kadarki dönem

Okul tatilleri sene başı ve paskalya tatilleri olmak üzere toplamda 10 gün olarak belirlenmiştir. Yaz tatili Miladi 1 Temmuz'dan 15 Eylül'e kadar devam etmekte olup pazar günleri tatildir. Cumartesi günleri ise bazı fazla dersler ve öğrencinin katılımı lazım gelen oyunlar yapılması için sosyal aktivitelere ayrılmıştır.

Devamsızlık konusu üzerinde titizlikle durulmuş ve okula devam mecburi olarak belirlenmiştir. Buna göre okul Müdürü'nün izni olmadan öğrenci devamsızlık gösteremezdi. Öğrenciden biri okula geç geldiğinde akraba veya velisinden mazereti yazılmış bir belge getirmek zorundaydı. Belli bir nedene bağlı olarak okula gönderilmeyen öğrencinin velisi durumu hemen okula bildirmek zorundaydı. Öğrenciden biri sağlık problemlerinden dolayı okula devam etmediği takdirde okula dönüşünde doktordan bir rapor getirecek ve bu öğrencinin tekrar kabul olunup olunmayacağı okul yönetim kurulu tarafından araştırılıp karar verilirdi. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 7-8*)

İngiliz Erkek Lisesi ders saatlerine baktığımızda; sabahları saat 9'dan 12'yi çeyrek geçeye kadar, öğleden sonra 13.30'dan 16'ya kadar olarak belirlenmiştir. Büyük sınıf öğrencisi için bu saatler artırılabilir. Öğrenci sabahları alafranga saatte² 08:55 ve öğleden sonra 1:25'te okulda bulunmaya mecburdurlar. Okul saat 08:40'ta açılır ve bu saatten önce öğrenci okula giremezdi. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 27*)

Okul yönetiminin üzerinde önemle durduğu bir diğer husus yeni kayıt olan öğrencilerden sağlık raporu talep edilmesiydi. Buna göre yaz tatilinden sonra gerek eski öğrenci ve gerek okula kayıt olmak isteyen çocuklar sağlık durumlarına dair okul tarafından verilen bir raporu akraba veya velilerine imzalatmaları gerekiyordu. Öğrenciden biri bir bulaşıcı hastalığa yakalandığı takdirde derhal okul müdürüne haber verilir ve bu öğrenci ancak okul müdürünün izniyle yeniden okula gelebilirdi. Okula yeni gelen bir öğrenci bir aşı belgesi göstermek zorundaydı. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 8-9*)

Okulu bırakacak öğrenciler için uygulama şu şekilde yürütülmüştür: Çocuklarını okuldan almak isteyen veliler bu durumdan okul yönetimini taksit sonunun bir ay öncesinden haberdar etmeliydiler. Aksi halde gecikmiş taksiti tamamen ödemeleri gerekiyordu. Okulun tahsil süresini tamamlamadan önce derslerinde başarılı olan öğrencinin okuldan alınmasının doğuracağı problemler hakkında çocukların velileri bilgilendirilir. Tahsil ve bilgi kazanma açısından okulun son seneleri daha önce yapılan eğitim öğretimin tamamlayıcısı olduğu, aslında müdürlüğün okulda eğitim gören tüm öğrencileri iyi bir şekilde eğitimlerini

²Alafranga saat günü 24 saat sayarak, günün başlayışını gece yarısı 01:00 olarak kabul eden saat sistemidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: <https://alafranga-saat.nedir.org/> Erişim Tarihi 10.04.2019.

tamamlayarak mezun olmaları gerektiği velilere söylenip çocukların okulda kalmaları için çaba gösterilirdi. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 9*)

Okul kuralları içinde ödevler ve öğrencinin evde yapması gereken aktiviteler de yer almıştır. Buna göre öğrenci verilen ödevleri evde yapmaya mecburdur. Ödevlerin yapılması için süre öğrencinin yaşına göre bir ile iki saat olarak belirlenmiştir. Bu ödev süresinin tam dikkat ve özen ile geçirilmesine dikkat edilmesi ve ödevlerin hazırlanması için öğrencinin geçerli olan süreden daha fazla veya daha az kullandığının müdüriyete haber verilmesi ebeveyn ve velilerinden rica olunur. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 9-10*)

Eğitim-Öğretim kurulunun kontrolü altında öğrenciler için oyunlar düzenlenmiş ve bütün öğrencilerin ruhsal ve bedensel gelişimleri için tamamının katılması gerekiyordu. Yalnız doktorların sağlık açısından oyun oynamaları riskli olan öğrencilere oyun oynama konusunda muaf tutulmuşlardır. Sporları teşvik etmek ve öğrenciyi bunlara özendirme için öğrenciler kısımlara bölünmüştür. Top oyunları, jimnastik, yüzme gibi oyunlarda bölümler arasında müsabakalar düzenlenmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 10*)

Okul yönetimi öğrenci yakınları ve velilerin ziyaretleri için belirli günler ve saatler belirlemiştir. Buna göre okul müdürü öğrenci akraba veya velilerini, taksit zamanında, Salı ve Perşembe günleri saat 13.30'dan 15:00'a kadar ve Cuma günü sabahtan öğleye kadar kabul etmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 10*) Okul yönetimi öğrencilerden Kış mevsiminde okulun markasını içeren kasket ile fanila giyilmesini istemiştir. Yaz mevsiminde ise öğrenci yine okulun markasını içeren hasır şapka giyer, arzu edenler fes de giyebilirlerdi. Futbol ve Kriket oyunlarını oynamak için öğrencide özel kıyafetler giyilmesi zorunluluğu vardı. Öğrencilerde okulun kendi üniforması yok ise öğrencinin koyu renk elbise giymeleri okul tarafından ihtar edilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 11*)

İngiliz Erkek lisesinde öğle yemeği, okulda tedris heyeti ile beraber yemek isteyen her öğrenci ayda 8 kuruş verir, bazen okulda yemek yemek isteyen her defa için beş kuruş ve yemeğini yanında getirenlerin ise 20 kuruş sofraya ücreti vermesi gerekiyordu. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 25-26*)

Okulun öğrencilerin istifade etmeleri için bir kütüphanesi vardı. Öğrenciler arzu ettiği kitapları okuma hakkına sahipti. Son sınıftaki öğrencinin etütlerine ve derslerine katkı amacıyla kütüphaneyi kullanmaları için kolaylık gösterilmiş ve çalışma ortamı sağlanmıştır. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 11*) Ayrıca okulda dersler esnasında takip edilecek kitapların okulda mevcut olduğu ve buradan satın alınabileceği de belirtilmiştir

Okulda çamaşır yıkatmak zorunlu değildir. Çamaşırını okulda yıkatmak isteyen öğrencilerin bunun karşılığında her üç ayda 6 kuruş vermeleri gerekiyordu. Yılbaşı ve paskalya tatillerinde okulda kalmak isteyen öğrenci müdüriyetten izin talep edecek ve günlük bir çeyrek lira vereceği ifade edilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 26*)

Öğrencilere o dönemde özel okul koşullarında eğitim verilmiştir. Bu eğitimlerden biri de müzik alanında verilmiş ve öğrenciye üç ayda bir 3 Osmanlı lirası vermek şartıyla piyano dersi almaları sağlanmıştır. Ayrıca müziğe yeteneği olan öğrencileri okul, koro için bir grup oluşturup buraya yönlendirmiştir. Öğrencilere bu çalışmalar kapsamında Ses musikisi dersi de verilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 11*) Okulda öğrencilerin doğayı tanımak ve doğada hayatta kalabilme yeteneklerini ve doğaya uyum sağlama meziyetlerini geliştirmek için izcilik dersleri verilmiştir. İngiliz okullarındaki izcilik teşkilatının genel amacı beden ve ahlak terbiyesinin geliştirilmesi olarak belirlenmiştir. Okulda spor oyunları dört şubeye ayrılmıştır. Zikrolunan şubelerin özellik ve işleri okulca tayin edilen subayların idaresine verilmiştir. Her sınıfta öğretmenin idaresi altında bulunan bir takım "çavuş" veya müzakereciler de vardır. Bu kişiler sınıfta ve öğrencinin mesaisine ait hususlardan sorumlu

tutulmuşlardır. Bu suretle öğrenci daha küçük yaşta kendisini güzel idareye ve amirlerine karşı itaat ve güvene alıştırmış oluyordu. Okulun izlemekte olduğu amaç yalnız İngilizce Eğitim-Öğretim ile öğrencinin bilgi kazanmasıyla sınırlı kalmıyor, öğrenciye ileride hayata atıldıkları zaman hayattaki diğer temel bilgileri edinmeleri sağlanıyordu.

Öğrenci son sınıfa geldiğinde okulda almış olduğu eğitimin karşılığı olarak hayata dair çalışmaların ve kazanımların meyvelerini almaya başladığı görülmüştür. Ayrıca sağlığın korunması açısından okulca kabul edilen bazı talimatlar oluşturulmuştur. Bu talimatlarda her şey sırasıyla düşünülmüş, geceli öğrencinin giyeceği elbiseye kadar belirlenmiştir. Yanı sıra okulun adetlerine ve alışkanlıklarına öğrencinin çok kısa sürede uyum sağlaması gerektiği vurgulanmıştır. Uyum sorunu yaşayan öğrenciler için okulda görevli doktorun da tavsiyesiyle ebeveynlerden destek alınabileceği belirtilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 14-15) Geceli öğrencilerin eğitimi, okul ücretleri de aşağıdaki gibi karara bağlanmıştır:

Geceli öğrenci gerek tedris kurulunun gerekse müdirenin gözetimi altında okulun geceli kısmında ikamet ederler. Okul idaresi on beş günde bir her öğrencinin eline kendi gayret ve güzel davranışlarını, sınıflarında ve şubelerinde elde ettikleri dereceleri yazan bir cüzdan verirdi. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 27) Buradan anlaşılacağı üzere karne sisteminden ziyade kısa süreli öğrenci değerlendirmelerini içeren not ve davranışlar ile ilgili çizelgeler verilmiştir. Yaşları 12'den aşağı olan öğrenciler her taksitte 4 Osmanlı lirası, 12'den yukarı olanlar ise her taksitte 5,5 Osmanlı lirası vermeleri gerekiyordu. Bu ödeme her üç ay başında yani eylül, ocak nisanda peşinen ve tamamen yapılırdı. Ücretler ve diğerleri için aylık ödeme kabul edilmezdi. Her öğrenci kırtasiye gereçleri ve oyunlar için her üç ay taksiti sonunda ek olarak 32 kuruş gümüş akçe verirdi. Kitap ve öğle yemeği hesapları her taksit sonunda kesilip, aynı zamanda okulda öğrenci olan iki kardeşin ödemesinden yüzde on ve kardeş sayısı üç veya daha fazla olanlar için yüzde 15 indirim yapılırdı. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 27)

Her hafta başında evine giden geceli öğrenci (yani okulda Pazartesi sabahından Cuma akşamına kadar bulunanlar) her taksitte 15 Osmanlı lirası; ayda bir defa (Cuma öğleden sonra pazartesi sabahına kadar) evine giden öğrenci için her taksitte 12 Osmanlı lirası; “yılbaşı paskalya” tatilleri dâhil olmadığı halde üç ay okulda kalan öğrenci 13 Osmanlı lirası vermekle mükelleftir. Ayda bir defa evine gidenler bulunulan miladi ayın son Cuma günü olsa da bu Cuma ayın beşinci cuması olsun- evlerine dönerlerdi. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 27)

Okutulan Dersler ve İçerikleri

İngilizler diğer ülkelerde uygulanan eğitim-öğretim usul ve uygulamalarından birçok yönden farklı bir metot uygulamışlardır. Öğrencinin okuldaki dersleri dışında kendileri için yararlı olan hayat ile ilgili dersler almalarını sağlamış, hayatta başarılı olabilmek için yalnız okulda verilen eğitimin yeterli olmayacağını düşünmüşler ve bu esaslar üzerine hareket etmişlerdir. Öğrencilere sorumluluk alabilme, beden sağlığı ve temizlik, üstlerine itaat etme gibi kazanımların yanı sıra kişisel gelişim gibi erdemler kazandırılmıştır. Vücut sağlığı ve diğer konularda da bilgili olabilmeleri için öğrenciye sınıfta; koruma, görevde sorumluluk, liderlik, kendisini güzelce idare etme zihin terbiyesi aşılanması amaçlanmıştır. Ayrıca insanlar arasında ve büyük meclislerde bulunulduğunda tavır ve hareketlerde, güzel yazma-konuşma sanatında ve diğer meziyetlerin kazanılmasında öğrencinin gelişme kazanabilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Öğrenciler okul öğretmenlerinin denetimi altında kendi işlerinin büyük çoğunluğunu kendileri idare eder ve çekip çevirir hale gelene kadar bu uygulama devam etmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 12-13)

İngiliz Erkek Lisesinde öğrenciler iki esas üzerine sınıflandırılmıştır: ilk olarak sınıf ikinci olarak ise şube usulü uygulanmıştır. Ayrıca okutulan derslere göre ise Tali ve Ali olarak

isimlendirilmişlerdir. Buna göre ayrılan sınıflarda İngilizce ve diğer diller, tarih ve coğrafya gibi dersler verilmesi kararlaştırılırken, şubelerde ticari dersler ile matematik, fen, resim ve ticari konuları okutma hususu üzerinde durulmuştur. Eğer öğrenci fen şubelerinin birinde başarısız olursa bu durum diğer şubelerde ilerlemesine engel teşkil etmeyecek ve rahatça eğitimine devam edecektir. (Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 25) Bahsi geçen sınıf ve şubelerin ve okutulacak derslerin tablosu aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: İngiliz Erkek Lisesi ders programı tablosu

TALİ SINIF		ALİ SINIF	
Orta Sınıflar		Üst Sınıflar	
İngilizce		İngilizce	
Tarih		Tarih	
Coğrafya		Coğrafya	
Hesab		Hesab	
Fünun		Fünun	
Resim		Resim	
El Yazısı		El Yazısı	
1. SENE		1.SENE	
İngilizce	G ŞUBESİ	İngilizce	G ŞUBESİ
Tarih	Hesab	Tarih	Hesab
Coğrafya	Fünun	Coğrafya	Fünun
Türkçe	Resim	Türkçe	Resim
Fransızca	El Yazısı	Fransızca	El Yazısı
2.SENE		2.SENE	
İngilizce	F ŞUBESİ	İngilizce	F ŞUBESİ
Tarih	Hesab	Tarih	Hesab
Coğrafya	Fünun	Coğrafya	Fünun
Türkçe	Resim	Türkçe	Resim
Fransızca	El yazısı	Fransızca	El yazısı
3.SENE		3.SENE	
İngilizce	E ŞUBESİ	İngilizce	D ŞUBESİ
Tarih	Hesab	Tarih	Hesab
Coğrafya	Fünun	Coğrafya	Fünun
Türkçe	Resim	Türkçe	Resim
Fransızca	Hüsn-i Hat	Fransızca	Hüsn-i Hat
Türkçe		Türkçe	
4.SENE		4.SENE	
İngilizce	C ŞUBESİ	İngilizce	C ŞUBESİ
Tarih	Hesab	Tarih	Hesab
Coğrafya	Cebir	Coğrafya	Cebir
Türkçe	Hendese	Türkçe	Hendese
Fransızca	Fünun	Fransızca	Fünun
Resim		Resim	
Hat		Hat	
5.SENE		5.SENE	
İngilizce	B ŞUBESİ	İngilizce	B ŞUBESİ
Tarih	Hesab	Tarih	Hesab
Coğrafya	Cebir	Coğrafya	Cebir
Türkçe	Hendese	Türkçe	Hendese
Fransızca	Hat	Fransızca	Hat
Resim		Resim	
6.SENE		6.SENE	
İngilizce	A ŞUBESİ	İngilizce	A ŞUBESİ
Tarih	Hesab	Tarih	Hesab
İktisad	Cebir	İktisad	Cebir

Coğrafya	Hendese	Coğrafya	Hendese
Türkçe	Hat	Türkçe	Hat
Fransızca	Resim	Fransızca	Resim
Muhasebe		Muhasebe	
Steneografi		Steneografi	
İHTİSAS SINIFI			
Riyaziyat			
Ticaret			
Stenografi			

Tablo 1’de verilen derslerin içeriklerine bakıldığında; Tali ve Ali 1. kısım sınıflarda ilk dersler İngilizce, Tarih ve Coğrafya’dır. Bunlardan İngilizce derslerinde öğrencilere eğitimde Berliç ve Gomen usulleri kullanılarak İngiliz dilinin fiilen ve uygulamalı olarak eğitimi, karşılıklı konuşma, resim ve şekiller üzerinde anlama çalışmaları, fonetik yani dilin seslendirilmesi, okuma, kelime ezberi ve yazma gibi uygulamalar yapılmıştır. Tarih dersinde ilk olarak genel bilgiler ve genel olaylar ile tarihi mevzular arasındaki bağlantılar, tarihi ifadeler, menkıbeler, tarih terimleri tarihte yaşamış büyük kral ve padişahları, yaşanan büyük savaşları, kullanılan silahları, sancakları, posta pulları ve paralar, Türk tarihinden birtakım geleneksel hikâyeleri içermektedir. Son olarak coğrafya dersi ve içeriği hakkında bilgiler verilmiştir. Coğrafya dersinde öğrenciye; Plan ve Haritaları, coğrafya terimlerini ve lülecî çamurundan yapılan kabartmalar vasıtasıyla meydana getirilen resimler ile izah ve beyan gibi uygulamaları, İstanbul ve Türkiye’nin hal ve coğrafyasına ait bazı fikirler ve görüşleri içeren bilgiler verilmiştir. Tali ve Ali 2. kısım sınıflarda öğrencilere Hesap, Fen, Resim, El yazısı gibi dersler verilmiştir. Bahsi geçen derslerin içeriğine baktığımızda; Hesap dersinde öğrencilere sayı sayma, rakamlar, çarpım tablosu ve dört işlem üzerine basit ve genel egzersizler yapılmıştır. Fen dersinde, Tabiat araştırmaları, görüş ve izahat, bitkiler ve hayvanlar ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Resim dersinde, Basit el ile yapılabilen resimler ve ölçüm gibi genel bilgiler öğretilmiştir. El yazısı dersinde ise El yazısı veya güzel yazı harflerinin, sayılarının oluşumu ve yazımı, güzel yazı defteri üzerinde yazı yazma etkinliği, tahtada güzel yazı yazma egzersizleri öğretilmesi kararlaştırılmıştır. Bahsi geçen bu dersler ile eğitime başlamak için öğrencilerin İngilizcelerinin yeterli derece de iyi oluncaya kadar bu sınıfta kalmalarının önemli bir husus olduğu vurgulanmıştır. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, s. 16*)

Birinci Sınıf

İngiliz Erkek lisesinde ilk kısmı geçen öğrenciler birinci sınıftan derslere başlama hakkı kazanmıştır. Birinci sınıfta okutulan dersler İngilizce, Tarih, Coğrafya, Türkçe ve Fransızcadır. Burada dikkat çeken bir husus Türkçe dersleri sadece Türk öğrenciler için verilmiş olmasıdır. Bu sınıfta okutulan ders içeriklerine baktığımızda; İngilizcenin önceki kısımdan farklı olarak, sözlü, yazılı kolay kanunlar, kompozisyon, seslerin ayırt edilmesi, okuma, yazma, konuşma, dilin ilk kuralları, başlıca fiiller gibi konular üzerinde durulmuş olduğu görülmüştür. Tarih dersinde, İngiliz tarihinden hikâyeler ve tarihte gerçekleşmiş olayların zaman ve tarihini gösteren harita ve cetveller ile ilgili bilgiler yer almıştır. Coğrafya dersinde, İngiltere haritasının fenni olarak incelenmesi, Türkiye haritası, coğrafyanın ilk konularıyla (fiziki coğrafya, dünyanın şekli ve hareketi, mevsimler, enlem boylam, vs.) yerin katmanlarına dair malumat verilmiştir. Fransızca dersine baktığımızda içerik olarak, doğrudan doğruya en kolay bilimsel usul ile dilin okutulması ve konuşma gibi bölümlerden oluştuğu görülmüştür. Bunun yanı sıra okulda mevcut Fransızca öğretimi ve Türkçe sınıfları İngilizce için kabul olunan esastan farklı esaslar üzerine olduklarından bir öğrencinin Fransızca ve İngilizce de farklı sınıflarda bulunabileceği ifade edilmiştir. Birinci sınıfın G şubesinde okutulan dersler ise hesap, resim, el yazısı ve hüsn-ü hat ve fen dersleri’dir. Hesap dersinde, dört işlem, basit işlemler, basit kesirler, zihni hesaplar verilirken, fen dersinde doğadan

araştırmalar, incelemeler, izahat, beyanatlar, hayvanlar, bitkiler, yer küre üzerine gerçekleşen olaylar ve coğrafya ile bilinen kolay fizyografi kısmı da bu derse dâhildir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 17) Resim dersinde öğrencilere el ile basit resim yapmak, maddeler ve basit eşyaların resmi, ilk resim olarak doğaçlama lüleci çamuru ile model veya başka resim yapmak gibi edinimler kazandırılmaya çalışılmıştır. El yazısı veya Hüsn-ü Hat dersleri ise başlangıç sınıfının aynıdır. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 18)

İkinci Sınıf

İngiliz Lisesi ikinci sınıf dersleri İngilizce, Tarih, Coğrafya, Türkçe, Fransızca olarak belirlenmiştir. İkinci sınıf F şubesi için belirlenen dersler; Hesap, Fen, resim, el yazısı ve hüsn-ü hat. Ders içerikleri açısından bakıldığında; İngilizce dersinde, kompozisyon yazma ve konuşma, okuma, yazma, ezber dersi, dil kurallarından sonuç çıkarma usulü üzerine kelimelerin dilbilgisi açısından incelenmesi gibi uygulamaların yapılması belirlenmiştir. Tarih dersleri içerik olarak, Büyük Britanya adalarının tarihini, Genel İngiltere tarihini ve Türk öğrenciler için Türkiye tarihi gibi konuları içermiştir. Öğrencilere okutulan diğer derslerden biri coğrafya'dır. Coğrafya dersinin içeriği; yer küre üzerindeki ülkelere dair genel bilgiler, bunların sakinleri ve ahali, büyük Britanya adalarının geçerli olan coğrafi durumu, Türkiye'ye dair geniş coğrafi bilgiler olarak belirlenmiştir. Daha önceki sınıflarda olduğu gibi bu sınıfta da Türkçe dersi sadece Türk öğrenciler için verilmiştir. Burada Türkçenin içeriği ile ilgili bilgi verilmeyişi dikkat çekici bir durumdur. Fransızca dersinde doğrudan doğruya uygulama usulü, konuşma, okuma, ezber dersleri, fiillerin karşılaştırılması gibi uygulamalar yer almıştır. İkinci sınıf F şubesi derslerin içeriğine bakıldığında Hesap dersi, ilk kuralların ve esasların tekrarı, problemler, Osmanlı para usulüne göre ondalık hesaplar, zihni hesaplamalardan oluşmuştur. Fen dersi felsefenin ilk devreleri, yer ilmi, doğa ilmi üzerine yapılan incelemeler üzerine tashih çalışmaları gibi kısımlardan meydana gelmiştir. El Yazısı ve Hüsn-ü Hat dersinde çeşitli yazılar, harflere alışkanlık, güzel yazıyı çoğaltmadaki kabiliyet ve iktidar, eldeki istikrar yani elin titremesi hususu, mektup zarfları üzerine yazmak yani adres yazmak gibi uygulamalar verilmiştir. Resim dersinde ise G şubesiyle aynı olmakla beraber ek olarak üç boyutlu resimler yapma öğretilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 18-19)

Üçüncü Sınıf

İngiliz Lisesi üçüncü sınıf derslerinin ilki İngilizcedir. Bu ders içerik olarak kitabet, cümle ve kelimelerin oluşturulması, dilbilgisinin tahlil edilmesi, okuma, ezber, yazma ile kolay yazı yazma ve ibarelerin oluşturulması gibi kısımlardan oluşmuştur. Tarih dersi içeriğine baktığımızda, Genel Avrupa tarihi, Avrupa'nın genişlemesi ve oluşumu, Büyük devlet adamlarının biyografileri, talep edenler için de Tercüme-i Osmani gibi bölümlerden meydana gelmiştir. Coğrafya dersi bu sınıfta biraz daha teferruatlı anlatılmış ve konu açısından genişletilmiştir. Konular, coğrafi kavram ve tabirlerinin tekrarı ile matematik coğrafyası hakkında bazı incelemeler, İngiltere'nin coğrafyası, Avrupa kıtasında şehirler ve siyasi-idari bölgeler, Balkan Yarımadası, Akdeniz ve Karadeniz havzaları hakkında hususi araştırmalar ve incelemeler olarak belirlenmiştir. Dil derslerinden olan Fransızca dersinin konuları, şekil bilgisi, birinci basamak okuma-yazmaya dair izahlar, ezber, konuşmadan ibarettir. Türkçe dersi ise daha öncede ifade edildiği gibi sadece Türk öğrencilere verilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 19)

Üçüncü sınıf E şubesi öğrencilerinin sorumlu olduğu derslerine baktığımızda sırasıyla ders ismi ve içerikleri şu şekildedir: Hesap dersi, Tekrar, Çarpma ve Bölme, Obeb-Okek, alan ölçüleri, oran-orantı, basit faiz hesaplama, İngiliz, Türk ve Fransız Parası ile karşılaştırmalı zihni hesaplar, ondalık sisteme göre yapılmış metre usulü gibi konulardan sorumlu oldukları ifade edilmiştir. Resim dersinin F şubesi ile içerik-konu olarak aynı olduğu belirtilmiştir. Fen

dersi, genel tekrar, ilm-i hayvanat üzerine daha geniş araştırma-inceleme, hayvanlarda azaların görevleri, bitkiler ve bitkilerde azaların görevleri, yer bilimi gibi kısımlardan meydana gelmiştir. Program içindeki bir diğer ders Geometri'dir. Geometri dersinde, tarifler, çizgiler, açı ve trigonometri üzerine alıştırmalar, en basit alıştırmaların sağlaması gibi konular yer almıştır. Güzel Yazı dersinde, önceki uygulamaların aynı olup matbu yazı taklit etmek ve çizgisiz kâğıda yazma talimi yapılmıştır. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 19-20)

Okulun ders programı içinde bulunan Türkçe dersleri ile ilgili izlenen yol şu şekilde verilmiştir: İlk üç sınıfın Müslüman öğrencisi üç özel sınıfta Türkçe tahsil ederler. Bu saatler okulun akışı dışında olursa Türkçe öğrenmek isteyen diğer çocuklar bu sınıfları takip ederler. Bahsi geçen bu üç sınıfın programı şu şekildedir:

Birinci Sınıf: Öğrenci elifba, hat, ilk okuma ve düzyazı gibi konulardan sorumludur.

İkinci Sınıf: Hat ve Okuma, Yazma (Biraz daha güç), dilbilgisi kuralları, kolay şiirden ezber gibi konulardan sorumludur.

Üçüncü Sınıf: Okuma, yazma, şekil bilgisi, ezber, kitabet vazifeleri, bazı tarihi ve edebi metinlerden sorumlu tutulmuşlardır. Dördüncü sınıftan itibaren Türkçe dili öğrenmek isteyen çocuklara düzgün ve zamanlı bir şekilde öğretilir. Âli sınıflarda çocuklar Türkçe yerine Latince veya özel İngilizce veya Matematik ve "daktilografi" derslerini takip edebilecekleri ifade edilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 20)

Üçüncü Sınıf Âli Kısım D Şubesi, üçüncü sınıfa (tâli şubeye) denktir ve dersleri hemen hemen aynıdır. Bu sınıf okula erken yaşta dâhil olup âli sınıf derslerini takip edebilecek düzeyde İngiliz diline vakıf olmayan ve küçük sınıflara yaşlarından dolayı dâhil olmayan çocuklar içindir. İlk sınıfları başarıyla bitiren çocuklar çoğunlukla bu sınıfta okumaya mecbur değildirlir. Bu iki sınıf arasındaki başlıca fark: konuşma, matematik, konuşma usulüne dair olan sonradan incelemeler, görüşlerden ibarettir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 21)

Dördüncü Sınıf

Okulun dördüncü sınıf dersleri konu olarak önceki sınıflara göre biraz daha ağırlaştırılmıştır. Bu sınıfta İngilizce dersinin konuları edebiyat, yazı yazma usulü (mekrup, dilekçe vs..) haberleşme usulü, dilbilgisi, yazının yorumlanması gibi kısımlardan oluşmuştur. Tarih dersinde sadece İngiltere, İngiliz İmparatorluğu tarihinden bilgiler verilmiştir. Coğrafya dersinde, İngiltere İmparatorluğu, Avrupa'nın ve Dünyanın ticaret ile ünlü olan şehirlerinin coğrafyası gibi konuların öğretilmesi belirlenmiştir. Türkçe dersi, Berliç Usulü, Elifba, Okuma, basit yazılar ile dilbilgisi kurallarına örnekler gibi kısımlardan, Fransızca dersi basit dil bilgisi kuralları, fiillerin karşılaştırılması, yazma, okuma, ezber, kitabet(resmi yazı yazımı) gibi bölümlerden meydana gelmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 21) Dördüncü sınıf C şubesi derslerine bakıldığında bu kısımda da gerek ders gerek konu içerikleri bakımından biraz daha ileri konular olduğu görülmektedir. Hesap dersi, paralar, ağırlık-ölçüler, sadeleştirme, obeb-okek, çarpma işlemi, sayılar ve boş küme, ondalık kesirler, orantı, basit kesir, basit yüzde faizi, kar-zarar, dikdörtgenin yüzeyi gibi konulardan oluşmuştur. Cebir dersi, ornatma, basit denklem, birleşik denklem ve çarpan-çarpım gibi konulardan oluşmuştur. Geometri dersi; tekrar, ispat, açı, trigonometri, paralel teoremler ile sağlama problemleri, Fen dersi, yerçekimi ve sıcaklık, ışık, ses, manyetizma ve elektrik konuları, resim dersi, balçık resimlerinin taklidi, doğal resim, genel eşya, zihni resim ve son olarak Hat derslerinde emirname, bordro, basımcılık fenni, usul-i defteri yani defter-i kebir (muhasabe kaydı tutma usulü) üzerine basit egzersizler ve vezne defteri gibi konular verilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 21-22)

Beşinci Sınıf

Okulun dördüncü sınıf dersleri konu ve içerik olarak normal sınıflarda beş ders okutulmuş B şubesinde beş ders olmak üzere toplamda on ders okutulmuştur. Normal sınıfta verilen derslerden ilki İngilizcedir. İngilizce dersinde öğrencilere resmi yazı yazma, tahlil, dil tarihi, etimoloji, dil bilimi hakkında ilk incelemeler araştırmalar, iş İngilizcesi ve yazı gibi konuları öğretilmiştir. Tarih dersinde ticaret tarihi ve ilkçağ tarihi, Coğrafya dersinde tabii coğrafya, Türkçe dersinde Berliç usulü sonrası küçük imlalar, dilbilgisi, okuma, kolay kelimeler, (arabi, farsî kolay ezber) son olarak ise Fransızca dersinde kuralların tekrarı, okuma tahlilleri, resmi yazı yazma, ticari mektuplar gibi konular işlenmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi,1330-1331*, s. 22) Beşinci sınıf B şubesi derslerine bakıldığında Hesap dersinde, yüzeyle, hacim, yüzde faizi, basit ve bileşik faizler, sermaye, tahvilat, olasılık, logaritma, muhasebe, zihni çabuk hesap yapma usulü, cebir dersinde, tekrar çarpım ve çarpım, ornatma, basit kesir, ikinci derece bilinmeyenli denklem, Geometri dersinde, düzlemsel şekiller, Hat dersinde Makbuz, senet ve diğer ticari evrakın müsveddesini yapma ve kabartma yazma son olarak Resim dersinde ise balçık resimlerinin taklidi (daha gelişmiş) gibi konuların öğretileceği belirlenmiştir. Çeşitli sebeplerden dolayı okulu bırakmak zorunda kalan öğrenciler için eğer okulu üçüncü sınıfta bırakmışsa bir sınav yapıldıktan sonra bahsi geçen bu öğrencilerin müessesenin ikinci derecede bir tasdiknamesi derecesinde olan diplomasını alabilecekleri ifade edilmiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi,1330-1331*, s. 23)

Altıncı Sınıf

Okulun altıncı sınıfındaki öğrenciler on iki dersten sorumlu tutulmuşlardır. Bahsi geçen derslerin içeriklerine baktığımızda; İngilizce dersi, resmi yazı yazma, yazma usulü, edebiyat, ünlü yazarlar hakkında araştırma, inceleme, cümlecik oluşturma, Tarih dersi, genel bilgiler, ticari ve iktisadi tarih ve Meşrutiyet tarihi, İktisat dersi, teoriler, mevcut toplumun hal ve şartlarına göre iktisadi modeller ve maliye hakkında uygulamalar, Coğrafya dersi, genel coğrafya hakkında genel araştırma, inceleme, hususi mevzuat, ulaştırma, göç, coğrafi şartların tarihe olan etkisi, Türkçe dersi, genel tekrar, şekil bilgisi, yazı yazma, ezber, resmi yazı yazma, mektup, tarih ve edebiyattan seçilmiş, Arapça kelimeler, Türkçe ileri düzeyde ticari mektuplar ve dilbilgisi kuralları, Fransızca dersinde ise Kitabet, cümle bilgisi, edebiyat, meşhur yazarlar hakkında araştırma, ticari mektuplar ve tercüme gibi konular öğretilmiştir. Bu sınıfın mesleki dersler kısmı altı dersten oluşmuştur. İçeriklerine baktığımızda, Hesap dersinde ticari hesap, poliçe, ondalık kesirler, logaritma hesabı, orantı geometrisi, kile hububat ölçüleri, Cebir dersinde ikinci derece denklemler, koordinat sistemi, niceliksel orantısızlık, Geometride tekrar, oran-orantı, Hat dersinde, hızlı yazı yazma, Resim dersinde, resim geometrisi, düzlem geometrisi, uzay geometrisi, zihinden yapılacak güç resimler son olarak Muhasebe ve Usul-ü Defteri derslerinde ise her türlü ticarete kullanılan hususi defterler, ticari hukuk vs. Stenografi Usulü ve hızlı yazma gibi konuların öğretileceği vurgulanmıştır. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi,1330-1331*, s. 23-24) Buradaki dersleri verdikten sonra öğrenci mezun olmaya hak kazanır. Ayrıca okulun mevzuatı ile ilgili bu metinde tam tasdiknameyi almak için “en az dört sene mektebin eğitim-öğretimini takip etmiş ve sınavlarını kazanmış olmalıdırlar” ibaresi yer almıştır. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi,1330-1331*, s. 24)

Uzmanlık Sınıfı ve Eğitimin Sona Ermesi

Bu sınıf bir sene ek tahsil görmek isteyen öğrenciler için oluşturulmuştur. Yabancı diller, Matematik ve ticarete uzman olarak almak istedikleri tasdiknameleri edinebilirler veya hususi araştırmalar yaparak kendilerini geliştirebilmeleri için tesis edilmiş bir sınıftır. Buradaki dersler ve içerikleri şu şekildedir: Matematik: trigonometri, hendese-i aliye ve mühendis mekteplerine dâhil olmak için lazım gelen diğer maddeleri içerir. Ticaret: Usul-i

defteri, stenografi hakkında geniş inceleme araştırma (geniş tetebbuat), Stenografi dersi, iktisat, iktisat tarihi, banka mali ilmi, simsarlık, yürürlükte olan kanunların tatbikatı gibi konuları içermiştir. (*Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, s. 24-25)

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un açılmasıyla eğitimde modernleşme hareketleri başlamış olup eğitim programları (müfredat) da bu minvalde oluşturulmaya çalışılmıştır. Gerek devlet gerekse azınlık ve yabancı okullarında okutulan dersler ve içeriklerinin çoğunlukla aynı olduğu görülmektedir. Bu derslerin içeriklerinin ise öğrencilerin çeşitli becerilerini geliştirmeye yönelik olarak geliştirildiği, ezberci bir eğitim sisteminin dışına çıkılmaya çalışıldığı söylenebilir³.

Sonuç

Osmanlı'da yabancı okulların açılması Osmanlı'nın Avrupa devletleriyle kurduğu siyasi ve ekonomik ilişkilerin sonucunda gerçekleşmiştir. Osmanlı'nın ticari ilişkilerinin yoğun olduğu devletlerden biri olan İngiltere ile ticari ilişkiler 16. Yüzyılda başlamış, kültürel alandaki ilişkileri ise 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmiştir. Kültürel anlamdaki ilişkilerin başlamasıyla Osmanlı topraklarında İngiliz okulları açılmaya başlamıştır. Türk topraklarında çeşitli dönemlerde "Yabancı Okullar" olarak adlandırılan okullar açılmıştır. Bu okullar bağlı buldukları devletlere göre isimlendirilmiş ve bu devletlerin misyonlarına hizmet etmişlerdir. Osmanlı topraklarında açılan yabancı okullar genellikle misyonerlik faaliyetleri ile ön plana çıkmışlardır. Bahsi geçen yabancı okullar Osmanlı devletinin son zamanlarında Osmanlı gayr-i Müslim tebaası tarafından açılan azınlık okullarıyla ortak bir program izlemişlerdir. İngilizler de aynı amaçlara hizmet etmek amacıyla Osmanlı topraklarında okullar açmışlardır.

Osmanlı topraklarındaki İngiliz okullarının açıldığı yerlerden biri de İstanbul olmuştur. 1905 yılında İstanbul'da açılan Nişantaşı İngiliz Erkek Lisesinin eğitim süresi altı yıldır. Eğitimini tamamlayan öğrenciler altı yılın sonunda istekleri doğrultusunda ihtisas yani uzmanlık sınıfına dâhil olabiliyorlardı. Bu durum o dönemde bu okulda verilen eğitimin öğrencilerin yeteneklerini ön plana çıkaran ve bu doğrultuda uzmanlaşmalarını sağlamıştır. Özellikle dil konusunda hassas hareket edilmiş, öğrenciler iyi düzeyde İngilizce öğrenmeden üst sınıflara geçemiyordu. Öğrencilere verilen derslere baktığımızda bilhassa tarih derslerinde İngiliz tarihi ve önemli şahsiyetleri, önemli olayları üzerinde durulması ve Türkçe dersinin sadece Türk öğrencilere veriliyor olması dikkat çekicidir. Dikkat çeken bir diğer husus ise İngilizce dilini ileri düzey bilme şartını Türk öğrencilere de uyguluyor olmasıdır. Eğitimin kısımlara ayrılması neticesinde meslek derslerine ilgisi olan öğrencilerin meslek kısmına normal derslere ilgisi olan öğrencilerin bahsi geçen kısma yönlendirilmeleri öğrenciler açısından önemlidir. Nişantaşı İngiliz Erkek Lisesi eğitim kadrosuna baktığımızda genellikle İngiltere'nin sayılı üniversitelerinden gelen hocaların burada görevlendirilmesi ve İngiltere'nin İstanbul konsolosunun bu okula önem vermesi üzerinde durulması gereken bir diğer husustur. Son olarak burada diploma almaya hak kazanan öğrenciler ihtisas sınıflarında ticaret ve diller üzerine uzmanlaşma imkânı bulmuşlardır.

³ Osmanlı'da modern anlamda eğitim veren ve Milli Mücadele'nin kazanılmasında oldukça önem arz eden birçok komutanın mezun olduğu askeri rüştiyelerde verilen dersler ve eğitim programları bu duruma örnek gösterilebilir. Öğrencilerin çeşitli becerilerinin kazandırılmasına yönelik olarak yapılan eğitim programlarının Bloom Taksonomisi'ne göre değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuç için bkz. PATOĞLU, Emrah Berkant, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Rüştiyeler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2018.

Kaynakça

Arşiv kaynakları

Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, İstanbul: Dersaadet: Fratelli Hayim Matbaası.
BEO 3883/291213/ Tarih: 19 Rebiyülahir 1329-19 Nisan 1911.
BOA, A.MKT. MHM 700/12, sayfa.11.

Tetkik eserler

- Esenkal, E., (2007). Yabancı ülkeler tarafından Osmanlı coğrafyasında açılan okullar, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Edirne.
- Gözübüyük, S., (2018). Osmanlı İmparatorluğunda Cizvit Tarikatının yayılmasında Fransız elçilerinin rolü, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD) Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE)*, 5/12, s. 637.
- İhsanoğlu, E., (1999). “Osmanlı eğitim ve bilim kurumları”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt-1, İstanbul: Feza Yay.
- Kırşehirlioğlu, E. G., (1963). *Türkiye’de misyoner faaliyetleri*, İstanbul.
- Kocabaşoğlu, U., (1988). *Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılda Amerikan matbaaları ve yayıncılığı*, İstanbul.
- Kolutek, M., (2011). Fransa’nın Doğu Akdeniz havzasındaki misyonerlik faaliyetleri, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Hatay.
- Mutlu, Ş., (2005). *Osmanlı Devleti’nde misyoner okulları*, İstanbul.
- Sakaoğlu, A. S., (2003). “High school-İngiliz kız ve erkek liseleri”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Sevinç, N., (2009). *Osmanlı’dan günümüze misyoner faaliyetleri okullar, kiliseler, yardım kuruluşları*, 7. Baskı, İstanbul: Bilge Oğuz Yay.
- Sezer, A., (1999). *Atatürk döneminde yabancı okullar (1923-1938)*, Ankara.
- Topçu, F., (2007). Türk eğitim sisteminin tarihsel gelişimi ile yabancı okullarının bu sistem üzerindeki etkileri, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Eğitim Yönetimi ve Denetimi Bilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.
- Ünver M., (2018). Osmanlı Devletinde’ki İngiliz ticaretinin Almanya karşısında gerilemesi tartışmaları bağlamında İstanbul’da İngiliz Erkek Lisesinin kuruluşu/ (The Foundation of English High School For Boys in İstanbul in The Context Of the Debates Over The British Decline Against Germany in Ottoman Trade), *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute TAED-61*, Ocak-January, Erzurum.

Elektronik kaynaklar

<https://alafanga-saat.nedir.org/> Erişim tarihi 10.04.2019.

FELSEFE & PHILOSOPHY

The Pursuit of the Ideal and the Reality of the Art-Object: Intertextuality, Antilogike, and Self-awareness in the Works of D. G. Rossetti.

İdeal Arayışı ve Sanat-Nesnesinin Gerçekliği; D. G. Rossetti'nin Eserlerinde Metinlerarasılık, Antilogike, ve Öz Farkındalık.

Anna ASIATIDOU*

Abstract

D.G. Rossetti's works reveal how the poet, as an aestheticist through his pursuit of the ideal, frees the concept of reality from pre-given limitations. He mainly creates an open field of renegotiation, even introducing an alternative understanding of real and authentic. In his famous poems "The Blessed Damozel" and "The Burden of Nineveh," Rossetti applies intertextuality and signifies the potential of dialectic poetry. His focus on aesthetic qualities and the subversion of the subject matter assures interpretative ambiguity. This kind of ambiguity rather than confusion achieves poetic self-awareness and omens future perceptions of reality, which can be composed by an object, as an artistic process, or the artistic object itself. This article recognizes the links of ancient (Platonic) philosophy on Aesthetics and Reality with contemporary opinions in Philosophical Realism. However, it mainly focuses on two distinctive works of the Victorian poet as a contemplating station of how an artistic object, freed from any responsibility except its consistency on its aesthetic qualities, can signify dialectic (higher state of cognition) processes affording reality.

Keywords: D.G. Rossetti, Reality, Intertextuality, Antilogike, Object

Öz

D. G. Rossetti'nin eserleri ideal arayışında bir estetsiyen olarak şairin, gerçeklik kavramını önceden belirlenmiş sınırlamalarından nasıl özgür bıraktığını ortaya koymaktadır. Çoğunlukla tekrar müzakere için açık bir alan oluşturmaktadır. Ünlü şiirleri "The Blessed Damozel" ve "The Burden of Nineveh,"da Rossetti, metinlerarasılığı uygular ve diyalektik şiirin potansiyelini gösterir. Estetiğin kalitesine odaklanması ve ana fikrin yıkılması, yorumlayıcı belirsizliği temin eder. Bu şekilde bir belirsizlik, karışıklıktan daha ziyade şiirsel öz farkındalığı sağlar. Ayrıca sanatsal bir süreç veya sanatsal nesnenin kendisi olarak bir nesneden oluşabilen gerçekliğin gelecekteki algılarını işaret eder. Bu çalışma, antik (platonik) felsefenin estetik ve gerçeklik ile felsefi gerçekçilikte çağdaş düşüncelere olan ilişkilerini ortaya koymaktadır. Asıl olarak, Viktorya dönemi şairin ayırt edici iki eserine, sanatsal bir nesnenin nasıl çalıştığına dair bir durak olarak odaklanmaktadır. Aynı zamanda, estetiğin kalitesi üzerindeki tutarlılığından ziyade herhangi bir sorumluluktan bağımsızlaşır, gerçekliği sağlayan diyalektik, yüksek biliş durumu, süreçleri gösterebilir.

Anahtar Kelimeler: D. G. Rossetti, Gerçeklik, Metinlerarasılık, Antilogike, Nesne

Introduction

Familiarization with the Platonic Philosophy on beauty and the divine leads inevitably to exploring the nature of reality. Based on famous Platonic works as *Republic*, *Symposium*, and *Phaedrus*, reality is synonymous with the ideal, beautiful, and divine. Reality can be approached through the dialectic processes (Republic, Plato, VII. 533c-e) of antilogike (Plato, Phaedrus, 261a7) and self-knowledge (Plato, Phaedrus, 229 e, Republic, VII. 518b-c, Symposium, 35). Although self-knowledge is a self-explanatory term, antilogike is explained in "Socrates Psychagogos" as "the art of giving contradictory arguments" (Moore, 2012, p. 15). Comprehensively it can find its definition on the understanding/acceptance of conflicting ideas on the same matter as equally real. In literature, during the Victorian period mainly, because of the massive impact of the Aesthetic Movement, the pursuit of beauty leads to poetic experimentations, which enlightened new perceptions of reality. Significantly, many of D.G. Rossetti's works reveal how the poet, as an aestheticist through his pursuit of the ideal, frees the concept of reality from pre-given limitations. He mainly creates an open field of renegotiation, even introducing an alternative understanding of real and authentic.

* Öğr. Gör., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, asiatidouanna@gmail.com

In his famous poems "The Blessed Damozel" and "The Burden of Nineveh," Rossetti applies intertextuality and signifies the potential of dialectic poetry. His focus on aesthetic qualities and the subversion of the subject matter assures interpretative ambiguity. This kind of ambiguity rather than confusion achieves poetic self-awareness and omens future perceptions of reality, which can be composed by an object, as an artistic process, or the artistic object itself. From the standpoint of twenty-first-century research, we are already familiar with the latest philosophical orientation on Speculative Realism, Object-Oriented Ontology (OOO)¹, which values and equalizes the reality of an object with a human being (Harman, 2018, p. 9). Based on OOO, anything can be perceived as an object that means a human or non-human, a materialized thing, a myth, or a natural phenomenon (p. 12). This article recognizes the links of ancient (Platonic) philosophy on Aesthetics and Reality with contemporary opinions in Philosophical Realism. However, it mainly focuses on two distinctive works of the Victorian poet as a contemplating station of how an artistic object, freed from any responsibility except its consistency on its aesthetic qualities, can signify dialectic (higher state of cognition) processes affording reality.

The Relation between Intertextuality, Ideology, Artistic Self-Awareness and Reality

A simplified schema on how intertextuality leads to a new understanding of reality summarizes an initial recognition of a poet's level and self-reflection. It follows a potential subversion of the subject matter mainly because of a reoriented focus on aesthetic criteria than ideological ones. The flexible, self-critical, and autonomous quality of the aesthetic inevitably leads to ambiguity. Finally, the acceptance and contemplation of an ambiguous state achieve poetic self-awareness and revelation/discovery of alternative aspects of reality. Rossetti's incorporation of intertextuality accompanies a degree of ambiguity and difficulty in understanding. However, it is also understandable that intertextuality doesn't apply in matters of interpretation without a significant degree of the poet's self-reflection. Claus Uhlig in "Literature as Textual Palingenesis" exposes the relation between intertextuality and self-reflection by claiming that since Romanticism, "the aging of poetic forms and genres constantly increases their self-consciousness as knowledge of their own historicity. Through this progressive self-reflection, whose sphere is intertextuality, literature is, in the end, transformed into meta literature, mere references to its own history" (1985, p. 503).

Primarily, it is essential to observe a lurking difference between self-reflection and self-awareness. Self-reflection is a relatively simple look at the constituted elements of the poet's choice and the poem's matter. Self-reflection is the first stage of self-awareness, which is a deeper state of understanding that the poet and the poem achieve during the forming and the scholastic contemplation on the final form of the artistic object. Uhlig's ideas aspire to a double-layer self-reflection, which results in self-awareness when a poet applies intertextuality. Initially, he refers to a "self-consciousness of the poetic forms and genres," which mainly recognizes the effect of applied intertextuality as the shaping of a self-aware product, in this case, a poetic form or genre. Additionally, he notifies poets' ideological aspect to mingle their new creations with references and allusions from past works. Although it reveals the poet's self-reflection consisted partly of ideological motives, it is still a mixing process into something new. In this way, intertextuality increases the possibility of a transformation (of the artist and the artistic work), which will be less ideological and more artistic, thus self-aware. On the second layer of understanding, the works permeated by intertextuality are "literature in the end transformed into meta literature," and they afford "knowledge of their own historicity." In other words, although in a degree self-reflective, the artistic object is perceived as autonomous and self-conscious since it can be transformed and

---

¹ In the text, the abbreviated form of will be used for Object-Oriented Ontology.

valued by itself. Despite that the term historicity was probably selected by Uhlig to signify ideology, it still maintains the art object as a type of independence from its creator and their (un)conscious motives. Moreover, by using "its own history," it expands the perceptive field of history, beyond the stereotypical perception as a history of ideologies, to a history of pure aesthetic choices and qualities. Contemplating this double layer self-reflection, which results in self-awareness of the artist and the artistic object, we realize a similar aspiration of new aspects of reality.

The relation of intertextuality with ideology and history that Uhlig locates in literary works created concerning past works is specified and expanded by Antony Harrison in his "Dante Rossetti: Parody and Ideology" through the example of Pre-Raphaelite poets. According to Harrison, Pre-Raphaelites, as a "self-appointed" continuation of the Romantics, demonstrated in their works "an extraordinary degree of historical consciousness" (1989, p. 746). However, focused on Rossetti's poetry, Harrison notifies that "many of his poems are deliberate intertexts, works which manipulate palimpsests parodically in order both to resist the social actuality which obsessed his contemporaries and to open up new "tracks" for future writers" (p. 746). Harrison mainly underlines that intertextuality, used mainly by Rossetti, takes an alternative, if not opposed, stand towards any past ideological formation and reproduction. For Rossetti, intertextuality is an autonomous ideology, a gateway from what Terry Eagleton in his "The Ideology of the Aesthetic" names "modes of feeling, valuing, perceiving and believing which have some relation to maintenance and reproduction of social power" (1990, p.15).

Rossetti's poems "The Blessed Damozel" and "The Burden of Nineveh" are prolific examples of his poetic vision. In these poems, Rossetti, by applying intertextuality, serves his interest in the ideal and the truth through achieving both artistic self-awareness and textual aesthetics. In both poems, there are allusions to past literary works that obstruct the text's interpretative flow. Because of these allusions, the subject matter is degraded compared to the poet's emphasized self-consciousness and the overpowering aesthetic qualities of the text. The analysis of the two poems explains how the production of an aesthetic creation with a similar interest in the poet's self-definition and openness to any reality embraces a sense of uncertainty inevitably. This state of uncertainty towards any fixed and limited perception of reality stimulates the individual images to further explore reality as beautiful/ideal. In Rossetti's poems, uncertainty acts more as an element of a dialectic process than a trace of the poet's disorientation. The disorienting and ideologically unfixed subject matter and the destabilized interest from the subject matter to the aesthetic issues are a repeated pattern applied by a self-aware poet in both poems.

"The Blessed Damozel" is a poetic reflection of the poet's dialectic effort to approach the beauty/ideal through intertextuality, self-reflection, and the coexistence of multiple perspectives. In this poem, eroticism/physicality and spirituality are mixed artistically through an intricate net of images, symbolism, and allusions to other texts, resulting in the poem's self-reflection and self-evaluation (devaluation). From the reader's first contact with the poem's title, the reader experiences an epiphany of mystery based on an unconscious effect of sensuality blended with spirituality. Initially, the word "Damozel," as Greenblatt notifies, is a "poetic version of "damsel," [which signifies] a young unmarried lady" (2012, p. 1472). This archaic version of the word "maiden" appears to be revived in Romantic poetry and Victorian poetry to dress the poetic diction and tone with the mystery of medievalism. Coleridge's reference to "a damsel with a dulcimer / In a vision once I saw" in his poem "Kubla Khan" and Abrams' reference to the medieval world as a source for inspiration for the Pre-Raphaelites (2000, p. 1573) support a common Romantic and Victorian poetic tendency to "medievalism." The reference to the word "damsel" in the romantic poem of Coleridge is a

sign of Rossetti's use of intertextuality. He also admits that his poem is related to the poem "The Raven" of the Romantic American poet Edgar Allan Poe. Rossetti claims, "I saw that Poe had done the utmost it was possible to do with the grief of the lover on earth, and so I determined to reverse the conditions, and give utterance to the yearning of the loved one in heaven" (Rossetti qt in Abrams, p. 1574). Apart from an allusion to the medieval atmosphere and other works, the word "Damozel" defines the inoperative sexuality of a young woman. The utterance of a word which means a young unmarried woman creates unconscious associations about her physicality and playing with the notions of purity and desire creates an atmosphere of sensuality. The adjective "Blessed" that accompanies the "Damozel"-as a condition connected with God and refers to divine qualities and grace-aspires to a sense of spirituality.

Rossetti's continuous blending of sensuality and spirituality appears in "The Blessed Damozel" as a convention, which is enforced by the effect of Rossetti's individualized reference to other texts, and it enforces the effect of the poem's aestheticism under the tone of a parodied subject matter. Initially, the poem's subject matter is the yearning of a deceased young woman in heaven to reunite with her earthly bounded lover. Interpretatively, the poem consists of three parts. The first part, from stanza one to twelve, concerns detailed descriptions of the young woman. From the thirteenth stanza to twenty-two, the young woman's vision of her heavenly reunion with her lover occurs. The third part includes the last two stanzas of the poem in which the young woman realizes the impossibility of her desire's fulfillment since her lover is still alive. The poem appears to move on a repeated inspiration, consummation, and remission (back to reality/present condition). In this sense, "The Blessed Damozel" reflects how the poet perceives the process of his artistic creation and how he perceives his artistic creation to reality, under the condition of a stereotypical concept of time.

The poem describes the damozel's external appearance in the first and second stanzas. It introduces the reader to aesthetically elaborated images of intense sensuality by blending religious symbols with textual allusions. The young girl—the new bride of God, leaning from His Kingdom—wears a modest white robe adorned only with Virgin Mary's white rose—a symbol both of purity and death—and holds three lilies. The reference to the three lilies is a connotation not only of physical but of spiritual purity too. According to the Christian belief, three are God's number symbolizing the triple divine hypostasis of Father, Son, and the Holy Spirit; lilies are flowers traditionally connected to the Virgin Mary. According to the Christian belief during the Annunciation of the Virgin Mary, the moment of Jesus's conception is when the angel offers Her to smell the lily (Gospel of Luke 1, 26). In the first two stanzas, the image of the damozel echoes Keats's address of "Thou still unravished bride of quietness" from the "Ode on a Grecian Urn." Rossetti seems to borrow the aesthetic effect of Keats's bride. However, in matters of interpretation, Rossetti's bride under her spiritualization as a religious figure of modesty and simplicity is different. Especially compared to Keats's pagan bride of exaggerated floral ornamenting. Preservation of the aesthetic effect and differentiation on the interpretation can be noticed similarly in Rossetti's "gold bar of heaven," which echoes Coleridge's description of the ghost ship appearing under the light of the sun in his poem "The Rime of the Ancient Mariner." Coleridge's poem incorporates the sunlight in the earthly world in contrast with Rossetti's gold bar, which refers to the heavenly Kingdom of God as a bright space distant from the earthly world.

In stanzas one to twelve, there is a continuous blending of spirituality with sensuality through the damozel's physical description based on religious and cosmological symbols and the speaker's self-reflective perception of his beloved. Throughout these stanzas, the speaker aspires to sensuality based on the damozel's hair, which, apart from a symbol of beauty and

sexuality, is used as an aesthetic form of spiritual beauty. Specifically, in line 6, "And the stars in her hair were seven," the speaker notices the damozel's beauty through the use of exaggeration as he gathers on the young girl's hair seven celestial bodies. According to the Christian religion, God created the whole world in seven days; thus, seven is a number that represents spiritual power. Rossetti's philosophical thought that man in his afterlife unites with the other parts of the Cosmic order is reflected in the image of the damozel's hair blending with seven universal elements. In this respect, damozel's beauty is a manifestation of cosmic beauty. The vividly colored, thick, and dense hair in the second stanza symbolizes beauty and sexuality. The speaker's persistence on the damsel's external-detailed description enforces the sense of a young lover who is missing his beloved physically even more than emotionally. In stanza four, the parenthetical thoughts and visions of the lover consist of the damozel's leaning over him and the sensual falling of her hair on his face, creating the atmosphere of an erotic tête-à-tête. The concrete sensual thoughts of the lover come in contrast with the vague terms that the speaker uses in a kind of cosmological description in the following two stanzas. The damozel's placement at "God's house," which is over the "sheer depth" where the "Space begun" and "So high, / She scarce could see the sun," withdraws the reader from the sensual/spiritual impact of the previous stanzas and entices them through the aesthetic impact of a cosmological image. The poet's universal redefinitions appear interpretively disorienting. They are more abstract than the scientific ones and lost into the flood, the ether, the void, and a series of mixed metaphors (Harrison, 1989, p. 750). In the seventh stanza, the "newly met" lovers who surround the damozel and the image of the souls "mounting up to God" are a return to a spiritualized sensual effect. The references to "deathless love's acclaims" and "Their heart-remembered names" in the seventh stanza are reminders of the Platonic philosophy about love as a means to immortality and an equation to ideal/beauty/divine. These references also function as allusions to the Platonic philosophy about the truth/knowledge as a pre-existed condition that man ventures to remember. In stanza eight, the warmth emitted from the damozel's body— "Until her bosom must have made/The bar she leaned on warm"—enforces the sense of an image of sensuality again. The damozel's leaning reveals a state of nostalgia and desire, and the warmth that her deceased body radiates connotes physical contact enriched with implied sexual hints. The reader's interest reorients from spiritual philosophizing about the immortality of the souls and love to the damozel's physical (sexual) condition, which includes her warm bosom.

Such a reorientation reflects the poet's almost ironic style adopted to utter his indifference in supporting any ideology, especially one of a stabilized perception of love/beauty/ divine/ideal. Any of the poet's unconscious endeavors to express his inspiration or ideology poetically are canceled right after their utterance before their contemplation as an authoritative stable perception. The speaker experiences an illusion of the essence of love and its manifestations, mixing his state of being with the damozel's. Additionally, he unconsciously makes the damozel the object of his longing and a projection of himself. In stanza nine, the lines "From the fixed place of heaven she saw/Time like a pulse shake fierce/Through all the worlds" create a sense that the ideal condition of heaven through the measure of time is distant. Under this condition, heaven contrasts the reality of earthly life perceived through a chronological understanding. The lines "And now she spoke as when / the stars sang in their spheres" from the ninth stanza, as well as the lines "She spoke through the still weather /Her voice was like the voice the stars / Had when they sang together" in the tenth stanza, incorporate scientific allusions. According to the Pythagoreans, as the stars move, they produce a musical harmony. The music produced by the stars cannot be heard by human beings on earth because "it is a constant background sound in our ears from birth" (Ferber, 1999, p. 131). In Rossetti's poem, such a fact strengthens the distance that divides the damozel in heaven from her lover on earth and poetically attributes to a sense of silence.

According to Spector, not only the lover's distance between heaven and earth but also the conditions of the lovers' state of unity in heaven are "a compressed and enclosing space, a timeless moment (often designated "Love's Hour"), darkness, stillness, and silence" (1971, p. 444). The eleventh stanza consists of lines that emulate the aesthetic effect of Keats' famous poems. The earthly lover hears his beloved's voice through the song of a bird, echoing the happy song of Keats' nightingale in his homonymous poem "Ode to a Nightingale." In Keats' poem, the speaker is incapable of understanding the source of cheerfulness in the nightingale's song; similarly, in Rossetti's poem, the damozel's soul can't reach her earthbound lover. The twelfth stanza appears as an interim part that connects the speaker's thought and vision of the damozel with the damozel's vision of her heavenly union with her beloved. Through the use of religious words (heaven, Lord, prayer), the pursued union is reversed, turning from the damozel's effort to reach her beloved on earth into a union of the two loving souls in heaven.

The second "unofficial" part of the poem elevates the lover's union to a spiritualized union of man with the divine/God. The narrative plot of the lover's heavenly reunion bases on religious symbols and allusions to other texts. The damozel envisions her union with her now-deceased lover and likens their heavenly reunited experience "To the deep wells of light" as they rebaptism their love to a "bathe there in God's sight." The damozel envisions her lover dead because this is the only way for them to taste love together, standing in front of God's light and laying down the shadow of the "living mystic tree." The tree identifies as the tree of knowledge, which, paired with the Dove (symbol of the Holy Spirit, the third Divine manifestation to humanity), symbolizes the absolute Wisdom and Love the lovers can experience through their merging with God. Interpretively, according to the damozel, the matter of knowledge becomes the lover's pursuing goal after their loving union as she declares that "I myself will teach to him/... And find some knowledge at each pause Or some new thing to know." However, after some stanzas, the damozel's perplexes by her desire for a re-experience of their love on earth. By stating, "Only to live as once on earth / With Love" echoes Keats' instigation of enjoying "ourselves hereafter by having what we call happiness on Earth repeated in a finer tone" (Keats, 1990, p. 365), revealing one more time a subversion of the subject matter in favor of aestheticizing.

Similarly, the "overtly literal" presentation of the heavenly court, which refers to the historical records of the medieval courts of love in France (Harrison, 1989, p. 750), clearly acts as an inspirational source for the spiritualization of the poet's image while it obscures the clarification of the poem's narrative form. In general, intertextuality and symbolism in the second part of the poem strengthen its aesthetic effect. However, the destabilized subject matter and the consumption of texts for aesthetic pleasure limit the text's function as self-affirmative and interpretatively unified. Initially, the poet appears to explore the boundaries of his artistic creation, which means he appears to explore the function of his text in a given context of knowledge through pre-texts / pre-perceptions about reality. Yet, in parallel, he demonstrates uncertainty towards this limited pre-given context both as a referential point of his self-replacement and an interpreting reference to his new artistic creation. Such uncertainty results in spared self-referential images of the ideal/ the divine/the beautiful and subverts any attempt of an uttered, unified, and fixed perception of them.

The third and concluding part of the poem, consisting of the last two stanzas, also creates a sense of withdrawal from the initial desire. Sadly, the damozel realizes that her visualized heavenly union with her lover cannot occur since her lover is still alive on earth. At the end of the twenty-third stanza, her smile is a hint of optimism for a far-off but possibly fulfilled desire. However, the general atmosphere in the penultimate stanza removes the two active lovers from the busy heavenly setting of being surrounding by Angels, the Virgin

Mary, and God. It is more of an esoteric culmination of the damozel's desire, consummation/experience of the ideal, and restoration of the original anxiety. The limitation of her lover within the confines of earth leaves the damozel with limited experience of earthly love, which, as Spector claims, especially regarding earthly love in Rossetti's poetry, provokes the limitation of self in "subjective isolation" (1971, p. 433). The last stanza of the poem is the epitome of interpretative confusion. It identifies the speaker with the earthly lover's voice/thought and the reversed emotional effect of the damozel's desperate crying that contradicts her cheery smile in the previous stanza. The speaker's indecision about the damozel's emotional situation is almost ironic, especially under her isolation in secluded heaven. The reader is finally left with uncertainty whether the damozel desires to experience once again her earthly love or to experience, through the heavenly union with her lover, the ideal condition of love and an afterlife knowledge/experience of the perfect/ beautiful/ divine. In the last stanza, the speaker/lover can see and hear the damozel's lamentation as a sign of acknowledgment of her removal from her illusion and the withdrawal of his imagination. Disorienting but self-conscious, Rossetti's poem ends as dialogical work. The speaker, the lover, and the damozel are distinct narrators who become the poet's artistic alternative perceptions of love and the ideal. They all manifest overall man's desire to escape the normal and the expected and flee beyond limits venturing a connection with God, the ultimate beauty, and the truth. As Spector points out, "Love is not generated by regard for another person, but by the universal desire to heal the wound of existence" (1971, p. 438). The poem demonstrates indecision in terms of its subject matter enforced by its references to other texts and replacing their pre-given knowledge by the poet's artistic perceptions of Heaven, the Angels, God, and the Cosmic order general. The art of previous texts merges with Rossetti's self-referential text and creates a dialogic effect of spiritual and sensual images. The spiritualizing of sensual desires and the sensualizing of religious conceptions puzzles the reader. Also, such a narrative form complicates textual contemplation. According to Harrison, the poet's self-conscious re-adjustments of past works and ideologies obscures the poem's plot to the degree that it appears as self-mocking (1989, p. 751). However, as an artistic creation with a complicated subject matter, the whole poem entices through the effect of its stabilized aestheticism and its sense of an open field where nothing is certain and impossible.

Extreme elements of intertextuality, self-reflection, and ambiguity also exist in Rossetti's well-known poem "The Burden of Nineveh." Following the tradition of poetic inspiration from a visit to a museum of art and antiquities, Rossetti's speaker meditates upon the ancient relics during his visit to the British Museum. The first ten stanzas of the poem focus on the speaker's escape into past historical periods and cultures. Until the end of the poem, the following ten stanzas concern the speaker's contemplation upon a specific piece of art and his realizations about the relationship of history, culture, and art. Poet intends to explore the relationship between history, culture, and art, reflecting his adoption of pre-given ideologies and traditions about the connection of social concepts as history, culture, and art. On the other hand, he opens the field of their renegotiation by approaching and contemplating them from an aesthetic point of view and inevitably towards an alternative aspect of their reality. The speaker's intention to escape through past historical periods reflects the poet's need to distance himself from the contemporary and regenerate and experience the glory of past periods through stable and pure values like an aesthetic object and artwork.

In the first stanza, the speaker has just viewed the "Dead Greece Vouchsafes," viz. the marbles from the Athenian temple of Parthenon, and as he is about to leave, his gaze falls into the newly arrived statue of "A winged beast from Nineveh." In the first line of the stanza, the use of the possessive pronoun "our," referring to the museum, states the speaker's intention to meditate on ideological concepts as that of nation and culture. This impression enforcing by

the use of "Her Art," referring to the art of Greece. Thus, from the initial stanza of the poem, there is a sensible perception of "us" concerning the "others." A perception of Englishness through the English interrelations with other cultures. However, the image of London, as "dirt and din," indicates that the speaker is still in contact with the reality of daily life despite the historical illusion which will follow in the remaining stanzas and merely subverts the perception of Englishness as a superior property against other nations/cultures. The initial reference to different nations/cultures mainly enforces a sense of distance between the speaker's "English" contemporaneity and his meditative illusion of the past of other countries/cultures that follows in the poem. Generally, in the first stanza, the speaker uses references to different cultures/nations (English, Greek, or Assyrian) to approach the real object of his interest, their art. These references evoke a difference in the artifact's meaning concerning its original place and a museum (an institution of another culture). As an inspiring means of new perceptions and an unlimited meditative source of thinking, the speaker's view on art is supported by the lines "Her Art forever in fresh wise/From hour to hour rejoicing me." In the last line of the first stanza, the reference to the origins of the arrived statue "borrows" the sense of grandeur that old and great cities of antiquity like the Mesopotamian city of Nineveh heightens the value of the poem as an erudite and historically conscious creation.

In the second stanza, the speaker starts to uncoil his imaginative thought, encountering the sculpture of Nineveh. The speaker's description of the "winged beast" as a hybrid mythological creature, like Minotaur, is a visualization of art's perception as a carrier of chronologically distant beliefs, philosophies, and ideologies. The statue's naming as "The mummy of a buried faith" and "The very corpse of Nineveh" also supports such a perception. Among the speaker's perceptions of the statue as a historical reference, there are also some aestheticized images of it like "Its wings (which) stood for the light to bathe, --/ Such fossil cerements as might swathe." These lines allude to the image of the lover's heavenly union in "The Blessed Damozel": "To the deep wells of light; / As unto a stream we will step down, / And bathe there in God's light" (lines 76-78). Apart from the common aesthetic effect served in both poems, the attribution of similar images to the Minotaur of Nineveh provides a blending of Christian spiritual terms (i.e., light is God's symbol of truth and knowledge) and archeological terms. This blending enforces a standard view of religious beliefs as parodic parts of the past. However, this kind of mental perception contrasts with the permanence of the art object that allows the speaker to observe and meditate. Although art objects spring from a continuum scheme's belief system, its materialization becomes self-sufficient in any context, beyond/above any ideology/belief.

Paradoxically, the third, fourth, and fifth stanzas support the art form's supremacy and independence from any (un)conscious ideological function by describing the statue's glorious past imagined by the speaker. The statue maintains its isolation and separation from its new place through the etherealized images of its glorious religious function. The bull from Nineveh becomes for the speaker an object of wonder expressed by a series of questions and the statue's characterization as a "strange image." Concerning the effects of the artifact's contextual change, Harrison notifies that in the third stanza of the poem, Rossetti "parodies Keats' appropriating a Romantic text which also concerns itself with the transcontextualization of an artifact from an ancient civilization and the hermeneutical problems that result" (1989, p. 756). He also underlines the poetic technique "of asking questions of the artifact and answering them in a way that only proliferates questions" (p. 756) that Rossetti "borrows" from Keats. Liveliness and plenty of action through rush-wrapping, singing maidens, vows, rites, and prayers guarantee the sculpture's relation with a different world. The references to the good days of the sculpture include the general revival of the city

Nineveh where the "warriors woke," "cymbals clashed," and "the chariots shook." The artifact appears, "O'er which time passed," as part of a distant religion and culture. After the consolidation of the sacred bull's disconnection from the present reality, the speaker's meditation, in the next stanza, appears to work for the general autonomy of the art object. Removed from its origin and relocated in the contemporary "London stones," the sculptured-creature is attributed with a kind of power to speak for itself since, from this point, the speaker addresses his questions directly to it. The Bull-god's impact springs from his durability through time, autonomy from the death of his past culture, and his independence from his context.

In the middle of the poem, the following five stanzas compose a series of aestheticized images that spring from Rossetti's spiritualized historical and textual allusions. Historical facts like the Assyrian King Sardanapalus and the commencement of the French Revolution connect with Religious references to "Lord" (God), his prophet Jonah, and the "prayer." Valuable references of religious and historical texts assimilated by Rossetti to his poem demonstrate a high historical and social consciousness level. The text's historical and social consciousness is detectable by the poet's possible intention to incline from the ideologies that this type of canonical text usually carries. Simultaneously, the blending of historical, social, and religious references serving the matter of the new text results in the perception of the poem as self-referential. Interpretatively, the poem's interrelations of historical and religious references presuppose high levels of intellectuality. Despite the in-depth historical knowledge acquired, the interrelations of the different facts lead to uncertain conclusions about the poem's subject matter. Indicatively, only in the sixth stanza, the speaker leaves the shadow of the "godhead" suspended over three different references. There is a reference to the "fifteen days of flame" described by Archibald Alison in his socio-historical book written in 1842 about the French Revolution. There is also reference to the prophet Jonah's holy mission to protect the city of Nineveh from the wrath of God, based on the Bible. Finally, there is a reference on Sardanapalus, the Assyrian King known for spending his life in self-indulgence and as a decadent figure in Romantic literature and art. The recontextualization and production of a new meaning on prior intellectually challenging references lead to disorientation and uncertain subject matter. However, the allusions to intellectual history and religious knowledge create the speaker's aesthetic vision of the past grandeur of Nineveh and the sculpture's adoration.

The following stanzas repeat the same allusive pattern. The sculpture overshadows the historical figures of the Assyrian king Sennacherib and queen Semiramis succeeding her husband, king Nimrod to the throne of Assyria till the Christianizing of the Ninevites (people of Nineveh). The aestheticism of this cultural retrospection isolates sculpture into the rooms of the British Museum. The speaker's withdrawal from his imaginative vision of the past culture accompanies the sculpture's relocation into the present and its uncertain function as a serving part of an ideological state apparatus like the museum. The perception of the museum as ideological state apparatus is a part of Louis Althusser's theory in his "Ideology and ideological state apparatuses" about the function of social institutions as means of reproduction and preservation of the dominant political ideology (1971, p. 33). Although Althusser's theory belongs to the modern period, much of Rossetti's poetry reveals a link between Victorian aestheticism and the twentieth-century philosophy and literary criticism, especially about the value of a literary dialogic discourse against the ideological state apparatuses' action. Much of the endings in Rossetti's poems, as well as both of the analyzed poems in this paper, appear to be non-authoritative and dialogic and as "Forms of hidden polemic located in dialogue" (Morris, 2003, p. 103) present an alternative discourse towards the dominant ideology of the poet's age.

The sculpture shares the museum's lodgings with exhibits from "Rome, -Babylon and Nineveh," probably under their common perception as decadent cultures. The characterization of the museum as an "unblest abode" is a sign of the sculpture's de-spiritualization. The mix-cultured room of the museum signifies the transformation of the bull-god from a religious, cultural, and historical symbol to an art object free from the obligation to represent a specific cultural and religious meaning. From this point, in stanza ten, the speaker wonders about the statue's meaning in the museum, a culturally mixed place. As an alien element into the museum, the statue lies bare from any ideological interrelations. In this way, the speaker introduces his poetic philosophizing on art's meaning. When the ideologically impregnated objects—"The consecrated metals / And ivory tablets underground, /Winged teraphim and creatures crowned"—are exposed to different conditions (with the passing of time, thoughts and ideas change), they "Fell into dust immediately." In stanza thirteen, the repeated references to Prophet Jonah and God incorporate spirituality to support the aestheticizing of the ancient images of Nineveh. Allusive images such as "The day that Jonah bore abroad / To Nineveh the voice of God," and "all the pomp," which is "beneath" God's look, enforce line's spiritualizing by the presence of a God existing above all. The blending of ancient beliefs, such as paganism, and contemporary beliefs, such as Christianity, supports the perpetual quality of the artifact. It establishes it as independent from the value of the social changes. Stanza fifteen begins with the speaker addressing the statue as a "Delicate harlot," which possibly originates from the poet's historical knowledge about the Nineveties' adoration of Ishtar, the goddess of love, sex even prostitution. Basically, from the eleventh stanza to the fifteenth stanza, the poem's initial pattern of spiritualized and historically conscious images that constitute the aesthetic effect of the poem is repeated.

In the following five stanzas (sixteenth to the twentieth stanza), the speaker interrupts his direct address as soon as he considers that his thought "woke," meditating on the statue's past and present meaning. As soon as he relocates, the main narrator, the speaker, conscious of the contemplating perspectives and the questions that the statue can provoke, returns to reality. His present perception of the statue is of a "forlorn" god and a "dumb soul of Nineveh," viz. an isolated art which, although it has a substance/value (soul), it lacks the power of speech (dumb), and thus, it cannot represent any ideology. The statue, freed from any historical, cultural, and religious associations and obligations, becomes a form of wonder timeless and deculturate, which carries its value beyond its history. As an artifact, the Bull-god can "Bear afar," becoming a part of different cultures. Far from being only a cultural representation, the Bull-god surpasses the boundaries of historical, religious, and social distinctions, standing in "some tribe of the Australian plough" or becoming "a relic now of London, not of Nineveh." As a timeless form, it aspires to the "pride" and the "praise" of lost cultures and beliefs, and as an eternal witness of any time and space (like God), the Bull-god becomes the source of unlimited imagination.

In parallelism of the ancient statue with the poem, both artistic forms appear to be self-referential. The poet employs in the poem intertextuality, which provokes questions, just like the statue when located amid its history. But this employed intertextuality supports the new text's value in terms of meaning and aesthetics, such as the effect from the statue's imaginative relocation to its original culture. The poem recontextualizes specific historical references through their aestheticism in the same way it alters the statue from a symbol of origin to autonomous. The statue's history defines its value for the museum room; however, the statue, as an artistic form exposed to a crowd, inspires multiple imaginative allusions to its culture, creating a new history/text/perception of it. The statue's gaze, flanks, crown, eye-brown, and feet comprise the image/beginning of the speaker's inspired imagination, which leaves all the questions in the past and present unanswered. The poem closes with a

perplexing question, referring to the imaginary allusion of the speaker to the ancient city of Nineveh and results in uncertainty and parody since its form, as a poet's and culture's text and art, respectively, questions and negotiates the authority that bore it. The poet appears to ignore and surpass any of the conditions that created it (other texts, its history) to capture it isolated and approach the inner effect of its beauty. The speaker's possible identification with the artifact is expressed in the parenthetical comment of (I said), in which speaker and artifact equate in the utterance of an inner voice. The poem's most affirmative expression of its subjective perception produces ambiguity (who is talking? the speaker or the artifact?) and disconnection, which focuses on the poem's textual and artistic phenomenology rather than the interpretation of its subject matter. "The Burden of Nineveh," as a text, is an aesthetic synthesis consisted of an interior rhythmical monologue in smooth verse, virtually musical, intertextual. It is an art object recontextualized in the limits of parody, self-parody, and self-reflection. The poet's involvement in a dialectic process results in a new reality, a new artistic self-conscious work, and a self-conscious artist who places aesthetics above any other consideration. Promoting textual inaccessibility, uncertainty, and inconclusiveness, Rossetti demonstrates art's supremacy over any other consideration. Significantly he releases art's perception not as a means of the pursuit of truth but as the truth itself / ideal/ beauty in its dialogic form.

Conclusion

The analysis of Rossetti's nineteenth-century poems is an act of aesthetic contemplation with an understanding of reality's nature and a kind of synopsis of the scientific, mainly literary, and philosophical approaches to naming reality. Both poems that compose this article are samples of the nineteenth-century perceptions of the beautiful, the ideal, and the real. A couple of decades ago, literary critics identified these perceptions as the aesthetic expressions of the poet's inspired moments of an esoteric reality—a division of esoteric and external reality springs from the anxiety that characterizes nineteenth-century poetry. Nineteenth-century poetry looked forward to re-experiencing the reality of a Platonic intellectual perfection under the pressure of the aesthetic movement's perception of the aesthetic as free and intuitive expression. In an expansion of this thought, contemporary literary theories recognized that the polarized perceptions of beauty/truth require a contemplation on the existence of a psychic reality that produces art.

Both in the pursuit of truth through thinking (Platonic perception) and the intuitive free expression (aesthetic movement's perception) emerges the realization that the artist's free inspiration expresses beauty/truth based on his individualized unpredictable combinations to pursue perfection. Although the psychic reality is a twentieth-century terminology in literary theory and history, it is also the answer to the problematizing about art's relation with reality.

The acceptance of a psychic reality mainly involves understanding the artistic, individual expressions of the aesthetic concerning the artist's self-consciousness, contemplation on his art, and his surrounding environment. The perception of reality as a psychic condition explains art/poetry as a psychoanalytic process, which, more than reflecting the artist's inner condition, captures the diversity of his psychic condition through his aesthetic expressions. In other words, the art object demonstrates the shaping of different, even contrasting perceptions of the artistic self towards its art and its environment.

Rossetti's path to artistic self-awareness enriches the poetic forms with multiple allusions, recontextualizations, mixtures of the spiritual with the physical, and expanded interpretations. His poetry enforces a perception of reality beyond the anxiety between pursuing a pure autonomous expression and an intended and finding condition. In the most recent philosophical theorizing on consciousness and reality, there is no need for distinctive

---

reality labels as internal, external, or psychic. For the twentieth-first century Speculative Realism, the artist is an "I" as much as the poem. Both the artist and the artistic work can be treated as objects and thus are autonomous and equally valued; moreover, both are realities independently of their interrelations.

The exploration of the selected poems in this article depicts the questions that occurred by the correlation of aesthetic with reality, mainly a transformation process from poetic anxiety to awareness. A recent and alternative analysis of both "The Blessed Damozel" and "The Burden of Nineveh" recognizes an aesthetic act in itself equally as a dialectic act that longs for its ideal identification and self-understanding. Mainly, it reveals how an autonomous and dialectic act/art scrolls up to the realization that an artistic object/poem affords reality.

References

- Althusser, L., (1971). Ideology and ideological state apparatus. In B. Brewster (Trans.) *Lenin and philosophy and other essays*, 85-126, New York: Monthly Review Press.
- Coleridge, S. T., (2012). Rime of the ancient mariner. In S. Greenblatt (Ed.), *The norton anthology of English literature*, 9/2, 443-459, London, New York: Norton & Company.
- Coleridge, S. T., (2012). Kubla Khan. In S. Greenblatt (Ed.), *The norton anthology of english literature*, 9/2, 459-462, London, New York: Norton & Company.
- Eagleton, T., (1990). *The ideology of the aesthetic*. Oxford: Blackwell Press.
- Ferber, M., (1999). *A Dictionary of literary symbols*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harman, G., (2018). *Object-oriented ontology: A new theory of everything*. UK: Pelican Books.
- Harrison, A., (1989). Dante Rossetti: Parody and ideology. *Studies in English literature, 1500-1900*, 29/4, 745-761.
- Keats, J., (1990). *John Keats: The major works*. In E. Cook (Ed.), Oxford: Oxford University Press.
- Keats, J., (1990). Letter to B. Bailey, March 13, 1818. In E. Cook (Ed.) *John Keats: The major works*, 381-383, Oxford: Oxford University Press.
- Keats, J., (1990). Ode to a nightingale. In E. Cook (Ed.) *John Keats: The major works*, 285-288, Oxford: Oxford University Press.
- Keats, J., (1990). Ode on a Grecian urn. In E. Cook (Ed.) *John Keats: The major works*, 288-289, Oxford: Oxford University Press.
- Moore, C., (2012). Socrates psychagogos. *Socratica III*. In S. F. Rossetti (Ed.), 1-19.
- Morris, P., (Ed.), (2003). *The Bakhtin reader: Selected writings of Bakhtin, Medvedev and Voloshinov*, London: Arnold publishers.
- Plato. (2008). *Symposium*, Benjamin, Jowett, Trans., November 7, 2008. Project Gutenberg, www.Gutenberg.org/1/6/0/1600/.
- Plato. (2008). *Republic*, Benjamin, Jowett, Trans., August 27, 2008. Project Gutenberg, www.Gutenberg.org/1/4/9/1497/.
- Plato. (2008). *Phaedrus*, , Benjamin, Jowett, Trans., October 30, 2008. Project Gutenberg, www.Gutenberg.org/1/6/3/1636/.
- Πλάτωνας. (2015). *Φαίδρος*, December 3, 2015, <http://el.wikisource.org/w/index.php?title=Φαίδρος&oldid=55461>
- Rossetti, D. G., (2012). The blessed damozel. In S. Greenblatt (Ed.), *The norton anthology of English literature*, 9/2, 1472-1476, London, New York: Norton & Company.
- Rossetti, D. G., The burden of Nineveh. *The Victorian web: Literature, history, and*

- culture in the Victorian age*, <http://www.victorianweb.org/authors/dgr/5.html>.
- Spector, S. J., (1971). Love, unity, and desire in the poetry of Dante Gabriel Rossetti. *ELH*, 38/3, 432-458.
- Stillinger, J., (Ed.). (2000). Dante Gabriel Rossetti: 1828-1882. *The norton anthology of english literature*, 7/2, London, New York: Norton & Company.
- Uhlig, C., (1985). Literature as textual palingenesis: On some principles of literary history. *NLH*, 16/3, 481-514.
-

**MİMARLIK & KÜLTÜREL
ÇALIŞMALAR
ARCHITECTURE & CULTURAL
STUDIES**

Cephe Tasarımında Sembolizm ve İsmailiye Sarayı Cephesindeki Değişim Süreci

Symbolism in Facade Design and The Process of Change in The Facade of Ismailiyya Palace

Didem ERTEN BİLGİÇ*
Zeyneb TAHİRLİ**

Öz

Sembolizm hayatın bütün alanlarında, özellikle mimaride sıkça kullanılmaktadır. Çalışmada bir yapının en önemli bölümlerinden olan cephe tasarımı üzerinde sembolizm kavramının kullanımı anlatılmaktadır. Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bulunan önemli yapılardan İsmailiye Sarayı'nın eski ve restorasyon sonrası yeni cephesinin değişim sürecindeki siyasal ve dini etkiler ile sembolizm arasındaki ilişki incelenmektedir. Çalışmanın amacı, İsmailiye Sarayı üzerinden cephe tasarımında uygulanmış sembolizmin izlerini örnekler göstererek tahlil etmektir. Bu bağlamda sembolizmin cephe tasarımındaki yansımalarının mimari tasarım üzerindeki etkisinin örneklerde gösterilmesi hedeflenmektedir. 1908-1913 yıllarında Musa Nağıyev tarafından yapılmış olan bu saray, çeşitli zamanlarda tarihi olaylara şahitlik etmiştir. 1918 Mart olayları sırasında Ermeniler tarafından yağmalanan ve ateşe verilen bina neredeyse tamamen yok edilmiştir. Birkaç sene sonra SSCB binayı yıkma kararı alsa da yerel halkın itirazı nedeniyle binanın restorasyonuna başlanılmıştır. Binayı restore eden Sovyet iktidarı her zaman olduğu gibi yine bu sarayda da kendi izlerini bırakarak değişiklikler yapmıştır. Yapılan çalışmada yapının yangından önceki durumuyla yangından sonraki durumu karşılaştırılarak nicel bilimsel araştırma yöntemlerinden nedensel-karşılaştırma yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Bu makale, Azerbaycan mimarisinde önemli yeri olan İsmailiye Binası'nın cephesinin siyasal, dini etkenler ile tarihsel süreçte nasıl değiştiğini karşılaştırmalı çizim ve resimlerle ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Çalışmanın sonucunda mimaride sembolizmin ne kadar etkili olduğunu görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Saray Mimarisi, Azerbaycan Mimarisi, Kültür, SSCB, Sembolizm.

Abstract

Symbolism, used in all areas of life, is preeminent in architecture. This study elucidates the use of symbolism in facade design, which is one of the most important parts of a building. The correlation between the political and religious influences along with symbolism in the pre and post-restoration of the Ismailiye Palace's facade, amongst the significant structures in Baku, the capital of Azerbaijan, has been examined. The purpose of the study is to analyze the traces of symbolism present in the facade design of the Ismailiye Palace by providing exemplars. In this regard, the reflections of symbolism in facade design on the architectural design through exemplars have been demonstrated. Ismailiyya Palace, which was built by Musa Nagiyev between 1908-1913, has witnessed various historical events. The building, which was looted and set on fire by the Armenians during the events of March 1918, was almost destroyed. Although the USSR decided to demolish the building a few years later, restoration was commenced due to the objection of locals. The Soviet government has restored the building, however made changes in the palace by leaving their trace. In the study, the situation of the building before the fire was compared with its situation after the fire and was examined using the quantitative comparison method, a quantitative-scientific research method. This article regards how the facade of the Ismailiye Building has changed during history on political and religious aspects, with comparative drawings and pictures. Consequently, it is possible to see how effective symbolism is in architecture.

Keywords: Palace Architecture, Azerbaijani Architecture, Culture, USSR, Symbolism.

Giriş

19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış olan sembolizme gözle görülemeyen düşünce ve inançların somutlaşmış hali denilebilir. Bütün insanlık tarihi boyunca var olan semboller farklı alanlarda farklı amaçlar için kullanılmıştır. Bir düşüncenin ya da bir felsefenin, idari erkin, kültürün, inanışın değerlerinin görselleştirilmiş hali olarak da tanımlanabilir. Resim, edebiyat, sanat gibi bir çok alanlarda olduğu gibi mimarlıkta da sembolizme yer verilmiştir. Sembolizm mimarlıkta plan şemasının oluşturulmasından dekorasyona, iç mimari tasarımdan cephe tasarımına kadar binyıllardır kullanılagelmiştir. Yapının cephesinin izleyicisi çok

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü, didemerten@gmail.com

** Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, zeynebtahirli93@gmail.com

olduğu için estetik açıdan daha vurgulayıcı olması tercih edilirken tüm ideolojik, kültürel, siyasi mesajların da verilebildiği bir reklam panosu gibi değerlendirilebilir. Özellikle yapının dış imajı bakımından önemli bir değere sahip olan cephe tasarımında da sembolizmin tasarıma hakim olması durumuna pek çok mimari yapıtta rastlanmaktadır. Bunlardan biri de Azerbaycan Cumhuriyet tarihinde önemli olaylara şahitlik etmiş İsmailiye Sarayı'dır. Yapı, Bakü'nün ekonomik açıdan önde gelen liderlerinden Ağa Musa Nağıyev tarafından genç yaşta vefat eden oğlu İsmailin anısına Müslüman Hayır Cemiyeti (kurumu) için inşa edilmiştir. Polonyalı mimar Jozef Plosko tarafından 1908-1913 yıllarında yapılan saray 23 Ocak 1945'den 1991'e kadar Azerbaycan SSCB Ulusal Bilimler Akademisi olarak kullanılmıştır. 1991 yılından (bağımsızlıktan sonra) günümüze kadar ise Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Başkanlık Binası olarak faaliyet göstermektedir.

Şekil 1: İsmailiye Sarayı (2. Yazar fotoğraf arşivi, 2021).

1918 Mart olayları zamanı Bakü'nün kontrolünü ele geçiren Ermeniler, işgal ettikleri yerlerde sadece şehir nüfusuna değil, kültürel değerler taşıyan binalarına da zarar vermeye çalışmışlardır. O dönemde en çok hasar gören yapılardan biri İsmailiye Sarayı'dır. Saray önce yağmalanmış, sonra ateşe verilmiştir. Sarayda çıkan yangın sırasında binaya verilen hasarın yanı sıra sarayın kendisi de dahil olmak üzere sarayda faaliyet gösteren kurumların arşivleri de yanarak yok edilmiştir. Bakü'nün kurtuluşundan sonra Kafkas İslam Ordusu İsmailiye Sarayı'nın önünde onursal geçit töreni düzenlemiştir. Azerbaycan'da Sovyet iktidarı kurulduktan sonra sarayın yararsız halde olduğu gerekçesiyle yıkılmasına karar verilmiş ancak yerel halkın itirazı nedeniyle 1923 yılında binanın restorasyonuna başlanılmıştır. Bina, 1922-1923 yıllarında Alexander Dubov'un katılımıyla restore edilmiş ve bir süre Türk Kültür Sarayı adını almıştır. Binanın restorasyonu sırasında, İsmailiye başlığı yerine "Намят Нагиевым" (Nağıyev anısına) yazılmıştır (URL-1, 2021). 1923'den günümüze kadar herhangi bir onarım ya da değişiklik görmemiş yapıda 2020 yılında hasarların giderilmesine yönelik restorasyon yapılmıştır. İdeolojilerin ve siyasi yapılanmaların bu derece etkin olduğu bu coğrafyada da, yapılarda sembolizmin kullanılması kaçınılmaz bir durumdur.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde binanın 1913 yılında yapılmış orjinal cephe tasarımı ile restorasyon sonrasındaki cephe tasarımında yer verilmiş olan sembollerin anlamsal karşılıklarına ilişkin irdelemeler yapılacaktır.

Yapılan çalışmada Bakü'nün merkezinde yerleşen ve çeşitli zamanlarda tarihi olaylara şahitlik etmiş İsmailiye Sarayı'nın öncelikle tarihsel süreci tarihi kaynaklarla incelenecektir. Çalışmanın sonraki aşamasında nicel bilimsel araştırma yöntemlerinden nedensel-karşılaştırmalı yöntem kullanılacaktır.

Yapının sonuçta geçirmiş olduğu restorasyon sürecinin yapının orjinal mimari özelliklerini ne derece koruduğu belgelenmiş olacaktır.

Sembolizm ve Mimari Tasarım

Sembol görülemeyen veya algılanamayan bir şeyi, resim, motif, sayı, renk, işaret veya şekil olarak ortaya çıkarabilen bir unsurdur. Yunanca “Symbolum” sözcüğünden alınan ve teknik bir terim olan sembol sözcüğü, anı parçası anlamına gelmektedir. Hislerle algılanamayan şeyleri, algılanabilir bir duruma getiren somut şeyler veya simgelerdir. Başka bir ifade ile insan düşüncesinde görünmeyen bazı şeyleri, onunla ilişkisi nispetinde görülebilir bir şekilde tasvir eden şeylere sembol denir. Yunanlar ise bu sözcüğü Mesih’e inanç fikirlerini bir araya getirmek için; yani gizemli ritüellerde inancın alameti olarak kullanmaktaydılar. (Dianat, 2015, s. 3).

Türkçe’de “alamet, nişane, mühür, rütbe veya makam işareti, teminat, vergi tahsili, iane ve toplantı” gibi anlamlar veren Sembol kelimesi “remiz” kelimesiyle ifade edilebilir. Remiz ise “temsili bir karşılık olarak başka bir şeyi anlatan, somut olarak karşımızda olmayan veya idrak edilmesi imkansız olan herhangi bir şeyi, zihne taşımada kullanılan somut bir işaret” şeklinde tanımlanabilir (Aydeniz, 2011, s. 76).

Sembolizm; 19. yüzyılın sonlarında, gerçekçilik akımının etkisiyle oluşan parnasizm hareketine tepki olarak Fransa’da doğan bir sanat akımı olup, önce şiirde, sonra edebiyatın diğer dallarında ve diğer sanatlarda ortaya çıkmıştır. Fransız şairi Jean Moreas, 1886’da Le Figaro gazetesinde yayımladığı “sembolizmin manifestosu” yazısıyla akımın adını ve esaslarını ilk defa ortaya koyarak sembolizmi “fikri algılanabilir bir biçimde giydirmek” olarak tanımlamıştır (Alodalı, 2015, s. 14). Soyut birer olgu olan duygu, düşünce, ruhsal durum ve inanışların somut bir şekilde iletilmesi ve canlandırılması sembolizmin ana hedefidir. Bu açıdan bakıldığında sembolizmin katı akılcılık ve bilime atfedilen önemin ve materyalizmin yükseldiği, manevi değerlerin gittikçe önemini yitirdiği 19. yy. Avrupasında ortaya çıkması, hiç de şaşırtıcı olmamıştır. Akım olarak ele alındığında yukarıdaki şekilde bir kronolojiye oturtuluyorsa da, sembolizmin tarz olarak kullanımı insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır (Alodalı, 2015, s. 15).

Örneğin, Türklerin eski inançlarından olan Gök Tanrı inancında insanlar güneş, ay, ateş ve suyu Tanrının kudretinin sembolleri olarak kabul etmiş ve Gök’e dua ederek enerji aldıklarını düşünmekteydiler.

Semboller insanlık tarihi boyunca, günlük hayattan büyük savaşlara kadar pek çok bilgi, mağara resimleri, totemler, heykellerde kullanılarak günümüze kadar aktarıla gelmişlerdir (Alodalı, 2015, s. 15).

Gelecek zamana bir nişane bırakabilmek düşüncesiyle yapıldıkları düşünülen semboller, insanlar arasında birçok farklı çağrışımlar uyandırmış ve işaret etmekte oldukları gerçeğin kalıcılıklarını sağlamışlardır.

İnşa edilmiş bütün yapıların daha uzun ömürlü olması, tesir alanının ve süresinin genişliği, anlatım biçimlerinin zenginlikleri ve geniş kitlelere ulaşabilirliğinin olması gibi birçok sebeplerden dolayı mimarlık, diğer tasarım ve sanat disiplinlerine bakıldığında daha çok etkiye sahiptir. İlk çağlardan günümüze kadar düşüncelerin mimari eserler üzerinden iletilmiş olduğu görülmektedir (Alodalı, 2015, s. 43).

Bir mimari yapının özellikle biçimini etkileyen fiziksel ve kültürel faktörler çoğu zaman doğrudan görülüp algılanabilmektedir. Bu çalışmada mimarinin biçimlenişini doğrudan etkileyen etmenlerden biri olan semboller ele alınmaktadır.

Aslında form aracılığıyla insanlara aktarılan bir düşünce olan sembolün mimarlık alanında en önemli öğelerinden biri de süslemelerdir. Cephe tasarımında sıkça uygulanan süslemeler insanları psikolojik, dolayısıyla da fiziksel olarak etkilemektedir.

Belli bir şeklin anlamı her zaman aynı değildir. Örneğin, üçgen formu şekil olarak geometrik, ancak sembolik anlamda değerlendirildiğinde, üçgen üç sayısını temsil ettiği için birçok üçlü gruplar tarafından sembol olarak kullanılmıştır. Üç bölümden oluşan üçgenler ve

benzerleri geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek, ruh, zihin, beden gibi kavramları anlatmak için kullanılmıştır.

İlk mimari yapı örneklerinde bile yapılan süslemelerin amacı sadece estetiksel açıdan değil, aynı zamanda yapının formunu belirleyen ana fikrini yansıtabilmektir.

Örneğin, kubbeler İslam mimarisinde kullanıldığı kadar sivil mimaride de sıkça kullanılmıştır. Kubbelerin genel olarak fonksiyonları şöyle özetlenebilir:

*Mekanda akustiği sağlar,
Küçük bir göğü (mikrokozmoz) simgeler,
Yapıya içten ve dıştan görkemli bir görünüm verir,
İç mekanı genişletir,*

Sert ve köşeli biçimlerin rahatsız edici olması, küresel ve dairesel biçimlerin ise mekana başka bir rahatlık ve genişlik vermesi sebebinden kubbeler insanın ruhsal hali üzerinde daha olumlu bir etki yaratmaktadır (Dianat, 2015, s. 33).

Şekil 2: Kubbe ögesinin kullanılmış olduğu, Bakü’de inşası 1917 yılında tamamlanmış, binada bulunan evlerin kiraya verilerek gelir elde edilmesi amacıyla yapılmış Mirzabeyov’un binası (Hasanlı, 2021).

Yapı cephelerinde kullanılan süslemeler, dönemin mimari anlayışını ortaya koymuş olsa da, çoğu zaman dekoratif tesirlerin ötesinde anlamlar da taşımıştır. Örneğin Yunan tapınakları üzerindeki kabartma ve heykeller asla günümüzde kullanılan dekorasyon anlamında kullanılmamış, bu süslemelerin amacı belli bir hikayeyi anlatmak, mabedi tapınılan Tanrıça’nın simgesi yapmak veya tapınağın inşa dönemindeki hikayesini anlatmak olmuştur. Bu süslemeler, yapının strüktürel öğelerinin anlatımından aciz olduğu şeyleri anlatmıştır. Yapının kolon ve kirişleri nasıl binanın bir parçasıysa bu süslemeler de binanın bir parçası olmuştur. Bu süslemeleri taklit ederek dünyanın başka bir noktasındaki bir yapıda uygulanması hiçbir anlam ifade etmemektedir. Mimari sırf bir yapı için tasarlanan cephe tasarımı değil, toplumun asıl değerlerini anlatmak için kullanılan bir yöntemdir (Dianat, 2015, s. 120).

İsmailiye Sarayı’nın Azerbaycan Mimarisindeki Yeri

İsmailiye Sarayı, 1907 yılında döneminin ekonomik açıdan önde gelen liderlerinden olan ve Sovyet egemenliği, Azerbaycan’da 98 bina yaptıran, Azerbaycan için faydalı işler gören Ağa Musa Nağıyev tarafından yaptırılmıştır. Dönemin çaresiz hastalığı sayılan verem nedeniyle genç yaşta vefat eden oğlu İsmail’in anısına bina yaptıran Ağa Musa Nağıyev bu binayı Polonyalı mimar Jozef Plosko’ya Müslüman Hayır Cemiyeti kullanımına dair

yaptırmıştır. Yapımı 1913 yılında tamamlanmış ve mimari özelliklerinden dolayı şehrin en görkemli yapısı olarak bilinen İsmailiye Sarayı hakkında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurucusu Mehmed Emin Resulzade Türkiye’de yayınlamış olduğu “Azerbaycan Cumhuriyeti” kitabında şöyle demiştir: “Belki de böyle bir amaç için inşa edilen binaların ihtişamı açısından bu bina İslam dünyasında bir ilktir.” (URL-1, 2021).

Bakü’de Gotik tarzda yapılmış ilk bina olan İsmailiye Sarayı’nın yerinde başlangıçta “Cuma Cami’sinin yapımı düşünülmekteymiş, ancak bir sonraki caddede lüks bir Alexander Nevsky Katedrali yapılmakta olması sebebiyle bu teklif Çarlık yetkilileri tarafından reddedilmiş ve caminin yerinde İsmailiye Sarayı’nın yapımına izin verilmiştir (Fetullayev-Figarov, 2013, s. 24).

İnşası 1913 yılında tamamlanmış olan binaya ilk taşınan Müslüman Hayır Cemiyeti’nin yönetimi olmuştur. Ardından Bakü’de var olan bütün eğitim cemiyetleri binaya taşınmıştır. Ancak bir yıl sonra Birinci Dünya Savaşının başlaması nedeniyle bina hastane olarak kullanılmaya başlamıştır.

1918 Mart soykırımı ile Ermeniler binaya zarar vermişlerdir. Şöyle ki ilk başta yağmalanan binanın aynı zamanda ön cephesinde bulunan yaklaşık 6 kilogram ağırlıkta altından yapılmış olan İsmailiye yazısı Ermeniler tarafından çalınmış, binada bulunan bütün arşivler yakılmış ve yok olmuştur (URL-2, 2021).

1920 yılında Azerbaycan’da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin kurulmasından sonra İsmailiye Sarayı’nın yıkımına karar verilmiş, ancak yerel halkın binanın önüne toplanarak itiraz etmesi nedeniyle restore edilmesine başlanılmıştır. Binanın restorasyon işleri için Ermeni mimar Vartan Sarkisov görevlendirilmiştir. Restorasyon sırasında binanın genel planında değişiklik yapılmasa da, cephede bazı değişiklikler yapılmıştır. Eldeki yazılı kaynaklardan görüldüğü üzere Kur’an-ı Kerim’den ayetler ve hadislerin yer aldığı madalyonların üzerinde artık SSCB’nin altın renkli beş köşeli kıvılcık yıldızı yer almıştır. 21 Ocak 1924 yılında SSCB’nin kurucusu Vladimir İliç Ulyanov’un (Lenin) vefatının ertesini sabahı 22 Ocak tarihinde “İsmailiye Sarayı”na Lenin’in adı verilmiş, ancak halk arasında bina “İsmailiye” olarak kalmış ve günümüze kadar da bilime, eğitime hizmet etmiştir. 1924 yılından sonra Azerbaycan Çalışma ve Araştırma Derneği, Türk Kültür Sarayı olarak faaliyete geçen bina SSCB Bilimler Akademisi Transkafkasya Şubesinin Azerbaycan Bölümü olarak kullanılmıştır. Bina 1945 yılından sonra Azerbaycan SSCB Ulusal Bilimler Akademisi olarak değiştirilmiştir. Şu an bina, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Başkanlık Binası olarak kullanılmaktadır. Bu binanın toplantı salonunda sık sık bilimsel konferanslar, edebi tartışmalar yapılmıştır. Maksim Gorki, Vladimir Mayakovsky, Nazım Hikmet gibi yazarlar bu binanın toplantı salonunda okurlarıyla buluşmuştur (URL-1, 2021).

İsmailiye Sarayı’nın Cephe Tasarımında Sembolik Etkilerinin İncelenmesi

İnşası 1913 yılında tamamlanmış olan bina 1918 Mart Soykırımı sırasında Ermeniler tarafından yağmalanmış ve yakılmıştır. 1920 yılında Azerbaycan’da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin kurulmasından sonra İsmailiye Sarayı’nın yıkımına karar verilmiş, ancak yerel halkın binanın önüne toplanarak itiraz etmesi nedeniyle restore edilmesine karar verilmiştir.

Ermeni mimar Vartan Sarkisov tarafından restore edilen binanın genel planında değişiklik yapılmasa da cephe tasarımında bazı değişiklikler yapılmıştır. Restorasyon sırasında binanın cephe tasarımında “siyasi” ve “dini” içerikli değişiklikler yapılmıştır. Ayrıca Gotik dönem mimarisinin çıkış yaptığı coğrafyadan uzakta yapılmış bir yapıt olmasına rağmen gotik mimariye ait cephe unsurlarının da sembolik anlamda kullanımları yapılmıştır.

Siyasi içerikli değişikliklerden biri yapının inşası sırasında cephesinde Kur’an-ı Kerim’den ayetler ve hadislerin yer aldığı madalyonlarda yapılmıştır. Bu madalyonlar

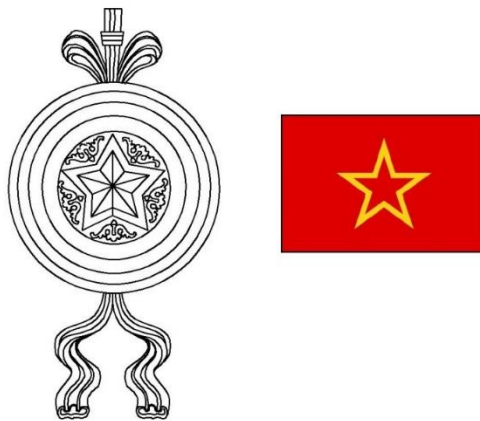
kaldırılarak SSCB'nin beş köşeli kırmızı zemin üzerinde sarı çizgilerle oluşturulmuş yıldız kullanılmıştır. (URL-2, 2021). İsmailiye Sarayı'nın yangından önceki; 1913 yılında yapılmış ilk halinde yapının ön cephesinde bulunan madalyonlar üzerinde Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve hadislerin yer aldığı arşiv kaynaklarından bilinmektedir. Mimar Vartan Sarkisov restorasyon sırasında bu madalyonların üzerine SSCB'nin sembollerinden olan beş köşeli kırmızı yıldızı eklemiştir (URL-2, 2021).

Şekil 3: Restorasyon sonrası İsmailiye Sarayı cephesinde SSCB'nin beş köşeli kırmızı yıldızı (2. Yazar fotoğraf arşivi, 2021).

Birçok kuramcı, çeşitli dönemlerde ortaya çıkan şekillerin toplumlar üzerinde egemen olan politikanın bir uzantısı olduğunu savunmaktadır. Örneğin, kare demokrasiye işaret ederken, piramit oligarşiye ya da merkezi plan merkezi idareye işaret etmektedir (Alodalı, 2015, s. 44).

Beşköşeli kırmızı yıldızdan yola çıkıldığında; her yerde aynı yıldızı gören insanlar artık bu yıldızı kendi simgeleri olarak kabul etmeye başlamış, bu yıldızı ve benzeri Sovyet simgelerini görmek insanlar için normal bir hal almıştır. Okullarda, idari binalarda, televizyon kanallarında, sokaklarda, hemen her yerde aynı sembollerini gören, o dönemlerde yaşamış insanlar arasında hala Sovyetler'in etkisinden çıkamayanlar bulunmaktadır.

Çizim 1: İsmailiye Sarayı cephesinde restorasyon sonrası üzerinde SSCB kırmızı yıldızı eklenmiş madalyon ve SSCB Kırmızı Ordu'nun bayrağı görseli (Çizim: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur). Resim kaynak: (URL-4, 2021).

Kırmızı yıldız, eski Roma savaş tanrısı olarak Mars'tan sonra yaygın olarak bilinen Mars'ın yıldızı olarak anılmıştır. Mars beş köşeli yıldız önce Rus İmparatorluk ordusunda, ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinde kullanılmıştır (URL-3, 2021).

Sonradan buna anlam yüklemeye çalışan Sovyetler yıldızı şöyle anlamlandırmıştır: Sosyalizm ve komünizmin simgesi olan bu yıldızın beş köşesi emekçilerin beş parmağını ve beş kıtayı temsil etmektedir. Az bilinen anlamlarından biri de yıldızın beş köşesinin toplumu sosyalizme taşıması ve onu savunacak beş farklı sosyal grubun temsil etmesidir. Bu grup herhangi bir sırası olmadan şöyledir: gençlik, sanayi işçileri, çiftçiler, ordu ve entelijansiya (komünizme ulaşmak için fikir üretmesi gereken sınıf). Kızıl yıldız 1922 yılından SSCB'nin resmi ordusu olan Kızıl Ordu'nun bayrağı olarak bilinmektedir (URL-4, 2021). Yapılan bu uygulamada, medeniyet tarihi boyunca idari ve siyasi erki elinde tutan tüm devletlerin diğer devletlere üstünlüğünü ve gücünü gösterme çabasının bir benzeri izlenmektedir. Bu çabada araç olarak da mimari yapının cephesinde sembol kullanımı tercih edilmiştir.

Siyasi içerikli bir diğer değişim yapının cephesindeki isimlik kısmında olmuştur. Yapının restorasyonu sonrasında Azerbaycan için önemli bir yeri olan İsmailiye Sarayı'nın cephe tasarımında sadece süslemeler üzerinden değişiklikler değil, aynı zamanda yapının ismi üzerinden de değişiklikler yapılmıştır. Yapımı 1913 yılında tamamlanmış binanın ön cephesinde bulunan "İsmailiye Sarayı" yazısı restorasyon sonrasında binanın cephe tasarımına eklenmemiş ve binanın ismi değiştirilmiştir. Ardından saray yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi farklı isimlerle farklı kurumlar için faaliyet göstermiştir. En son 1945 yılından 1991'e kadar Azerbaycan SSCB Ulusal Bilimler Akademisi olarak kullanılan bina, 1991 yılından günümüze kadar ise Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Başkanlık Binası olarak faaliyet göstermektedir (URL-1, 2021). Mart soykırımı sırasında binanın Ermeniler tarafından ateşe verilmesi sonucunda binada çıkan yangın sırasında İsmailiye Sarayı'nın bütün arşivleri yanarak yok olmuştur. Bu sebepten, binayla ilgili bahsedilen İsmailiye Sarayı yazısının yer aldığı cephe görüntüsü de günümüze kadar ulaşamamıştır.

Aşağıda gösterilen resimlerde de binanın 1991 yılına kadar ve 1991 yılından sonraki isminin yazıldığı cephe görüntüleri görülmektedir.

şekil a

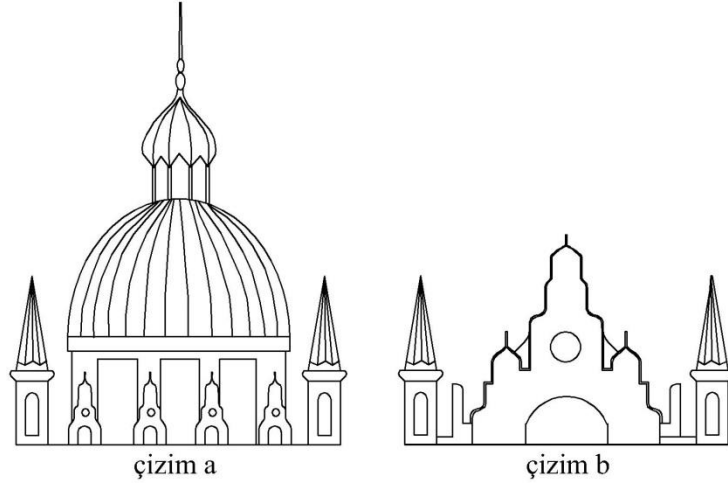

şekil b

Şekil 4: Şekil a'daki cephe görünüşünde yapının 1991 yılına kadarki kiril alfabesinde yazılmış olan ismi (Азербайжан ССР Элмләр Академиясы), şekil b'de ise yapının 1991 yılından sonraki ismi (Azərbaycan Ulusal Bilimler Akademisi). Şekil a kaynak: (URL-6). Şekil b kaynak: 2. yazar (2021).

Yapının cephe tasarımında yapılmış dini içerikli değişiklik mimar Plosko'nun tasarlamış olduğu kubbelerin restorasyon sonrasında olmaması ve kubbelerin yerine binanın esas silüet motifleri rolündeki piramit şekilli frontonlara benzer tasarımın uygulanmasıdır. Plosko'nun tasarımına göre ve İsmailiye Sarayı'nın mimari kompozisyonuna uygun olarak, rizalitlerin üzerine farklı örtülü kubbelere sahip yuvarlak kemerler yerleştirilmiştir. Binanın 1918'de Ermeniler tarafından vurularak ateşe verildiği sırada bu kemerlerin yıkıldığına dair kesin bir bilgi elde edilememiştir. Ancak bina yangın zamanı çok ciddi hasar görmüştür (Fetullayev-Figarov, 2013, s. 28). Aşağıdaki çizimlerden de yapının Sovyetler döneminde

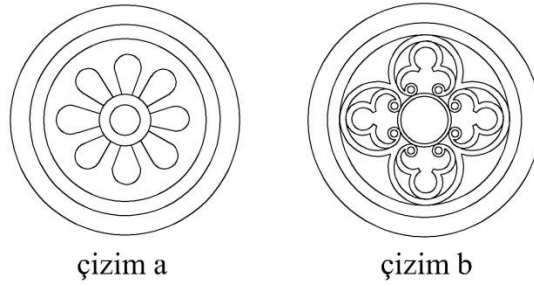
geçirmiş olduğu restorasyon sürecinde cephesinde yapılmış dini içerikli değişikliği görmek mümkündür.

Çizim 2: Çizim a'daki kubbe şekilli kemerler Plosko'nun projesine göre çizilmiş, ancak restorasyon sonrası çizim b'deki piramit şekilli tasarım yapılmıştır (Çizim: yazarlar tarafından oluşturulmuştur).

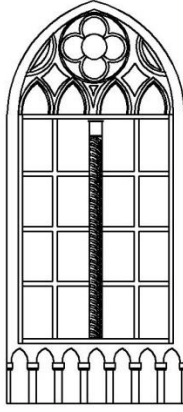
Gotik dönem, Orta çağın ardından gelmiş ve Rönesans'ı başlatan akımdır. Tüm sanat dallarında görülmekle birlikte Gotik, bir mimarlık üslubu olarak daha çok eserin üretildiği ve hatta gotik yapıların taklitlerinin de yapıldığı yaygın bir alanı kapsamaktadır. Yüksek orta çağı içine alan Gotik devir, papalık ve krallık arasında bir kudret göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Yıldız, 2015). Bir sanat anlayışı, üslubu veya stili olarak bilinen Gotik Sanatın da ortaya çıktığı dönemden bu yana, kendisinden sonra gelen sanat üsluplarını ve akımlarını etkilediği İsmailiye Sarayı cephe tasarımında da görülmektedir.

1913 yılında yapımı tamamlanmış binanın ikinci kat cephesinde bulunan güle benzer süslemenin yerini restorasyon sonrasında daha gösterişli bir güle benzer süsleme almıştır. Bu tür süslemeler genellikle Gotik mimaride sık görülmektedir.

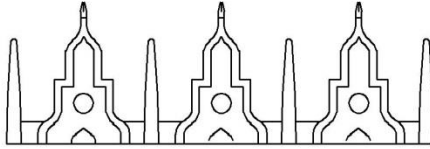
Çizim 3: Çizim a'ya göre daha gösterişli olan çizim b'deki güle benzer süsleme restorasyon sonrasında binanın ikinci kat cephe tasarımına eklenmiştir (Çizim: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur).

Özellikle mimaride 12. yy. başlarında ortaya çıkmış olan Gotik mimarinin genel özelliklerinden; sivri kemerlerin, gül pencerelerin kullanılması, pencereler ve açıklıkların ön plana çıkarılması gibi bazı özellikleri İsmailiye Sarayı cephesinde de görülmektedir (Gülcan, 2019, s. 2231). Bu örneği aşağıdaki çizimde ve görselde de görmek mümkündür.

Çizim 4: İsmailiye Sarayının ön cephesindeki pencerelerden birinin çizimi ve Venedik’de bulunan Gotik tarzda yapılmış “Contarini Della Figure” Sarayı görseli (Çizim: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur). Resim kaynak: (URL-5, 2021).

Sarayın cephesinde yapılmış Gotik mimari örneklerinden biri de yapının esas silüet motifleri rolündeki piramit şekilli frontonlara benzer tasarımlardır. Bu tür tasarımları birçok Gotik mimari örneklerinde görmek mümkündür. Gotik mimarinin, binaların uzunlamasına büyüme eğiliminde olması özelliği bu motifler üzerinde yansıtılmıştır (Gülcan, 2019, s. 2232)

Çizim 5: İsmailiye Sarayı cephesinin esas silüet motiflerinden olan frontonlara benzer tasarımın çizimi ve Bakü’de bulunan Gotik tarzda yapılmış “Saatli Bina” görseli (Çizim ve resim: 2. Yazarın arşividir, 2021).

Bulgular ve Sonuç

Yapılan çalışmada sembolizm kavramı ve Bakü’de bulunan İsmailiye Sarayı’nın 1923 yılında geçirmiş olduğu restorasyon sırasında cephe tasarımında kullanılmış sembollerin etkileri araştırılmıştır. Yapının geçirmiş olduğu restorasyon sürecinde cephe tasarımında dini, siyasi içerikli, Gotik mimari üzerinden yapılmış değişiklikleri ve yapının cephesinde yapılan isim değişiklikleri çizimler ve resimler eşliğinde incelenmiştir.

Sovyetler döneminde yapılmış restorasyon sırasında SSCB’nin, beş köşeli kırmızı yıldızı, mimar Plosko’nun projesine göre tasarlanmış kubbelerin yerine piramit şekilli tasarımları eklemiş olduğunu, aynı zamanda Gotik mimari etkisini ve isim değişikliğini yapının cephe tasarımında görmek mümkündür. Yapının en önemli bölümlerinden olan, ilk kez bakıldığında bile yapı hakkında insanda izlenimler uyandıran cephe tasarımında kullanılan semboller her zaman form aracılığıyla insanlara aktarılmıştır.

Çalışmada incelenmiş olan İsmailiye Sarayı üzerinde SSCB’nin formlar, semboller aracılığıyla kendi izlerini bırakmaya çalışması görülmektedir. Bu sembollere bakıldığında bu yapıların Sovyetler Birliği zamanında yapılmış olduğunu sanılarak günümüzde de Sovyetler’in ülkeye faydalı işler gördüğü düşünülebilmektedir.

Mimar Plosko'nun projesine göre tasarlanmış kubbelerin restorasyon sonrasında olmaması da cepheye sembolizm alt yapısında yapılmış önemli müdahalelerdendir.

İsmail'in anısına Müslüman Hayır Cemiyeti'nin kullanımı için yapılmış olan binanın restorasyon sonrasında isim ve kullanım değişikliğinde de Sovyetler Birliği'nin kendi izlerini geleceğe bırakma çabaları açıkça görülmektedir.

Çalışmanın sonucunda incelemiş olduğumuz yapının restorasyon sırasında cephesinde yapılan değişiklikler sayesinde, SSCB'nin hakimiyette olduğu 71 yıl müddetinde birçok yapılara uygulamış olduğu sembollerin aracılığıyla kendisini hafızalara kaydetmiş olduğu görülmektedir.

İsmailiye Sarayı gibi değişime uğramış yapılar hakkında daha çok bilgi, belge araştırılmalı ve geleceğe, yeni nesillere gerekli bilgiler aktarılmalıdır.

1923 yılında geçirmiş olduğu geçirmiş olduğu restorasyon sonrasında cephe tasarımında bazı değişiklikler yapılmış İsmailiye Sarayı örneğinde görüldüğü gibi; cephe tasarımlarında sembollerin kullanımının her açıdan diğer alanlara göre daha etkili olduğu sonucuna gelinmiştir.

Sonuç olarak; 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış sembolizmin aslında göz ardı edilemeyecek derecede bir gerçek olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmanın sonucunda da İsmailiye Sarayı'nın cephe tasarımında sembolizmin etkileri açıkça görülmüştür.

Kaynakça

- Alodalı, A., (2015). *Mimarlıkta sembolizm, Kutsal'ın mimariyle buluşması ve Kabe örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi.
- Aydeniz, H., (2011). Dini semboller, sembolün anlam kaybı ve etkilerine gelenekselci bir yaklaşım(Rene Gueonon örneği). *Ekev*, 48, 75-90.
- Dianat, S., (2015). *Mimarlıkta sembolizm ve simgesel anlamı*. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Fetullayev-Figarov, Ş., (2013). *Memar İ.K.Ploşko-"İsmailiyyə"nin müəllifi*. Bakü: Ami.
- Gülcan, N., (2019). Ortaçağ Avrupa'sında skolastik felsefe ve gotik mimari. *Turkish Studies Social Sciences*, 14, 2225-2234.
- Hasanlı, K., (2021). *Mirzabeyov'un binası*, Bakü.
- Yıldız, Ş., (2015). *Gotik dönem mimarisi ve dönem giysi tasarımlarına etkisi*, International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS) August 2015 : Special Issue 4 ISSN : 2148-1148 Doi : 10.14486/IJSCS386
- Url-1. *İsmailiye Sarayı*. (E. T: 02.03.2021).
https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0smailiye_Saray%C4%B1
- Url-2. *Xəsis milyonçu Musa Nağıyev və Bakının "qızıl binası"*. (E. T: 18.05.2021).
<https://www.kultura.az/az/article/2654/>
- Url-3. Muzey Pobedi. *Sovyetler Birliği Kahramanı Madalyası Kızıl Yıldız*. (E. T: 19.04.2021).
<https://victorymuseum.ru/about/museum-collection/numismatics/medal-zolotaya-zvezda-geroya-sovetskogo-soyuza/>
- Url-4. Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı. *Kızıl yıldız-Kızıl Ordu'nun sembolü*. (E. T: 19.04.2021).
<https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history/more.htm?id=12175625@cmsArticle>
- Url-5. *Contarini Della Figure side facade*. (E. T: 10.05.2021).
https://www.google.com/imgres?imgurl=https%3A%2F%2Fhopa.am%2Fuploads%2Fcms%2Fimages%2F1582707266_venice_cadoro.jpg&imgrefurl=https%3A%2F%2Fhopa.am%2Fblog%2FVenice---the-miracle-at-the-lagoon&tbid=NNmPEKZuy4DXJM&vet=12ahUKEwi9oIPJh7_wAhXIwoUKHXPwDgwQMygTe

---

URL-6. UBP-Uşaq birlik portalı. *История дворца Исмаилия*. (E. T: 29.05.2021).
<https://portal.azertag.az/ru/node/4218>

COĎRAFYA & GEOGRAPHICS

Emirdağ İlçesinde Yaşayanları Göçe Zorlayan Temel Sebepler

Reasons of Migration from Emirdağ District

Hüseyin ŞAHBAZ*

Öz

1965 yılından itibaren, gerek Belçika başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerine ve gerekse Eskişehir başta olmak üzere Türkiye’de sanayinin geliştiği şehirlere, Emirdağ ilçesinden yoğun bir göç yaşanmıştır. Bu çalışmanın amacı, Emirdağlıları göçe zorlayan temel sebepleri ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında literatür taraması yapılarak konuyla ilgili veriler temin edilmiştir. Metin analizi yöntemiyle gözden geçirilen bu verilerden şu sonuçlara ulaşılmıştır: Emirdağ’ın fazla göç vermesinin altında yatan en önemli sebep olarak bu ilçenin bulunduğu sahaya geçmişte yapılan göçleri göstermek mümkündür. Nitekim 1730 yılında Rakka sancağından Anadolu’ya gelen göçebe Türkmenler, 1830-1835 yılları arasında Rusların Karabağ’dan Osmanlı topraklarına sürgün ettiği Türklerin bir kısmı ve 1878-1913 yılları arasında Osmanlı’nın Balkanlarda kaybettiği topraklardan göç etmek zorunda kalanların bir kısmı olmak üzere araştırma sahasında üç büyük iskân olayı yaşanmıştır. Bu olaylar sonrasında sahada bir yandan pek çok yeni yerleşme kurulurken öte yandan da var olanların nüfusuna yenileri eklenmiştir. Bundan başka cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye’de pronatalist bir politikanın uygulanması sonucunda, yarı kurak karasal iklimin etkili olduğu ve ekonominin de tarım ve hayvancılığa dayandığı, sahadaki fiziki çevre şartları artan nüfusun geçimini karşılamamanın sınırlarına ulaşmıştır. Böyle bir zamanda bir yandan tarımda makineleşmenin yaygınlık kazanması ve öte yandan da miras yoluyla tarım arazilerinin parçalanması, 1965 yılı civarında pek çok yetişkinin işsiz kalarak Emirdağ ilçesinden göç etmesine sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Emirdağ ilçesi, İç göç, Dış göç, Belçika, Eskişehir.

Abstract

Since 1965, there was an intense migration from Emirdağ to western European countries especially Belgium and cities in Turkey where industry mainly developed, especially Eskişehir. The aim of this study is to reveal the main reasons that force Emirdağ people to migrate. Within the scope of the research, the literature was scanned and data on the subject were obtained. From these data reviewed by the text analysis method, the following conclusions were reached: It is possible to show the previous migrations to the area where this district is located as the most important reason underlying emigration from Emirdağ district. As a matter of fact, three major placement events occurred in the research area in the past. These are nomad Turkmen who came to Anatolia from Raqqa in 1730, some of the Turks exiled by the Russians from Karabakh to the Ottoman lands between 1830-1835 and some of those who had to migrate from the lands lost by the Ottoman Empire in the Balkans between 1878-1913. As a result of these events, while the population of the existing settlements increased on the one hand, many new settlements were established on the other hand. Furthermore, a pronatalist policy was implemented in Turkey in the early years of the republic. As a result, the physical environmental conditions in the area, where the semi-arid continental climate is effective and the economy is based on agriculture and animal husbandry, have reached the limits of meeting the livelihood of the growing population. At such a time, the widespread of mechanization in agriculture and the fragmentation of agricultural lands by inheritance on the other hand caused many adults to remain unemployed and emigrate from Emirdağ district around 1965.

Keywords: Emirdağ County, Internal Migration, External Migration, Belgium, Eskişehir.

Giriş

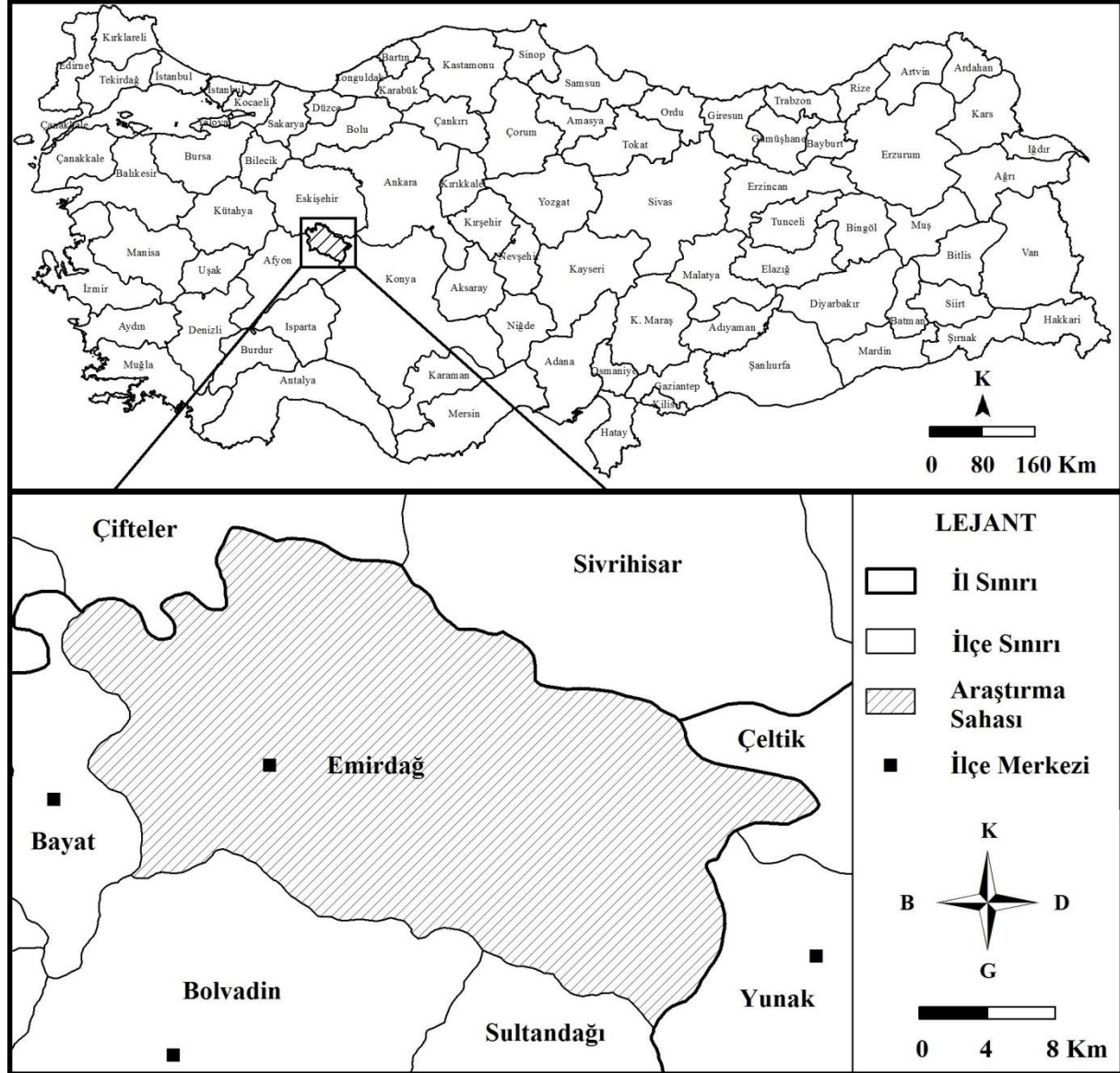
Afyonkarahisar iline bağlı olan Emirdağ ilçesi coğrafi açıdan, Ege Bölgesi’nin İç Batı Anadolu Bölümü ve kısmen de İç Anadolu’nun Yukarı Sakarya Bölümü’nde yer almaktadır. Bu saha; kuzeyde Çifteler ve Sivrihisar; doğuda Çeltik ve Yunak; güneyde Sultandağı ve Bolvadin; batıdaysa Bayat ilçeleriyle çevrilidir (Şekil 1). Matematiksel konum açısından 38° 45' - 39° 15' kuzey enlemleri ile 30° 56' - 31° 43' doğu boylamları arasında yer alan sahanın yüzölçümü ise 2.103 km²’dir.

İlçenin fiziki coğrafya özelliklerine bakıldığında; kuzeyinin ovalık, güneyininse (Emir Dağları adlı) dağlık bir alandan oluştuğu görülmektedir. Emirdağ ilçesi ile Eber Gölü arasında yer alan Emir Dağları’nın yükseltisi, genelde kuzeyden güneye doğru gidildikçe artar. Kuzeyde Hodulbaba Tepesi (1.547 m) ile Emirdede Tepesi (2.064 m) ve daha güneyde

* Dr., Afyon Karahisar İl Milli Eğitim Müdürlüğü, huseyiniyesuh@gmail.com

Başyurt Tepesi (2.281 m), bu dağın en yüksek zirvelerini oluşturur. Bu dağlık alan, kaynağını kendisinden alan ve kuzeye doğru akarak Sakarya Nehri'ne dâhil olan dereler tarafından derince yarılmıştır. Buna bağlı olarak üzerinde çok sayıda geçici derelerin oluşturduğu "V" biçimli çentik vadi de bulunmaktadır (Yılmaz, 2001, s. 4-5).

Şekil 1: Emirdağ İlçesinin Konumu ve Sınırları Haritası.

Kaynak: UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs'ın Turkey-Subnational Administrative Boundaries veri tabanından alınan vektörel veriler kullanılmak suretiyle ArcGIS ortamında çizilmiştir.

Sahadaki akarsuların geneli, kısa boylu ve mevsimlik olduğu için yaz aylarında kurumaktadır. Sadece Hamzahacılı köyünden çıkarak kuzeydoğu yönünde akışa geçen ve Eskişehir'e bağlı Sivrihisar ilçesinde Sakarya Nehri'ne dâhil olan Pınarbaşı, daimi bir akarsudur. İlçede bu akarsu ile altı köyün tarım arazisi sulanmaktadır (Köktepe, 2008, s. 7).

Emirdağ Meteoroloji İstasyonu verilerine göre deniz etkisine kapalı bir ortamda yer alan inceleme sahasının yıllık ortalama sıcaklığı 11,4°C'dir. Yıllık ortalama donlu gün sayısı ise 59'dur. İlkbaharda görülen don olayı, tarım faaliyetlerini olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Toplam yağış miktarının 394,8 mm olduğu sahada yağışın yıl içindeki dağılımında ilkbahar % 35,2 ile en büyük paya sahiptir. Onu sırasıyla; kış (% 29,9), sonbahar (% 18,7) ve yaz (% 16,2) mevsimleri takip etmektedir (Canlı, 2007, s. 54). Yaz mevsiminde

yağış azalırken sıcaklığın artması, kuraklığın şiddetlenmesine ve bu da tarımsal üretimin olumsuz bir şekilde etkilenmesine sebep olmaktadır.

Tarihte araştırma sahasında kurulan en önemli yerleşme, bugün Emirdağ kentinin 12 km kadar doğusundaki Hamzahacılı köyü ve Davulga beldesine bağlı Hisar mahallesinin yakınında bulunan, Amorium şehridir. Ortaçağ'da bu şehir, başkent Konstantinopolis ve Arap Halifeliği ile olan doğu sınırı arasında bağlantı kuran, Anadolu'yu baştanbaşa kat eden önemli bir anayol üzerindeydi. XII. yüzyılda Amorium, Bizans'ın Anatolik ordularının karargâh merkezi ve Anatolikon Theması'nın başkenti olan, Anadolu'nun en geniş ve önemli vilayeti haline gelmişti. Aynı zamanda imparatorluk ordularının seferberlik sırasında bir geçiş noktası ve asker topladığı merkez olarak kullanılan bu şehrin, ülkenin savunmasında da anahtar bir rolü vardı (Lightfoot vd., 1999, s. 23).

Ancak bu şehir, İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren İstanbul'un fethi için gelen Müslüman ordularının yolu üzerinde bulunması sebebiyle yapılan savaşlarda pek çok kez tahrip olmuş ve zamanla da önemini tamamen yitirmiştir (DİA, 1991, s. 79).

Arap akınlarından yaklaşık üç asır sonra, Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordularının Alparslan'a mağlubiyeti üzerine, Anadolu bu kez de Selçuklu Türklerinin akımına maruz kalmıştır (Tunçdilek, 1957, s. 36). 1071 yılında yapılan savaşta Bizans ordusu ağır bir yenilgi almakla kalmamış, neredeyse merkezî imparatorluk ordusu ile thema kuvvetlerinin tamamını da kaybetmiştir. Bu da Türklerin Doğu ve Orta Anadolu bölgelerini, ciddi bir direnişle karşılaşmadan, ele geçirmesine neden olmuştur (Ayönü, 2009, s. 60). Hatta Sultan Alparslan, kumandanlarından Artuk Bey'i Anadolu'nun fethiyle görevlendirmiş, o da 1072 yılında Sakarya vadilerine kadar ilerlemiştir (Turan, 1971, s. 36). Dolayısıyla Türk ordularının sahaya ilk gelişinin Malazgirt'ten bir yıl sonra gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Bolvadin (Polybotos) Muharebesi'nin, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında çok önemli bir yeri vardır. Nitekim Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos, Türkleri Anadolu coğrafyasından tamamen söküp atmak için ordusuyla harekete geçmiş ve 1116 yılında Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Şehinşah (II. Melikşah)'ın ordusuyla Bolvadin'de karşılaşmıştır. Her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği muharebede stratejik açıdan Türklerin üstün olduğu bir zamanda Şehinşah, kardeşi Mesud'un kendisine karşı bir isyan hazırlığında olduğunu haber alınca, Bizans imparatoruna antlaşma teklifinde bulunmuştur. Savaşı kazanma yönünde umudu kalmayan imparator da daha fazla kayıp vermemek için bu teklifi kabul etmiştir. Buna göre Bizans, sözü edilen sahanın Türk toprağı olduğunu kabul etmiştir (Çavdaroğlu, 2018, s. 329-334). Dolayısıyla Türklerin, Emirdağ ve çevresine kalıcı bir şekilde bu savaştan sonra yerleşmeye başladığını söylemek mümkündür.

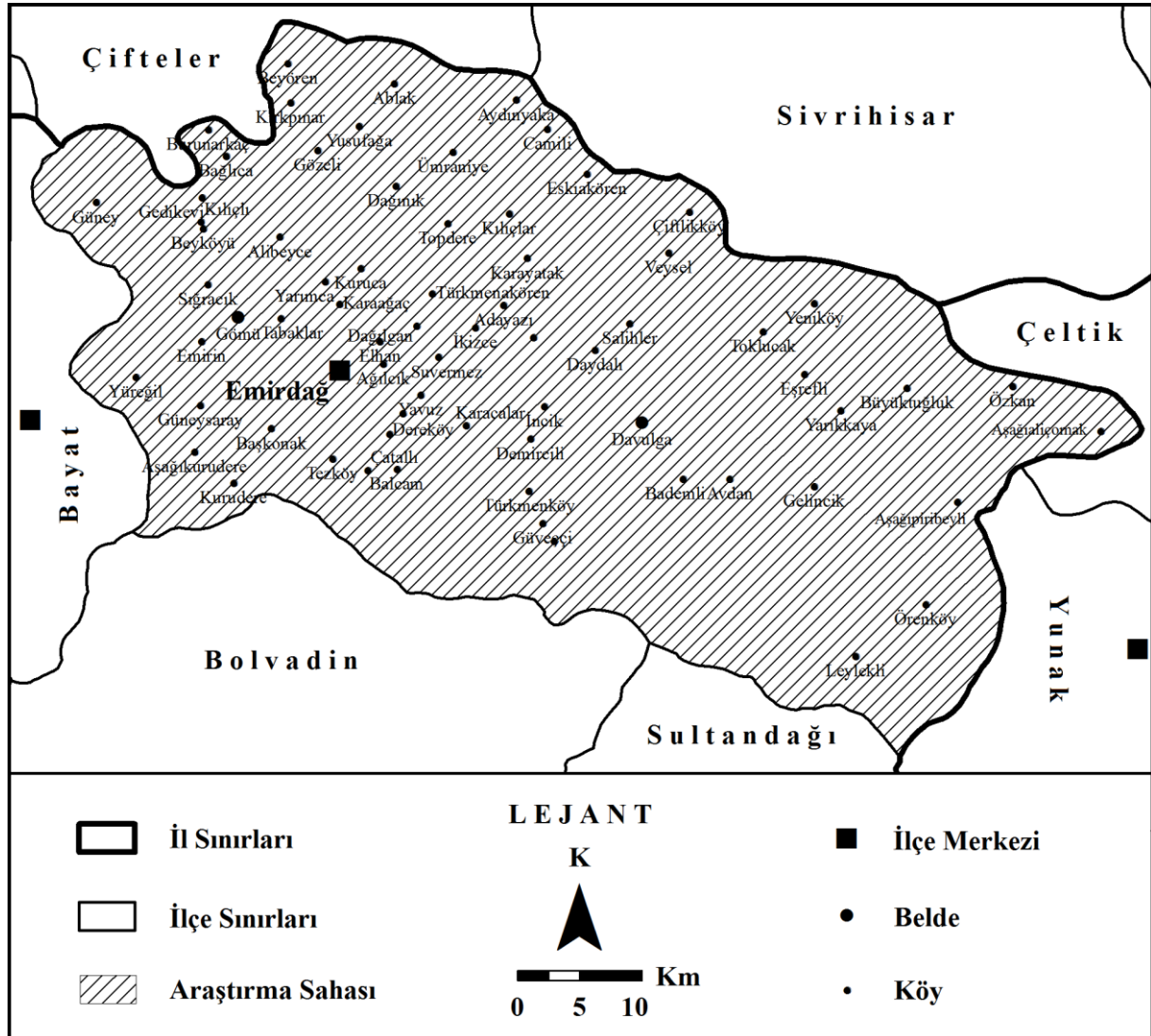
Yine bu muharebede Şehinşah'ın komutanı Emir Mengücek idaresindeki Türk ordusu, Emir Dağları üzerinde konuşlanmıştır (Kesik, 2003, s. 29). Türkler arasında yaşı, deneyimi ve yiğitliği yönünden seçkin bir asker olarak kabul edilen Mengücek'e (Komnena, 1996, s. 497) ithafen onun konuşlandığı bu dağlık alana, "Emir" adı verilmiştir.

Her ne kadar Bolvadin Muharebesi'nden sonra Türkler tarafından kalıcı olarak yerleşilmeye başlasa da inceleme alanını, yaklaşık 6 asır boyunca, oldukça تنها bir yer olarak nitelendirmek mümkündür. Ancak XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren, önemli ölçüde iskân olayına maruz kalınmasıyla, bu durum değişmeye başlamıştır.

Nitekim Musul vilayetinin Rakka sancağından Anadolu'ya gelen Türkmenlerin göçebelikten men edilerek yerleşmeleri ferman buyrulunca bu oymak mensupları, 1730 yılında Cırgın köyü ve bir süre boyunca da Musluca nahiyesi olarak adlandırılacak olan bugünkü Emirdağ ilçe merkezi başta olmak üzere sahanın çeşitli yerlerinde iskân edilmiştir (Türkay, 1979, s. 594-595). Bunu 1830-1835 yılları arasında Rusların Karabağ'dan çıkararak

Osmanlı topraklarına sürdüğü Türklerin bir kısmının daha sahada iskânı izlemiştir (Türkmen, 2015, s. 24).

Şekil 2: Emirdağ İlçesinin İdari Haritası.

Kaynak: UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs'ın Turkey-Subnational Administrative Boundaries veri tabanından alınan vektörel veriler kullanılmak suretiyle ArcGIS ortamında çizilmiştir.

Alınan bu göçlerle araştırma sahasındaki nüfus önemli ölçüde artmış ve 1866 yılında Emirdağ'a uğrayan Sultan Abdülaziz'in anısına Musluca nahiyesine Aziziye adı verilmiştir. Yine adı geçen padişah zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nda idarî alanda önemli değişiklikler yapılmış (Küçük, 1988, s. 182) ve bu kapsamda 1867 yılında Aziziye, Hüdavendigar vilayetinin Karahisar (Afyon) sancağına bağlı ilçelerden birisi olmuştur. 1915 yılına gelindiğindeyse Afyonkarahisar, Hüdavendigar vilâyetinden ayrılınca (Emecen, 1998, s. 286) Aziziye de günümüze kadar adı geçen ilin ilçelerinden birisi olagelmiştir.

Çanakkale Savaşları ile 29 Ekim 1923 tarihi arasında geçen süreçte, birbirini takip eden bir dizi olaylar sonucunda Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış ve yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Kurtuluş Savaşı olarak da nitelendirilen bu süreç (Aliagaoglu vd., 2011, s. 127) sonrasında muhtemelen cumhuriyet öncesi rejimi çağrıştırdığı için 1 Temmuz 1931 tarihinde Aziziye'nin adı, Emirdağ olarak değiştirilmiştir (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi). İlçeye bu isim verilirken, araştırma sahasının güneyinde bulunan Emir Dağları dikkate alınmıştır. Ayrıca cumhuriyet döneminde araştırma sahasını ilgilendiren bir

diğer önemli olay da daha öncesinde bir bucak olan Bayat'ın 1987 yılında idari açıdan ilçe statüsüne kavuşarak Emirdağ ilçesinden ayrılmasıdır.

2021 yılı itibarıyla inceleme alanında 1'i şehir (Emirdağ ilçe merkezi), 2'si belde ve 69'u da köy olmak üzere toplam 72 yerleşme bulunmaktadır (Şekil 2). Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nin Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) veri tabanından alınan verilere göre 31 Aralık 2020 tarihi itibarıyla sözü edilen alanda toplam 39.518 kişi yaşamaktaydı. Yine aynı tarihli verilere göre bu ilçe nüfusuna kayıtlı olan 99.940 kişi, ülkenin çeşitli yerlerine dağılmış bir halde yaşamını sürdürmekteydi.

Yurtdışında ikamet eden Emirdağlılarla ilgili verilerse, T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi bünyesinde faaliyet gösteren Veri Yönetimi Şubesi'nden alınmıştır. Buna göre 17 Şubat 2021 tarihi itibarıyla Türk vatandaşlığından çıkanlar hariç; Belçika'da 39.411, Fransa'da 14.547, Hollanda'da 6.550, Almanya'da 4.855, İsviçre'de 532 ve İtalya'da 29 Emirdağ ilçesi nüfus aile kütüğüne kayıtlı kişi yaşamaktaydı. Yine aynı tarihe göre sadece bu 6 ülkede yaşayan Emirdağlıların toplam sayısı ise 65.924 kişiydi (Tablo 1).

Tablo 1. Emirdağ İlçesi Nüfus Aile Kütüğüne Kayıtlı Olup Avrupa Ülkelerinde Bulunan Kişi Sayıları (2021).

Ülke Adı	Kişi Sayısı	%'si
Belçika Krallığı	39.411	59,78
Fransa Cumhuriyeti	14.547	22,07
Hollanda Krallığı	6.550	9,94
Almanya Federal Cumhuriyeti	4.855	7,36
İsviçre Konfederasyonu	532	0,81
İtalya Cumhuriyeti	29	0,04
Toplam	65.924	100,00

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı iletişim merkezi, veri yönetimi şubesi.

Buna göre belirtilen zaman diliminde araştırma sahası nüfusuna kayıtlı olduğu halde (gerek yurt içi ve gerekse yurt dışı olmak üzere) farklı yerlerde yaşayan Emirdağlıların toplam sayısı, 165.864 kişiyi bulmaktaydı. Buradan sözü edilen zamanda araştırma sahası dışında yaşayan Emirdağlıların, ilçede yaşayanların yaklaşık 4,2 katı olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Materyal ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı 1965 yılından itibaren, gerek Belçika başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerine ve gerekse Eskişehir başta olmak üzere Türkiye'de sanayinin geliştiği şehirlere, Emirdağ ilçesinden yoğun bir göç yaşanmasının temel sebeplerini ortaya koymaktır.

Araştırmaya önce literatür taramasıyla başlanmıştır. Bu kapsamda daha önce saha ve yakın çevresiyle ilgili hazırlanan; tez, rapor, makale, kitap, dergi ve diğer; kaynaklar tespit ve temin edilmiştir. Bunlardan Emirdağ ilçesinin; yeryüzü şekilleri, iklimi, bitki örtüsü, tarihi ve demografik gelişimi gibi birtakım bilgilere ulaşılmıştır. Bundan başka TÜİK'in ADNKS veri tabanından elde edilen nüfus bilgileri de bu çalışmaya kaynaklık teşkil etmiştir. Çalışmanın diğer kaynakları olarak sahada yapılan gezi ve gözlemler ile Emirdağ'dan göçe katılan veya katılmayan kişilerle yapılan mülakatlardan edinilen fikirler gösterilebilir.

Nihayetinde de tüm bu veriler metin analizi yöntemiyle gözden geçirilerek Emirdağ ilçesinde yaşayanları göçe zorlayan temel sebepler, sentez yöntemiyle ortaya konmuştur.

Bulgular

Cumhuriyet Öncesinde Dıştan Sahaya Yapılan Göçler

Emirdağ ilçesinin fazla göç vermesinin altında yatan en önemli sebep olarak bu ilçenin bulunduğu sahaya yine geçmişte yapılan göçleri göstermek mümkündür. Gerçekten de araştırma sahası, XVI. yüzyılın ilk yarısında genel olarak oldukça tenha olarak nitelendirilebilecek bir yerdir. Nitekim bunu 1530 tarihli ve 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri de doğrulamaktadır.

Zira bu deftere göre Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Livası'nın Barçınlu (Bayat) kazasının sınırları dâhilinde kalan araştırma sahasında bu kazaya bağlı ve günümüzde hâlâ yerleşim yeri olarak kullanılan sahadaki kırsal yerleşmeler şunlardır: Ağılıcık, Avdan, Bademli (Payamlu), Bağlıca, Çaykışla, Çiftlikköy, Tabulğı (Davulga), Daydalı, Dereköy, Ekizce, Gömü, Hisarcık (Davulga'ya bağlı Hisar mahallesi), Karaağaç, Suvermez, İncik (Davulga'ya bağlı bir mahalle), Pınarbaşı (Hamzahacılı köyünde bir mevki), Pırlı (Aşağıpiribeyli), Tez, Yarımca, Yavuz (Horan) ve Yüreğil (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993, s. 48-56). Yine bu defterde Emirdağ ilçe merkezinin adının geçmemesi de sahada böyle bir yerleşim biriminin ve dolayısıyla da şehrin bulunmadığını göstermektedir.

Ancak XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren inceleme alanı, önemli ölçüde iskân olayına sahne olmaya başlamıştır. Sahaya yapılan bu yerleştirme olayına bakıldığında, o dönemde Osmanlı'nın konargöçer Yörük cemaatlerine bakış açısının çok önemli olduğu görülmektedir. Nitekim devlet; isyanlar, eşkıyalık hareketleri, salgın hastalıklar gibi çeşitli olumsuzluklar nedeniyle boşalan ve bu yüzden ziraata uygun olduğu halde boş kalan alanları iskân ederken çoğu zaman konargöçer Yörük cemaatlerini kullanmıştır. Bunun yanı sıra kalabalık bir halde yaylak ve kışlaklar arasında sürekli yer değiştiren bu grupların, yerleşik ahalinin tarım alanlarına verdiği zararın ortadan kaldırılması için de göçebelerin yerleştirilmesi bir zaruret olarak görülmüştür. Diğer taraftan asayişin sağlanması hususunda onların çıkardığı güçlükler de Yörüklerin iskânını gerektiren bir başka husustur (Karazeybek, 2017, s. 1).

Sözü edilen zamanda imparatorluğu böyle bir politika izlemeye zorlayan etkenlerin daha gerilerine gidildiğindeyse, uzun süren ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar sonrasında devletin bir yandan toprak ve buna bağlı olarak gelir kaybederken öte yandan da ekonomik açıdan büyük sıkıntılara düşmesinin etkili olduğu görülmektedir.

Nitekim bu olaylardan ilki devletin; Avusturya, Lehistan, Rusya ve Venedik ile giriştiği 16 yıl süren (Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşları (1683-1699)) ve Osmanlı döneminin en önemli antlaşmalarından birisi olarak kabul edilen 1699 tarihli Karlofça'nın ardından meydana gelmiştir. Gerçekten bu büyük savaş, maddi ve manevi açıdan devleti büyük kayıplara uğratarak ülkenin; idari, mali, iktisadi ve adli sisteminin bozulmasına sebep olmuştur. Bütçe açığını kapatmak için devlet, bir yandan mevcut vergileri artırırken öte yandan da yeni vergiler koymuştur. Artan vergiler yüzünden bir süre sonra pek çok kasaba ve köy, terk edilmiş ve buna bağlı olarak da önemli ölçüde tarım arazisi atıl bir hale gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, zirai ürünün azalması karşısında düştüğü darboğazdan çıkabilmek için boş ve harap olan yerleri yeniden canlandırma gereği duymuştur. Söz konusu araziler, başka yerlerden gelmek isteyen kimselere verilmeye başlanmış, harap ve boş kırsal arazilere yerleştirilecek en uygun kişiler olarak da Yörükler görülmüştür (Halaçoğlu, 1997, s. 41).

İşte bu kapsamda Emirdağ havalisi de konargöçer Yörüklerin geniş çapta iskâna tabi tutulduğu yerlerden birisi olmuştur. Bunda sahanın coğrafi özelliklerinin, yaylak-kışlak hayatını benimsemiş olan konargöçer Oğuz Türkmenlerinin hayvanları için oldukça uygun olması da etkili olmuştur (Köksal vd., 2017, s. 3). Gerçekten Ege ile İç Anadolu bölgelerinin

birleştiği bir noktada yer alan bu dağlık alandaki flora ve vejetasyon zenginliği, oldukça dikkat çekicidir. Ve değişik zamanlarda çok sayıda yerli ve yabancı botanikçinin, söz konusu dağlık alandan bitki örnekleri toplaması da bunu doğrulamaktadır (Kargıoğlu, 2001, s. 49).

Belirtilen sebeplerle araştırma sahasına yapılan ilk önemli yerleştirme, Musul vilayetinin Rakka sancağından Anadolu'ya gelen Türkmenlerin iskânıdır. 1691-1696 yılları arasında vuku bulan aşiretleri yerleştirme faaliyetinde bugün Suriye'nin kuzeyindeki Rakka ilinin sınırları içinde kalan Belih Nehri Havalisi; iklim şartlarının hayvan besleyen oymaklara uygun olmaması, su kaynaklarının yetersizliği ve Arap aşiretlerinin baskısı gibi sebeplerle; iskân edilenlerin kısa bir süre sonra terk ettiği bir yer olmuştur. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyıl başlarında bile buraya yerleştirmek istediği oymakları takipten vaz geçmemiştir. Bunun üzerine sözü edilen bölge, aşiretler tarafından açık bir hapisane olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Bir zaman sonra devlet, burayı zorla iskân etmekten vazgeçmiş, fakat ülke çapında nizama aykırı hareket eden aşiretleri Rakka'da iskân etmekle tehdit etmiştir (Orhonlu, 1987, s. 112).

Sözü edilen olumsuzluklar sebebiyle Rakka sancağından 6 oymak ve yaklaşık 700 kişiyle yola çıkan Türkmenler; 1730 yılında Emirdağ havalisine gelmiş ve araştırma sahasının çeşitli yerlerinde iskân edilmiştir. Bu aşiretin 10 yıl içinde yerleştirildikleri sahayı terk etmeleri durumunda tekrar geldikleri yer olan Rakka'ya zorla götürülerek orada yerleştirileceği devlet tarafından kendilerine bildirilmiştir (Türkay, 1979, s. 594-595). Osmanlı'ya bağlı Musul vilayetinden geldikleri için bu oymak mensupları, bugün bile sahada yaşayanlar tarafından, Musulcalı veya kısaca Muscalı olarak nitelendirilmektedir.

Sözü edilen aşiret mensupları, Cırgın köyü ve bir süre boyunca da Musluca nahiyesi olarak adlandırılacak olan bugünkü Emirdağ ilçe merkezi başta olmak üzere; Gömü (beldesi), Tabaklar, Bağlıca, Gözeli (Manahoz), Kuruca, Karaağaç, Dağılgan, Suvermez, Ağlıcak, Yavuz (Horan), Elhan (Helan), Türkmenakören (Averen), Ekizce, Hamzahacılı ve Adayazı (Firikli) köylerinde iskân edilmiştir. Aşiretten bir kısmıysa; Soğukkuyu, Karacalar ve Güneysaray köylerine yerleşmiştir (Türkmen, 2014, s. 42).

Araştırma sahasına yapılan ikinci önemli yerleştirme, XIX. yüzyılın ilk yarısında Karabağ Türkmenlerinin iskânıdır. Bu iskân olayının altında yatan nedenlere bakıldığında, sözü edilen zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun girdiği savaşları kaybetmesinin ve buna bağlı olarak da himayesi altında bulunan Müslüman halkları koruyamamasının etkili olduğu görülmektedir. Nitekim sahaya yapılan Karabağlı iskânı da Osmanlı İmparatorluğu'nun, 1828-1829 yılları arasında Rusya ile yaptığı savaşın ardından gerçekleşmiştir.

Osmanlı-Rus savaşının başlangıcıysa, 1821 Mora İsyanı sonrasında meydana gelen olaylarla yakından ilgilidir. Rumların bağımsızlığını destekleyen; İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdahaleleri neticesinde bir Avrupa meselesi haline dönüşen Yunan ayaklanmasının ardından Rusya, Akkirman Antlaşması'nda (7 Ekim 1826) Eflak-Boğdan ve Sırbistan'ın imtiyazlarının genişletilmesini Osmanlılar'a kabul ettirmişti. Ayrıca bu üç devlet Bâbîâli'ye bir nota vererek Yunanistan'ın Osmanlılar'a tâbi fakat iç işlerinde bağımsız bir devlet olmasını istemişler ve teklifleri kabul edilmeyince de ortak donanmalarıyla Navarin'deki Osmanlı gemilerini batırmışlardır (20 Ekim 1827). Buna karşılık kendilerinden tazminat istenince de İstanbul'daki elçilerini geri çekmişler, Rusya ise Bâbîâli'nin yayımladığı bildiriye bahane ederek Osmanlı'ya harp ilan etmiştir (26 Nisan 1828). Yapılan savaşta Balkanlar'da ve Kafkaslar'da Ruslar büyük bir ilerleme kaydedince Padişah II. Mahmut, 14 Eylül 1829 tarihinde koşulları çok ağır olan, Edirne Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını da kendi topraklarına katmasını tanımıştır (Turan, 1994, s. 442-443).

Söz konusu savaşın kaybedilmesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun böyle bir harbe hazırlıklı olmamasının büyük etkisi olmuştur. Nitekim devlet, 1826 yılında artık kendisi için büyük bir sorun haline gelen Yeniçeri Ocağı adlı askeri teşkilatını (Vaka-i Hayriye adı verilen olayla) ortadan kaldırmıştır. Fakat kaldırılan bu ocağın yerine kurulan Asakir-i Mansure adlı orduya henüz tam anlamıyla bir savaşa hazır değildir (Kara, 2005, s. 121).

Elde ettikleri bu başarıların ardından Ruslar, önce Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını ortadan kaldırıp yerine Ermenistan vilayetini kurdular. Sonra da Kuzey Azerbaycan'ın elde tutulabilmesi için, Karabağ'da bulunan Gence Hanlığı'ndaki Türkleri bölgeden çıkartarak yerlerine Ermenileri yerleştirmeye başladılar. Belirtilen plan çerçevesinde İran ve Anadolu'dan getirilen on binlerce Ermeni aile Karabağ'a yerleştirilirken (Taşkiran, 1997, s. 1192-1198) buradan çıkarılan Türklerin bir kısmıysa Osmanlı topraklarına sürüldü. Sürgün edilenlerden bir kısmı da 1830-1835 yılları arasında Emirdağ havalisindeki; Avdan, Bademli, Davulga ve Ömerhacılı köylerine yerleştirildi. Daha sonra özellikle Davulga'dan dağılanlar tarafından; Daydalı, Eşrefli, Yeniköy, Aşağıaliçomak köyleri de sahada kuruldu. Günümüzde bunlardan bataklık ve sıtma yüzünden iskân sahasını terk eden Ömerhacılı dışında adı geçen kırsal yerleşmelerin hemen hepsi yerinde durmaktadır (Türkmen, 2015, s. 24). Bunlardan başka Gelincik ve Leylekli köyleri de Karabağ göçmenleri tarafından sahada kurulmuştur.

Sahaya yapılan üçüncü önemli yerleştirme, Balkan muhacirlerinin iskânıdır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu zamanında Balkanlar'dan Anadolu'ya birincisi Osmanlı-Rus, diğeri de Balkan Savaşı'nda olmak üzere iki büyük göç dalgası olmuştur. Bunlardan ilki, 1877-1878 yıllarında yapılan ve kısaca 93 Harbi olarak adlandırılan savaşta, Osmanlıların Ruslara yenilmesinin ardından yaşanmıştır (İpek, 1994, s. 14). Nitekim bu savaş sırasında Balkan topraklarında çoğu Türk olan 250.000 ilâ 300.000 arasında Müslüman katledilmiştir (Karpat, 2003, s. 118). Açlık ve hastalıktan hayatını kaybedenlerle birlikte bunların sayısı 500.000'e ulaşmış ve kurtulabilen yaklaşık 1.200.000 kişi de Osmanlı'nın elde kalan topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır (İpek, 1999, s. 664-665).

Rumeli'den sahaya yapılan ikinci büyük göç dalgasının nedeniyse 1912-1913 yıllarında yapılan I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'ın bir ittifak kurarak (Örenç, 2012, s. 21) Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde bulunan Balkan topraklarını, Edirne ve Kırklareli'yi dahi kapsayacak şekilde, ele geçirmesidir. Bu savaştan sonra kaybedilen topraklardaki Türk ve Müslüman ahaliye karşı yeni bir baskı ve zulüm başlamıştır (Orhan, 2008, s. 32). Nitekim Ruslar ve onların desteklediği Balkanlı çeteler, ele geçirdikleri Osmanlı topraklarındaki Türk ve Müslüman ahaliye acımasızca saldırarak katletmeye girişmiş ve bu saldırılardan canını kurtarabilenler de büyük kitleler halinde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır (Karpat, 2003, s. 114).

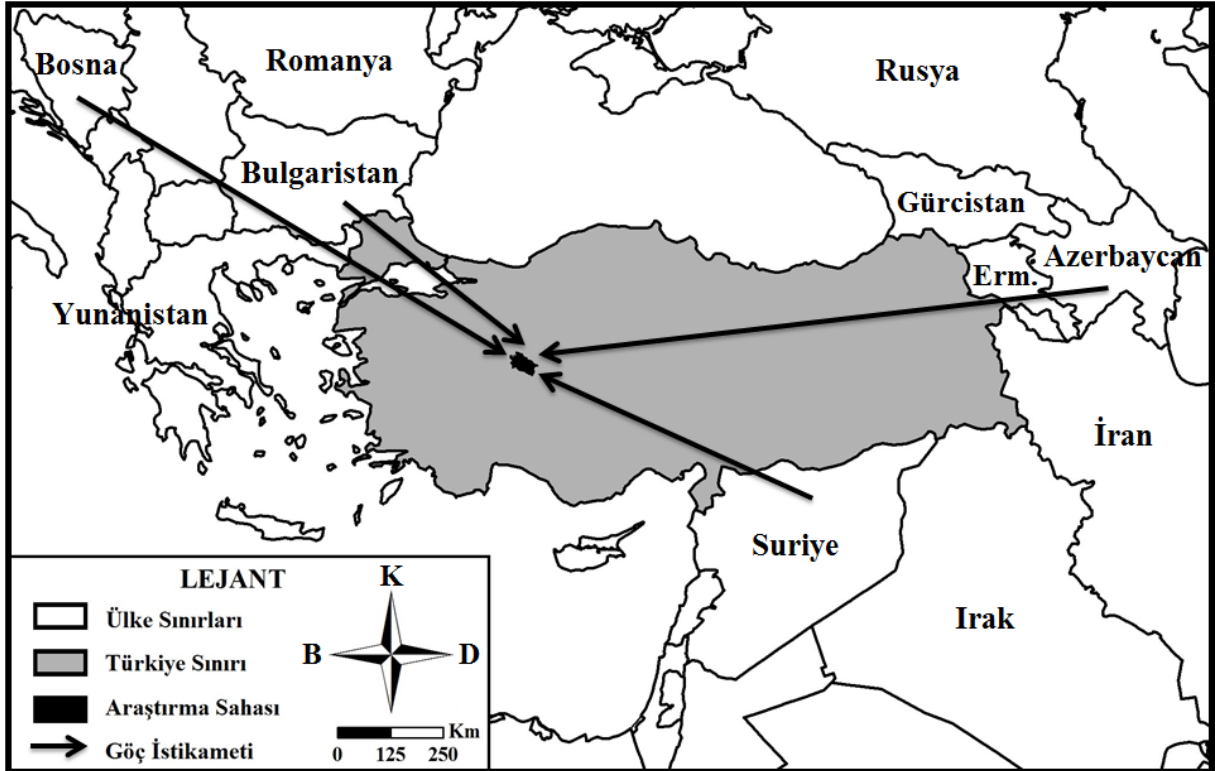
Balkanlardan sahaya ilk göç, 93 Harbi'nin ardından Boşnaklarca yapılmıştır. Nitekim bu savaş sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın Balkanlardaki Rus nüfuzunu artırmasından endişe eden Avrupa devletleri, onun yeniden gözden geçirilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine 1878 yılında Berlin'de yapılan antlaşma uyarınca Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiştir. Bundan sonra da kendilerine baskı ve zulüm uygulandığı gerekçesiyle Boşnakların Osmanlı coğrafyasına göçü başlamıştır. Bunlardan 107 hanesi de 1891 yılında sahadaki Galviye adlı yerde iskân edilmiştir. Ancak bu yerin çok uygun olmaması nedeniyle Boşnakların 51 hanesi bir yıl sonra ilçe merkezine taşınmıştır (Demirel, 2008, s. 286-297). Geride kalanlarsa 1893 yılında yöre ahaliyle aralarında yaşanan anlaşmazlık yüzünden başka yerlerde iskân edilmiştir (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi).

Sahada Balkan göçü sonrasında yapılan ikinci iskân, ± 1894 yılında bugünkü Bulgaristan'ın Dobriç (eski adıyla Hacıoğlupazarcığı) eyaletinden gelenlerin sahada kurduğu

Ablak köyüdür. Daha sonra yine Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinden yapılan muhaceret neticesinde sahada; Aydınıyaka, Camili, Karayatak, Kılıçlar, Toklucak, Yarikkaya, Beyören, Topdere, Dağınık, Eskiakören ve Yusufpağa köyleri kurulmuştur. Bunlardan başka; Ümraniye, Özkan, Kırkpınar, Veysel (Exter, 1993, s. 255), Salihler, Hisar ve Türkmenakören köylerine de Rumeli'den gelen muhacirler yerleştirilmiştir. 1891-1912 yılları arasında sahaya gelen toplam muhacir aile sayısı, 1.100'dür (Fıçıncı, 2013, s. 44-45).

Alınan bu göçler neticesinde inceleme alanının nüfusu önemli ölçüde artmıştır (Şekil 3). Nitekim Cumhuriyet devrinde ilk defa 28 Ekim 1927 tarihinde yapılan sayımda bugünkü ilçe merkezi ve yakın köylerinin nüfusunun 33.685 kişi olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 3: 1730-1913 Yılları Arasında Araştırma Sahasına Dıştan Yapılan Göçleri Gösterir Harita.

Kaynak: Türkay, 1979, s. 594-595; Türkmen, 2015, s. 24; Demirel, 2008, s. 286-297; Exter, 1993, s. 255; Fıçıncı, 2013, s. 44-45'ten alınan bilgiler doğrultusunda ArcGIS ortamında çizilmiştir.

Artan nüfusun geçiminde hayvancılığın önemli bir yeri olmuştur. Gerçekten de Alagöz, 1936 senesinde araştırma sahasını ziyaret etmiş ve bu geziye ilişkin gözlemlerini şöyle aktarmıştır: Emirdağ ilçesi, önemli bir yaylacılık alanıdır. Kazanın hemen tamamı, yaz mevsimini Emir Dağları'nda geçirmektedir. İlçe merkezinden yaylaya çıkışta; Çatallı, Yedi Kapı Deresi, Dereköy ve Soğukkuyu'dan geçen yollar kullanılmaktadır. Yaylaya küçükbaş hayvancılık yapmak amacıyla çıkılmaktadır. Alanda çok iyi tiftik ve dağlıç koyunu yetişmektedir. Yaylaya çıkanların çokluğu nedeniyle kaza merkezi dahi yazın neredeyse boşalmaktadır. Ve bu durum, kaza merkezinde dahi bir köy ekonomisi bulunduğunu göstermektedir. Ağustos ayında bağ bostan başına inerek bir süre kalanlar, tekrar yaylaya dönerek ekim, kasım aylarına kadar hayvanlarını olatmaya devam ederler. Yayladan elde edilen sütte; peynir, yoğurt, kaymak gibi süt ürünleri yapılmakta ve bunların ihtiyaç fazlası Eskişehir ve Bursa kentlerine gönderilmektedir. Bununla birlikte hayvancılığın gittikçe çiftçilik lehine azaldığı da sahada yaşayanlar tarafından belirtilmektedir (Alagöz, 1993, s. 18-19).

Cumhuriyet Döneminde Ülkede Uygulanan Pronatalist Politikanın Sahanın Nüfusu Üzerindeki Etkileri

Emirdağ ilçesinin fazla göç vermesinin sebeplerinden ikincisi olarak, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye’de nüfus artışı yanlısı (pronatalist) bir politikanın uygulanması gösterilebilir. Bu politikanın araştırma sahasındaki etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için de cumhuriyet döneminde ilçe nüfusunun gelişim sürecine bakmak yerinde olacaktır.

Sayım yıllarına göre Emirdağ ilçesinin nüfusunu gösteren tabloya göre (Tablo 2) sahanın nüfus gelişimini dört evreye ayırmak mümkündür. Bunlardan birinci evre, 1935’ten 1970 yılına kadar geçen 35 senelik süreçteki nüfusun hızla arttığı dönemken ikincisi, 1970’ten 1980’e kadar süren 10 yıllık azalma dönemidir. Üçüncü evre 1980’den 1990 yılına kadar süren nüfusun tekrar artışa geçtiği dönemken, dördüncü evreyse 1990 yılından 2020 yılına kadar devam eden ve nüfusun tekrar azalışa geçtiği zaman dilimidir.

Bunlardan birinci evredeki nüfus artışında savaşlarda genç nüfusunu yitiren ülkenin, onu en kısa sürede yeniden kazanmak için, vatandaşlarını nüfus artışına zorlayıcı bir politika uygulamasının büyük bir etkisi olmuştur (İnal, 1999, s. 206).

Nitekim bu politika kapsamında Cumhuriyet’in ilk yıllarında; 6 ya da daha çok çocuk sahibi olan kadınlara ödül verme, doğum kontrol araçlarının ithalini ve satışını yasaklama, TCK’da çocuk aldırma bir suç olarak tanımlamanın yanında (TC Hükümeti-UNICEF, 1991, s. 25); Yol Vergisi, Umumî Hıfzıssıhha Kanunu, Gelir Vergisi, Gizli Nüfusların Yazımı, Evlilik Dışı Doğan Çocukların Kayıt ve Tescili, Yurt Dışından Gelecek Nüfusun Kaydı (Semiz, 2010, s. 433) gibi bir dizi yasa da çıkarılmıştır. Bunlardan başka devlet, 15.06.1938 tarihinde Türk Medeni Kanunu’nun 88. Maddesi’ni değiştirerek daha önce 18 olan evlenme yaşını; erkekler için 17’ye, kadınlar içinse 15’e ve hatta fevkalâde hallerde hâkim kararıyla 14’e kadar da indirmiştir (Öztan, 1995, s. 84).

Tablo 2: Sayım Yıllarına Göre Emirdağ İlçesi Nüfusu (1935-2020).

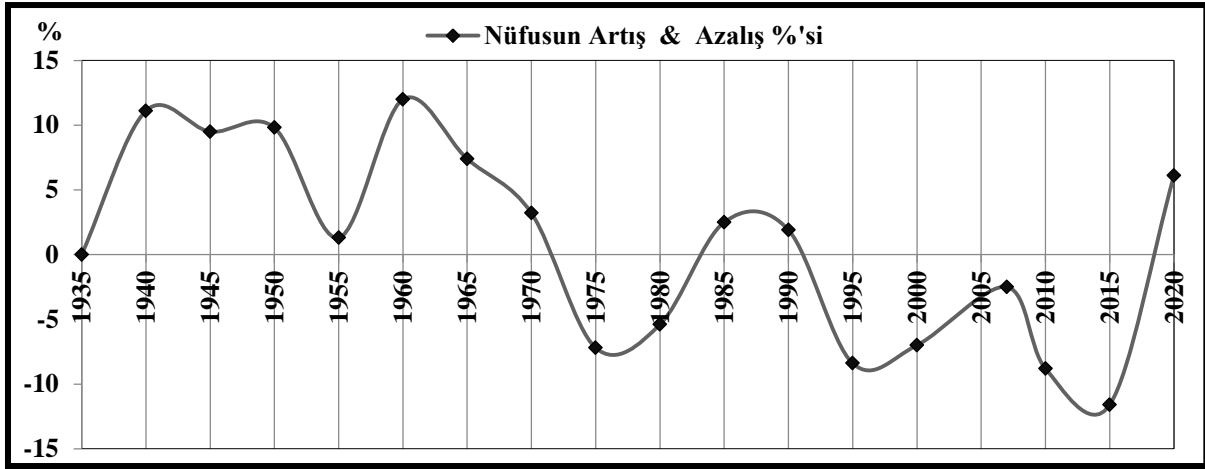
Yıllar	Erkek Nüfus	Cinsiyet Oranı	Kadın Nüfus	Toplam Nüfus	Artan / Eksilen	Dönemsel Değişim %’si
1935	15.750	90,4	17.429	33.179	-	-
1940	17.463	90,0	19.411	36.874	3.695	11,1
1945	19.652	94,9	20.708	40.360	3.486	9,5
1950	*	*	*	44.311	3.951	9,8
1955	23.616	93,5	25.255	48.871	4.560	10,3
1960	27.213	98,8	27.535	54.748	5.877	12,0
1965	28.715	95,4	30.102	58.817	4.069	7,4
1970	29.153	92,4	31.543	60.696	1.879	3,2
1975	28.264	100,7	28.058	56.322	-4.374	-7,2
1980	27.806	109,1	25.477	53.283	-3.039	-5,4
1985	27.024	97,9	27.601	54.625	1.342	2,5
1990	27.697	99,1	27.941	55.638	1.013	1,9
1997	*	*	*	50.950	-4.688	-8,4
2000	22.832	92,9	24.564	47.396	-3.554	-7,0
2007	22.334	93,6	23.865	46.199	-1.197	-2,5
2010	21.245	101,8	20.866	42.111	-4.088	-8,8
2015	18.619	100,0	18.627	37.246	-4.865	-11,6
2020	19.935	101,8	19.583	39.518	2.272	6,1

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) Genel Nüfus Sayımı (GNS) ve TÜİK ADNKS verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. * Veri yoktur.

Nüfus artışını teşvik eden bu politikalardan araştırma sahası da etkilenmiş ve 1935’te 33.179 olan Emirdağ ilçesindeki insan sayısı, 35 yıllık süreçte % 82,9 oranında artarak 1970

yılında 60.696 kişiye ulaşmıştır. Bu süreçte ve yaşanan gelişmede, saha dışından alınan önemli bir göç olmadığı için, asıl etkili olan faktörün doğal nüfus artışı olduğu çok açıktır.

Şekil 4: Emirdağ ilçesinde yıllara göre nüfusun artış ve azalış oranlarını gösterir grafik (1935-2020).

Kaynak: Tablo 2'deki nüfusun "Dönemsel Değişim %'si"ni gösterir sütundan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Fakat sahadaki nüfus artışını sadece pronatalist politikayla izah etmek de mümkün değildir. Nitekim belirtilen zaman diliminde yurtda ve dünyada meydana gelen birtakım olayların da bunda etkisi olmuştur. Gerçekten de bunlardan ilkinde, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na müdahil olmamasını örnek olarak göstermek mümkündür. Bu savaş süresince her ne kadar ihtiyaten silahlaltına alınan ve sayıları önemli bir yekûn tutan askerler yüzünden Türkiye'de nüfus artış hızı önemli ölçüde yavaşlasa da bu durum, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşı'nda olduğu gibi, ülkede eksik nüfus sorununa yol açmamıştır. Dahası ihtiyaten silahlaltında bulundurulan askerlerin savaş bitiminde terhis olmasıyla, doğum oranları önemli ölçüde artmış ve nüfus açısından, ülke kısa bir süre içinde yeniden toparlanmıştır. Oysaki sözü edilen savaşa dâhil olan ülkeler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

Birinci evredeki nüfus artışının bir diğer nedeni de II. Cihan Harbi sonrasında dünya siyasetinde yaşanan gelişmelerdir. Nitekim bu savaş bitir bitmez Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin bir yandan İran, Türkiye ve Yunanistan üzerinde baskı uygulamaya başlaması ve öte yandan da işgalleri altındaki Avrupa ülkelerine yaptığı baskı ve tehditle oralarda komünist rejimler kurması, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin bu ülkeyle barışta da işbirliği yapabileceği yönündeki ümidini kaybetmesine sebep olmuştur. Bu nedenle 1947 yılında ABD'de Truman Doktrini ve Marshall Planı ortaya atılmıştır. Truman Doktrini, ABD'nin SSCB tehdidinde maruz kalan ülkeleri destekleme ve Marshall Planı da hür Avrupa'yı ekonomik açıdan güçlendirme kararını ifade ediyordu. Bu kapsamda kongrede yapılan tartışmalarda ABD Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Türkiye'nin SSCB baskısı altında bulunmasının, Boğazlar'dan Çin'e kadar uzanan büyük bir coğrafyayı tehlike altına soktuğunu belirtmişlerdir. Bunun üzerine 22 Mayıs 1947 tarihinde kongrede yapılan oylamada Türkiye'ye 100 milyon dolarlık yardım yapılması kabul edilmiştir (Armaoğlu, 1999, s. 224-226).

Türkiye'de bu yardımlar, öncelikle kırsal kalkınma için kullanılmış ve buna bağlı olarak da tarımsal üretim ve ihracatta büyük artışlar yaşanmıştır. Dahası 1950-1953 yılları arasında yaşanan Kore Savaşı sırasında dünyanın en büyük buğday üreticisi olan ABD'nin buğdayı ihraç etmek yerine stoklamaya başlaması, Türk buğdayının dünya piyasasında yüksek fiyatla alıcı bulmasını sağlamıştır (Suğur, 1998, s. 160-161). Böylece geçimini büyük ölçüde tarım ve hayvancılıktan temin eden sahadakilerin geliri de önemli ölçüde artmış ve bu da ilçe

nüfusuna olumlu bir şekilde yansımıştır. Gerçekten de inceleme alanındaki nüfus, 1950-1955 devresinde % 10,3, 1955-1960 devresindeyse % 12 oranında artmıştır.

Sahanın nüfusu; 1960-1965 yılları arasında % 7,4, 1965-1970 yılları arasındaysa % 3,2 oranında artmıştır. Ancak her ne kadar bir yandan nüfus artmaya devam etse de öte yandan ilçeden göçün 1965 yılından itibaren başladığı da anlaşılmaktadır. Nitekim bu durumu, sözü edilen dönemde ilçedeki nüfusun cinsiyet oranı da doğrulamaktadır. Tablo 2’de de görüleceği üzere 1960 yılında sahadaki erkek ve kadın nüfus arasında % 98,8’lik bir oranla (27.213 erkeğe karşılık 27.535 kadın) aşağı yukarı bir denge varken 1965 yılına gelindiğinde cinsiyet oranı % 95,4’e (yani 28.715 erkeğe karşın 30.102 kadına) kadar gerilemiştir. 1970 yılındaysa bu oran biraz daha gerileyerek % 92,4’e (yani 29.153 erkeğe karşın 31.543 kadına) kadar düşmüştür. “Göç alan yerlerde erkek, göç veren yerlerdeyse kadın nüfus fazlası meydana gelir (Doğanay, 1997, s. 174).” ilkesinden hareketle bu durum, erkeklerin iş bulmak maksadıyla 1965 yılından sonra belirgin bir şekilde araştırma sahası dışına çıktığını göstermektedir.

Aynı zamanda bu tarih, Avrupa’nın sanayileşmiş ülkelerinin Türkiye’den işçi talep ettiği dönemle de uyuşmaktadır. Nitekim bu kapsamda Türkiye, ilk işgücü anlaşmasını 1961 yılında Federal Almanya ile yapmış ve onu; 1964’de Avusturya, Belçika, Hollanda ve 1965’te de Fransa ile yapılan anlaşmalar takip etmiştir (Ünlüer, 2010, s. 38-39). Araştırma sahasının adı, bunlardan özellikle Belçika’ya yoğun bir şekilde işçi göndermesiyle ünlenmiştir. Hatta Belçika’daki Türkiye kökenliler içinde araştırma sahasından gidenlerin oranının oldukça yüksek olması nedeniyle bu ülke vatandaşlarınca orada yaşayan Türklere “Emirdağ mı daha büyük, yoksa Türkiye mi?” şeklinde sorular yöneltildiği bile ifade edilmektedir.

Nitekim Belçika’da yaşayan ve aynı zamanda Brüksel Parlamentosu Milletvekili olan Sadık Köksal’ın verdiği bilgiye göre 2020 yılı itibarıyla bu ülkede yaşayan Türk kökenlilerin sayısı 300.000 civarındadır ve bunun da yaklaşık 80.000’ini Emirdağlılar oluşturmaktadır.

Araştırma sahası dışına çıkanların ülke içinde tercih ettiği yerlerin başındaysa, Eskişehir kenti gelmektedir. Nitekim TÜİK ADNKS verilerine göre 2019 yılında Eskişehir ilinde yaşayan Emirdağlı sayısı, 36.948 kişidir. Bunda Eskişehir’in; ulaşım, ticaret ve sanayi gibi alanlarda önemli ölçüde gelişmesinin yanında sosyal ve kültürel açıdan da daha iyi bir yaşam imkânı sunmasının etkisi olmuştur (Şahbaz, 2016, s. 437). Aynı veri tabanından Emirdağ nüfusuna kayıtlı olanların ülke içinde en fazla göç ettiği diğer illere bakıldığında bunların; İzmir, İstanbul, Ankara, Antalya ve Bursa olduğu görülmektedir.

1970 yılında araştırma sahasının nüfusu, 60.696 kişi ile maksimum seviyesine ulaşmıştır. Ancak bundan sonra ilçenin nüfus gelişimindeki ikinci evre olan ve 1980’e kadar süren 10 yıllık azalma dönemi başlamıştır. Buna göre 1970 yılının saha açısından bir dönüm noktası olduğunu da söylemek mümkündür. Nitekim II. Dünya Savaşı’ndan sonra doğan çocuklar, bu senede 25 yaş civarına ulaşarak artık iş sahibi olmak ve kendi yuvasını kurmak isteyen yetişkin birer birey olmuştur. Fakat onlar ebeveynlerini kıt kanaat idare eden tarım arazilerinin kendilerinin geçim ihtiyacını, bir de kardeşler arasında paylaştırıldığı takdirde, karşılayamayacağını da idrak etmişlerdir. Bunun üzerine belirtilen yıldan sonra ilçeden ciddi manada göç başlamış ve bir daha saha 1970 yılındaki nüfus miktarına asla ulaşamamıştır.

Yine bu dönemde ilçe merkezinde bulunan askeri okulun Emirdağ’dan taşınmasının da sahadaki nüfusun azalmasında etkili olduğu söylenebilir. Nitekim 1961-1963 yılları arasında Emirdağ’da faaliyette bulunan Uzman Jandarma Çavuş Okulu’ndan başka Jandarma Astsubay Okulu’nun birinci ve ikinci sınıfları, 1970 yılına kadar ilçede eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak 1970 yılında bu okul, Ankara Güvercinlik’teki yeni hizmet binasına nakledilmiştir (Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi). Dolayısıyla sahada zaten var olan göçe bir de bu askeri okulun taşınması eklenince, 1970-1975 yılları arasında ilçenin nüfusu % 7,2 oranında azalmıştır.

Ancak 1975 yılına ait nüfus verilerine bakıldığında bu tarihte sahadaki cinsiyet oranında bir husus, oldukça dikkat çekicidir. Nitekim bu yılda cinsiyet oranı, bir önceki döneme göre % 9 civarında artarak, 100,7'ye kadar ulaşmıştır. Sahadaki erkek nüfus artışı 1980 yılında da devam ederek cinsiyet oranı 109,1'e çıkmıştır. Bu duruma iki faktörün neden olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bunlardan ilki, 1973 yılında etkisini hissettiren ve Petrol Krizi olarak da nitelendirilen küresel ekonomik bunalımdır.

Bu bunalım; 1948-1973 yılları arasında yaşanan Arap-İsrail Savaşları sırasında vermiş oldukları desteklerle sadece İsrail devletinin kurulmasına değil, aynı zamanda onun topraklarını genişletmesine de yardımcı olan; Batılı devletlere karşı petrol üreticisi Arap ülkelerin ellerindeki en etkili güç olan petrol kozunu kullanması yüzünden çıkmıştır (Yılmaz vd., 2017, s. 182). Bu krizden sanayi üretimi çok kötü bir şekilde etkilenen Avrupa ülkeleri de yabancı işçi alımına son vermiştir (Castles vd., 2008, s. 292). Dolayısıyla bu da çalışmak maksadıyla yurtdışına gidecek olan erkeklerin sahada kalmasına sebep olmuştur.

Aynı zamanda bu ekonomik kriz yüzünden araştırma sahasından yurtiçine yapılan göçler de önemli ölçüde azalmıştır. Nitekim 1974 yılından itibaren Türkiye'yi de etkisi altına alan Petrol Krizi, 1979 yılı sonlarında daha da derinleşmiştir. Bunun sonucunda enflasyon % 70'i aşmış ve siyasi istikrarsızlık yüzünden ülkede kaos çıkmıştır (Şahin, 2016, s. 167-180). Bu krizden çıkmak için hükümet, 24 Ocak 1980 Kararları olarak anılan bir dizi ekonomik tedbir almak zorunda kalmıştır. Buna göre ekonomide o güne kadar sürdürülen devletçi politikalar terk edilerek özel sektörün önünü açan liberal politikalar uygulamaya konmuştur. Özel sektörün uluslararası piyasalardaki rekabet şansını artırmak için de işçi ücretleri düşük tutulmuştur (Heper, 2011, s. 139-208).

Ancak alınan bu kararlar da zayıflayan iktidar tarafından yeterince uygulanmadığı gibi bir de ülkede; terör eylemleri, öğrenci olayları ve asayişsizlik artmıştır. Bunlara ilaveten bir de 6 aydır cumhurbaşkanını dahi seçemeyen parlamentoya halkın güveninin sarsıldığı gerekçesiyle ordu, 12 Eylül 1980 tarihinde yönetime el koyarak ülkede sıkıyönetim ilan etmiştir (Ahmad, 2008, s. 185-187). İşte böyle bir ortamda ilçedeki nüfus da sahadan göç etmek yerine mevcut pozisyonunu korumayı tercih etmiştir.

Belirtilen dönemde inceleme alanında erkek nüfusun artmasına sebep olan bir diğer husus olarak da Emirdağ'ın askeri amaçla nüfus alması gösterilebilir. Nitekim 2009 yılı yazında Çanakkale'nin Ezine ilçesine taşınmaya kadar 3. Jandarma Er Eğitim Taburu, Emirdağ'da faaliyet göstermiş ve bu da istihdam açısından sahayı olumlu yönde etkilemiştir.

İlçenin nüfus gelişimindeki üçüncü evre, 1980'den 1990 yılına kadar süren nüfusun tekrar artışa geçtiği dönemdir. Nitekim sahadaki nüfus; 1980-1985 yılları arasında % 2,5, 1985-1990 yılları arasındaysa % 1,9 oranında artmıştır. Meydana gelen nüfus artışında özellikle sahadan yurtiçine yapılan göçlerin azalması etkili olmuştur. Gerçekten de Türkiye'de 1980'li yıllarda daha çok sanayi sermayesinin büyümesini teşvik eden politikalar yüzünden başta işçi sınıfı olmak üzere çalışan kesim zor durumda kalmış ve buna bağlı olarak ülkedeki işçi eylemlerinde büyük artışlar yaşanmıştır (Suğur, 1998, s. 165). Dolayısıyla bu dönemde işçi kesiminin içinde bulunduğu belirsiz durum ve işçi alımlarının azlığı yüzünden sahadaki nüfusun göç yoluyla azalması bir nebze olsun yavaşlamıştır.

Bundan başka 1988 yılında Emirdağ'da Uzman Jandarma Okulu'nun faaliyete geçirilmesinin (Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi) ilçede oluşturduğu ekonomik hareketliliğin de bu nüfus artışında kısmen etkili olduğu söylenebilir.

İlçenin nüfus gelişimindeki dördüncü evre, 1990 yılından 2020 yılına kadar devam eden ve sahadaki insan sayısının tekrar azalışa geçtiği süreçtir. Bu süreçte ilçede ekonomik

açıdan olumlu ve olumsuz bir birtakım gelişmeler yaşansa da sahanın nüfusu azalmaya devam etmiştir. Nitekim bu olaylardan bazıları ve nüfus üzerindeki etkileri şunlardır:

1993-1994 öğretim yılı başlamadan Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın izniyle Emirdağ ilçesinde Afyon Kocatepe Üniversitesi'ne bağlı bir meslek yüksekokulu açılmıştır (Afyon Kocatepe Üniversitesi). Bu okulun ilçede ekonomik açıdan oluşturmaya başladığı kısmi hareketliliğe rağmen 1990-1997 yılları arasında saha nüfusu, % 8,4 oranında azalmıştır.

Emirdağ'daki Uzman Jandarma Okulu, 1997 yılında kapatılarak Ankara'daki Beytepe Jandarma Okullar Komutanlığına nakledilmiştir (Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi). Bunun da etkisiyle 1997-2000 yılları arasında geçen sadece 3 yıllık zaman diliminde araştırma sahasının nüfusu % 7 oranında azalmıştır.

2009 yılı yazında da Emirdağ ilçesinde bulunan 3. Jandarma Er Eğitim Taburu, Çanakale ilinin Ezine ilçesine taşınmıştır. Bu durum ilçede ekonomik açıdan askerlerin oluşturduğu hareketliliğin tamamen ortadan kalkmasına ve bu da araştırma sahası dışına yapılan göçlerin artmasına sebep olmuştur.

İlerleyen zamanda boşaltılan jandarma taburuna ait arazilerin bir kısmının Afyon Kocatepe Üniversitesi'ne devredilmesiyle, Emirdağ'daki meslek yüksekokulunda yeni bölümler açılmıştır. Buna bağlı olarak öğrenci sayısında bir miktar artma olsa da ilçe nüfusu azalmaya devam etmiştir.

Araştırma sahasından göçü önlemek için yapılan bir diğer faaliyet, 2000 yılında ilçede organize sanayi bölgesinin kurulumu için çalışmalarına başlanmasıdır. Nitekim bu kapsamda Kuruca Köyü Kabir Tepesi Mevkii'nde bulunan 110 hektarlık bir alan, OSB olarak belirlenmiştir (Kılıç, 2019, s. 2). 2019 yılı itibarıyla burada faaliyet gösteren 9 tesiste yaklaşık 650 kişi istihdam edilse (Emirdağ Ticaret ve Sanayi Odası) de sahanın nüfusundaki azalma devam etmiştir. Gerçekten de 2000 ilâ 2019 yılları arasında Emirdağ ilçesinin nüfusunun % 20,9 oranında (10.035 kişi) azalması da bunu doğrulamaktadır. Ancak her şeye rağmen OSB'ye yapılan ve yapılması planlanan yatırımları, ilçeden göçü önlemeye yönelik en önemli ve sürdürülmesi gerekli faaliyet olarak nitelendirmek mümkündür.

Tarım Arazilerinin Parçalanması

Kırsaldan yapılan göçün nedenlerinden bir diğeri de tarım arazilerinin, çok parçalı ve küçük ölçekli işletmelere dönüşmesidir (Yalçın vd., 2016, s. 155). Daha önce de değinildiği üzere sahada tarım arazilerinin parçalanmasının altında yatan en önemli faktörse, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'de nüfus artışını teşvik eden bir politikanın uygulanmasıdır.

Bu politikanın bir sonucu olarak Emirdağ ilçesinin nüfusu, 1970 yılında maksimum seviyesine ulaşmıştır. Sahadaki nüfus artışına bağlı olarak miras yoluyla atadan kalan tarım arazileri, kardeşler arasında bölünerek çok parçalı bir hal almaya başlamıştır. Ancak tarım arazilerindeki bu bölünme sonrasında birçok çiftçi geçimini karşılayamayacak bir duruma gelmiş ve bu da belirtilen dönemden sonra ilçeden ciddi manada göçün başlamasına sebep olmuştur. Mirasçılara düşen bölünmüş tarım arazileriye ya başkalarına devredilmiş ya da göç edenlerin icara vererek ek gelir sağladığı birer gayrimenkule dönüşmüştür.

Tarımda Makineleşme

Yukarıda da değinildiği üzere II. Cihan Harbi sonrasında SSCB tehdidinde maruz kalan ülkeleri destekleme ve ekonomik açıdan kalkındırma stratejisi kapsamında ABD, Türkiye'ye de yardımda bulunmuştur. Türkiye'de bu yardımlar, özellikle kırsal kalkınmayı sağlamak amacıyla kullanılmıştır (Suğur, 1998, s. 160-161).

Nitekim Marshall Planı'nın başladığı 1948 yılında Türkiye'de 1.756 traktör, 1.472 pulluk, 268 biçerdöver varken (Gürsoy, 1968, s. 16-17) Tablo 3'te de görüleceği üzere 1953 yılına kadar bunların sayısında önemli bir artış olmuştur. Gerçekten de bu veriler kullanılarak bir hesaplama yapıldığında her iki sene arasında; traktör sayısının % 2.031, pulluk sayısının % 2.301 ve biçerdöver sayısının % 254 oranında arttığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki yıllarda da tarımsal alet ve makinelerin sayısı, hızla artmaya devam etmiştir.

Tablo 3. Türkiye'de Yıllara Göre Traktör, Römork ve Pulluk Sayıları (1953-2019).

Makine/Araç	1953	1960	1970	1980	1990	2000	2010*	2019*
Traktör	35.670	42.136	105.865	436.369	689.343	931.514	1.096.683	1.354.912
Römork	16.967	25.395	90.510	424.429	648.844	920.222	1.061.656	1.200.815
Pulluk	40.411	58.886	90.340	388.565	645.582	882.120	1.226.507	1.326.994
Biçerdöver	4.458	5.554	8.568	13.667	11.741	12.578	13.799	17.190

Kaynak: Doğan, 2006, s. 69-74. * TÜİK Tarımsal Alet ve Makine İstatistikleri

Tarımda makineleşmenin tesiriyle daha önceden işlenmeyen ya da önemli bir bölümü tarıma elverişli olmayan mera ve orman niteliğindeki geniş araziler, ziraata açılmaya başlanmıştır. Ne var ki, bu gelişme mera ve orman alanlarında önemli bir tahribata da yol açmıştır (Kurt, 2006, s. 153). Bununla birlikte traktör sayısındaki artışın tarımsal verim üzerindeki etkisi de çok büyük olmuştur. Fakat aynı zamanda her bir traktör, köylerde birçok kişinin işsiz kalmasına da sebep olmuştur. Bu kez de ülkede tarımda makineleşme yüzünden işsiz kalan insanlardan nasıl istifade edileceği sorunu ortaya çıkmış (Helling vd., 1956, s. 103) ve bundan inceleme alanı da etkilenmiştir. Bu da gerek yurtiçinde ve gerekse yurtdışında sanayinin geliştiği şehirlere Emirdağ ilçesinden göçü artıran önemli bir husus olmuştur.

Bu konuda araştırma sahasını ülkenin diğer yerlerinden ayıran bir diğer husus da yurtdışına göç eden işçilerin yakınlarına verdiği borç veya yaptığı yardımlarla onların traktör vd. tarım araç gereçlerini edinmelerini kolaylaştırmasıdır. Bu da Emirdağ ilçesindeki zirai makineleşmenin hızlanmasına ve saha dışına yapılan göçün artmasına sebep olmuştur.

Tartışma ve Sonuç

1965 yılından itibaren gerek yurtdışına ve gerekse yurtiçine Emirdağ ilçesinden yoğun bir şekilde göç edilmesinin temel sebeplerini ortaya koymak amacıyla hazırlanan bu çalışmadan elde edilen sonuçlar şunlardır:

Emirdağ'ın fazla göç vermesinin altında yatan en önemli sebep olarak, yine bu ilçenin bulunduğu sahaya geçmişte yapılan göçleri göstermek mümkündür. Nitekim araştırma sahası, daha öncesinde oldukça tenha bir yerken XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren önemli ölçüde iskâna maruz kalmıştır. Gerçekten de; 1730 yılında Rakka sancağından Anadolu'ya gelen konargöçer Türkmenler, 1830-1835 yılları arasında Rusların Karabağ'dan çıkararak Osmanlı topraklarına sürdüğü Türklerin bir kısmı ve 93 Harbi ile Balkan Savaşları'nda kaybedilen topraklardan göç etmek zorunda kalanların bir kısmı olmak üzere; sahada üç büyük iskân olayı yaşanmıştır. Alınan bu göçler sonrasında inceleme alanında bir yandan pek çok yeni yerleşme kurulurken öte yandan da var olanların nüfusuna yenileri eklenmiştir.

Emirdağ ilçesinin fazla göç vermesinin altında yatan ikinci bir husus, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'de nüfus artışını teşvik eden bir politika uygulanmasıdır. Nitekim bunun bir sonucu olarak 1935 yılında 33.179 olan araştırma sahasının nüfusu, sadece 35 yıllık süreçte % 82,9 oranında artarak 1970'te 60.696 kişiye ulaşmıştır. Ancak bu durum, zaten yarı kurak karasal iklimin etkili olduğu ve ekonominin de tarım ve hayvancılığa dayandığı bir coğrafyada yer alan araştırma sahasındaki fiziki çevre şartlarının artan nüfusun geçimini yeterince karşılayamaz bir hale getirmiştir.

Dahası bu dönemde artan nüfusa bağlı olarak Emirdağ ilçesinin fazla göç vermesinin altında yatan üçüncü bir husus olan, miras yoluyla tarım arazilerinin parçalanmasının sonuçları da görülmeye başlamıştır. Bu da geçimini büyük ölçüde tarımsal faaliyetlerden temin eden sahadakilerin, maişetini karşılayamamasına sebep olmuştur.

Yine bu süreçte Emirdağ'ın fazla göç vermesinin altında yatan bir diğer husus olan, tarımda makineleşme de ilçede yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu da araştırma sahasında pek çok yetişkinin işsiz kalmasına yol açmıştır.

Tüm bunların sonucunda da 1965 yılından başlayarak gerek Belçika başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerine ve gerekse Eskişehir başta olmak üzere yurtiçinde sanayinin geliştiği şehirlere Emirdağ ilçesinden yoğun bir göç başlamıştır.

Çalışmadan elde edilen bu sonuç, ilişkisel ve karşılaştırmalı olarak, tartışılacak olursa şu çıkarımlarda bulunmak mümkündür:

Daha öncesinde oldukça تنها bir yer olduğunu belirttiğimiz araştırma sahasına XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren dıştan yapılan göçler olmasaydı, 1965 yılından itibaren sahadan göç de bu denli yoğun olmayabilirdi. Gerçekten de böyle bir durumda, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ülkede uygulanan pronatalist politikayla nüfus yine artacak ve gerek tarım ve gerekse hayvancılık amacıyla kullanılan topraklar muhtemelen artan nüfusun geçim ihtiyacını bir süre daha karşılamaya devam edecekti.

Yine XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren dıştan sahaya yapılan göçler olsa, fakat cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'de pronatalist bir politika uygulanmasaydı; 1965 yılından itibaren ilçeden göçün de yine bu denli yoğun olmayacağı söylenebilirdi. Nitekim böyle bir durumda miras yoluyla tarım arazileri fazla parçalanmayacak ve bu da zirai maksatla Emirdağ ilçesinde kullanılan toprakların muhtemelen artan nüfusun geçimini bir süre daha karşılamasına olanak sağlayacaktı.

Son olarak XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren dıştan sahaya yapılan göçler olsa ve cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ülkede pronatalist bir politika uygulansa fakat tarımda makineleşme olmasaydı, yine sahadan göçün bu denli yoğun olmayacağı söylenebilirdi. Nitekim böylesi bir durumda da geçimini büyük ölçüde tarım ve hayvancılıktan temin eden sahadaki nüfus, hem kısa bir süre içinde ve hem de çok sayıda işsiz kalmayacaktı.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki eğer araştırma sahasından yurtdışına yapılan göçler olmasaydı o zaman Emirdağ ilçesinin nüfusu, bugünkünden daha az olurdu. Çünkü sahadan yurtdışına göç eden ailelerin gerek ilçede gayrimenkul alımları ve gerekse özellikle yaz döneminde yaptıkları harcamalar, burada ekonomiyi önemli ölçüde hareketlendirmektedir. Bu da sahadaki işsizliğin dönemlik de olsa azalmasına katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

- Afyon Kocatepe Üniversitesi. *Tarihçe*. Erişim Tarihi: 04.01.2020, <https://aku.edu.tr/hakkimizda/universitemizgenel-bilgiler/tarihce/>.
- Ahmad, F. (2008). *Bir kimlik peşinde Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Alagöz, C. A. (1993). Türkiye'de yaylacılık araştırmaları. *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2: 1-51.
- Aliağaoğlu, A. ve Uzun, A. (2011). Şehirsel toponimi (Hodonimi): Türkiye için bir tipoloji denemesi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 9 (2): 123-133. doi: https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000121
- Anna Komnena. (1996). *Alexiad: Malazgirt'in sonrası*, B. Umar (Çev.), İstanbul: İnkılap Kitabevi.

- Armaoğlu, F. (1999). *20. Yüzyıl siyasi tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*. İstanbul: Alkım Yay.
- Ayönü, Y. (2009). Bizans ordusunda ücretli Türk askerler (XI-XII. Yüzyıllar). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25: 53-69.
- Canlı, H. (2007). *Emirdağ Havzası ve çevresinde doğal ortam ile insan arasındaki ilişkiler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Castles, S. ve Miller, M. J. (2008). *Göçler çağı; modern dünyada uluslararası göç hareketleri*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Çavdaroğlu, B. E. (2018). Selçuklu harp sanatının incelenmesi; 1116 Bolvadin Muharebesi örneği. *Bolvadin Araştırmaları 1*. Konya: Eğitim Yay. 329-356.
- Demirel, M. (2008). Türkiye’de Bosna göçmenleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2): 285-306.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. *Afyonkarahisar iline bağlı Aziziye kazasının isminin Emirdağ olarak değiştirilmesi*, Belge Tarihi: 01.07.1931, Yer Bilgisi: 21-47-9, Dosya Ek: 78-32.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Bosna'dan hicretle Aziziye'de iskân ettirildikleri halde yöre ahalisi ile kavga eden Bosna muhacirlerinin münasip yerlerde iskânlarının sağlanması, yapılan tahkik neticesinde bölgede bulunan iskân memurlarının çıkan olaylarda suçlularının olmadığı*, Belge Tarihi: H-14-06-1311, Yer Bilgisi: 78-4.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1993). *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I*, Yay. No: 13, Defter-i Hâkânî Dizisi: 1, Ankara.
- DİA. (1991). “Ammûriye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 3. Ankara: TDV Yay. 79.
- Doğan, M. (2006). Türkiye ziraatında makineleşme: traktör ve biçerdöverin etkileri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Dergisi*, 14: 66-75.
- Doğanay, H. (1997). *Türkiye beşeri coğrafyası* (İstanbul: MEB Yay. No: 2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10.
- Emecen, F. (1998). Hudâvendigâr. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. Ankara: TDV Yay. 285-286.
- Emirdağ Ticaret ve Sanayi Odası. *Organize sanayimiz şahlanıyor*. Erişim Tarihi: 30.01.2020, <http://www.emirdagtsso.org.tr/index.php/haber-arsivi/haberler-2/item/378-organi-ze-sanayi-mi-z-sahlaniyor>.
- Exter, J. (1993). Türkiye’nin etnik yapısı araştırmalarında yeni adımlar. *Tarih ve Toplum*, 112: 253-256.
- Fıçıcı, F. (2013). Coğrafi ve beşeri Emirdağ algısı. *Emirdağ*, 16 (25): 44-45.
- Gürsoy, B. (1968). Bedri Gürsoy'un konuşması. *Türkiye Tarımının Mekanizasyon Problemleri ve Çözüm Yolları (Açık Oturum)*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yay. Ankara 30: 16-26.
- Halaçoğlu, Y. (1997). XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi, Ankara: TTK Yay.
- Helling, G. ve Helling, B. (1956). *Sosyolojik ve istatistikî bakımdan Türkiye’de köy*, Çeviren: Ahmet E. Uysal, Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü.
- Heper, M. (2011). *Türkiye’nin siyasal hayatı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- İnal, K. (1999). Paternalist politikanın ideal Türk çocuğu. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32 (1): 195-212. doi: https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000022
- İpek, N. (1994). *Rumeli’den Anadolu’ya Türk göçleri (1877-1890)*, Ankara.
- İpek, N. (1999). 93 Muhacereti. *Osmanlı*. C. IV. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 661-668.
- Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi. *Subay okulu*. Erişim Tarihi: 04.01.2020, <http://www.jsga.edu.tr/tarihce>.

- Kara, A. (2005). 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Anadolu'da alınan tedbirler. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (14): 115-131.
- Karazeybek, M. (2017). Osmanlılar zamanında Emirdağ bölgesinde konar göçer Yörük cemaatlerinin iskânı. *Uluslararası Emirdağ Sempozyumu Özet Kitapçığı*, (Afyonkarahisar). 1.
- Kargioğlu, M. (2001). Afyonkarahisar çevresi flora ve vejetasyonu. *Afyonkarahisar Kütüğü*. C. 1. Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay. 49-60.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Kesik, M. (2003). *Türkiye Selçuklu Devleti tarihi-Sultan I. Mesud dönemi*, Ankara: TTK.
- Kılıç, G. (2019). *Emirdağ organize sanayi bölgesi revizyon imar planı plan açıklama raporu*, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Bölgeleri Genel Müdürlüğü.
- Köksal, O. ve Acet, B. (2017). Sultan II. Mahmud dönemi sayımlarına göre Barçınlı (Emirdağ) civarında meskûn aşiretler üzerine bazı değerlendirmeler. *Uluslararası Emirdağ Sempozyumu Özet Kitapçığı*, (Afyonkarahisar). 3.
- Köktepe, M. (2008). *Emirdağ ilçesinden Belçika'ya olan göçler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Kurt, H. (2006). Göç eğilimleri ve olası etkileri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4 (1): 135-160.
- Küçük, C. (1988). Abdülaziz. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. Ankara: TDV İSAM. 179-185.
- Lightfoot, C. S. ve Mergen, Y. (1999). Anadolu'da önemli bir ortaçağ kenti: Amorium. *Arkeoloji ve Sanat*, 21 (89): 22-31.
- Orhan, S. (2008). *Balkan Savaşları'nda Türklere yapılan Bulgar mezalimi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay.
- Orhonlu, C. (1987). Osmanlı imparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, İstanbul: Eren Yay.
- Örenç, A. F. (2012). Balkan Harbi'nde Edirne kuşatmasına dair İngiliz belgeleri. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (4): 17-79.
- Öztan, B. (1995). Medeni Kanun'un kabulünün 70'nci yılında aile hukuku. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1-4 (44): 79-126. doi: https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000718
- Semiz, Y. (2010). 1923–1950 döneminde Türkiye'de nüfusu arttırma gayretleri ve mecburi evlendirme kanunu (Bekârlık Vergisi). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27: 423-469.
- Suğur, N. (1998). Türkiye'de sosyal ve ekonomik değişmeler. *Dünya'nın ve Türkiye'nin Yakın Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi. 157-164.
- Şahbaz, H. (2016). *Odunpazarı ve Tepebaşı ilçelerinin (Eskişehir) beşeri ve ekonomik coğrafyası* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Uşak Üniversitesi, Uşak.
- Şahin, H. (2016). *Türkiye ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi. Yazışma. Şahbaz, H.'nin 22.04.2020 tarihinde CİMER'e yaptığı 2001753971 sayılı başvuruya cevaben 17.02.2021 tarihinde Veri Yönetimi Şubesi'nce gönderilen e-posta.
- Taşkıran, C. (1997). Karabağ'da son durum. *Yeni Türkiye Dergisi*, 3 (16): 1192-1198.
- TC Hükümeti-UNICEF (1991). *Türkiye'de anne ve çocukların durum analizi*. Ankara: TC Hükümeti-UNICEF İşbirliği Programı, Ülke Programı: 1991-95.
- Tunçdilek, N. (1957). Eskişehir ve şehrin tekâmülü. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 4 (8): 35-47.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, Umumi Seri No: 10.
- Turan, Ş. (1994). Edirne Antlaşması. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yay. 442-443.
- TÜİK. *ADNKS (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi) Sonuçları*. Erişim Tarihi: 14.02.2020, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>

- TÜİK. *Tarımsal Alet ve Makine İstatistikleri*. Erişim Tarihi: 17.02.2020, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>
- Türkay, C. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nda oymak, aşiret ve cemaatlar*. İstanbul: Tercüman Yay.
- Türkmen, A. M. (2014). Muscalı aşiretinin Emirdağ'a yerleştirilmesi. *Emirdağ*, 17 (28): 42-43
- Türkmen, A. M. (2015). Karabağlıların Emirdağ bölgesine iskânı ve bölgenin imarı. *Emirdağ*, 29: 24-25.
- UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. *Turkey-Subnational Administrative Boundaries*. Erişim Tarihi: 29.03.2021, <https://data.humdata.org/dataset/ac768a5c-db29-4872-9792-bd3179e29c45>
- Ünlüer, Ş. (2010). *Yurt dışından işçi geri dönüş göçlerinin işleyişi paterni ve etkileri: Kırşehir örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Yalçın, E. ve Kara, Ö. (2016). Kırsal göç ve tarımsal üretime etkileri. *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 20 (2): 154-158. doi: <https://doi.org/10.29050/harranziraat.259106>
- Yılmaz, Ö. (2001). Afyonkarahisar ili genel coğrafya özellikleri. *Afyonkarahisar Kütüğü*. C. 1. Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay. 1-26.
- Yılmaz, S. ve Kalkan, D. K. (2017). Enerji güvenliği kavramı: 1973 petrol krizi ışığında bir tartışma. *ANKASAM-Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 1 (3): 169-199.

